Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЧАСОПИС

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК 2

Харків
2007

УДК 911.3:[09,30,33]

Міжрегіональний збірник наукових праць “Часопис соціально-економічної географії” розглядає сучасні проблеми суспільства, що вирішуються економічною та соціальною географією і відображає результати новітніх досліджень у цій галузі. В “Часописі” розглядаються питання теорії та практичного застосування досліджень соціально-економічної географії в різних регіонах України та у світі. Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців в цій галузі.

Межрегиональный сборник научных трудов “Часопис соціально-економічної географії” рассматривает современные проблемы общества, решаемые социально-экономической географией, и освещает результаты новейших исследований в этой области. В журнале рассматриваются вопросы теории и практического использования исследований социально-экономической географии в различных регионах Украины и в мире. Для преподавателей вузов, научных работников и специалистов в этой области.

Between-regional journal “The Chronicle of Social-Economic Geography” is devoted to modern problems of society that could be solved with the methods of social-economic geography. It enlightens the latest studies in this field. There are different questions concerning the theory and practical use of the results of social-economic geography researches in different Ukraine regions and all over the world. It is recommended for high school lectures, scientists and specialists in this subject.

Редакційна колегія: Олійник Я.Б. -- д.економ.н., професор, член-кореспондент АПН України -- шеф-редактор (Київ), Нємець Л.М. -- д.геогр.н., професор – голова редакційної колегії (Харків), Голіков А.П. -- д.геогр.н., професор (Харків), Кузін О.К. -- д.геогр.н., професор (Харків), Руденко В.П. -- д.геогр.н., професор (Чернівці), Топчієв О.Г. -- д.геогр.н., професор (Одеса), Черваньов І.Г. -- д.технічн.н., професор, лауреат Державної премії (Харків), Шаблій О.І. -- д.геогр.н., професор (Львів), Шищенко П.Г. -- д.геогр.н., професор, член-кореспондент АПН України, президент Українського Географічного Товариства (Київ), Решетов І.К. -- д.геол.-мін.н., професор (Харків), Некос В.Ю. – д.геогр.н., професор, голова Харківського відділу Українського Географічного Товариства (Харків), Нємець К.А. – д.геогр.н., завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету (Харків), Костріков С.В. -- к.геогр.н., доцент (Харків), Ключко Л.В. -- старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства -- технічний секретар (Харків).

Міжнародна рада редакційної колегії: Голд М. -- професор університету ім. Джеймса І (м. Севілья, Іспанія), Ефрос В. -- доктор філософії, професор, науковий секретар Сучавського університету ім. Стефана Великого (м. Сучава, Румунія), Євдокімов М.Ю. -- д.г.н., професор (м. Смоленськ, Росія)

Адреса редакційної колегії: Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна; тел.: +38 (057) 707-5274;
e-mail: ggfekonom@yandex.ru,
Konstantin.A.Nemets@evans.univer.kharkov.ua

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. “Часопис” засновано в 2005 році. Виходить 2 рази на рік.

Друкується за рішенням вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 13 від 29.12.2006 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 10768 від 21.12.2005 р.

© Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2007

ЗМІСТ

Горизонти науки

Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПАРАДИГМА В ЕКОНОМІЧНІЙ І СОЦІАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ…….. 5
Олександр Топчієв
МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СУЧАСНІЙ ГЕОГРАФІЇ …… 27
Костянтин Нємець
ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС ……. 34
Олександр Гладкий
ПРАЦЕРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ УКРАЇНИ ТА НАПРЯМКИ ЙОГО ОПТИМІЗАЦІЇ ……... 41
Юрій Кисельов
ГЕОСОФІЧНА ДУМКА ДО ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ ……... 51
Людмила Нємець
СТІЙКИЙ РОЗВИТОК: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ……..... 56
Лариса Богуш
СТРАТЕГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ …… 64
Степан Мохначук, Костянтин Мезенцев
МОДЕЛЮВАННЯ ВИРОБНИЧО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ ……. 72
Олена Кононенко, Анатолій Мельничук
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РЕГІОНУ ……. 84

Наукові повідомлення

Олеся Корнус, Людмила Нємець
СУЧАСНА ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ …….. 93
Костянтин Нємець, Павло Вірченко
ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО КОМПЛЕКСУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ……... 104
Олександра Бородієнко, Леоніла Ткачук
США: ГЕОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА …….. 109
Костянтин Горб, Марина Земляна
ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РИЗИКУ ПЕРЕМІЩЕННЯ КОНТРАБАНДИ РУХОМОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ В ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ …….. 117
Катерина Поливач
КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК ЧИННИК ТА РЕСУРСНА БАЗА РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ……. 123
Олександр Колотуха
РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТСЬКЕ ЗОНУВАННЯ ДИТЯЧО-ЮНАЦЬКОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ …… 129
Любомир Царик, Петро Царик
ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ РЕКРЕАЦІЙНИМИ РЕСУРСАМИ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЕКОТУРИЗМУ В УКРАЇНІ …… 136

Ярослав Шевчук, Світлана Щеглюк
ПІДХОДИ ДО РАЙОНУВАННЯ ЗА ВИДАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ …… 140
Анатолій Байназаров
КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЯКОСТІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ
НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ ДЛЯ ПОТРЕБ КАРТОГРАФУВАННЯ …… 146

Дослідження молодих науковців

Максим Височин
ПРОСТРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
(НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ) …… 151
Ольга Безпала
«РИНОК ПРАЦІ» У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ ……. 162
Юлія Заволока
ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАЦЕРЕСУРСНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ) ……. 169
Юрій Кандиба
ЕТАПИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ДУМКИ У ХАРКІВСЬКОМУ
РЕГІОНІ …… 176
Олеся Корнус
ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ МІЖ ДВОМА ОСТАННІМИ
ПЕРЕПИСАМИ НАСЕЛЕННЯ …….. 181
Людмила Ключко
ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ СФЕРИ РЕЛІГІЇ ……. 188
Надія Мерза
ПЕРЕДУМОВИ ПЕРЕХОДУ ДО РЕЖИМУ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ МІЖ УКРАЇНОЮ
ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ ……. 194
Оксана Ріпка
ГЕОГРАФІЯ КУЛЬТУРИ ЯК НАПРЯМОК СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ …….. 200
Юрій Сологуб
«РОЗСЕЛЕННЯ»: РЕТРОСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ …… 207

Постаті

Микола Кострица
А.М. КРАСНОВ – ФУНДАТОР ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ
ГЕОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ …….. 211
Анатолію Доценку – 70 …….. 216

Рецензії, повідомлення

Нова книга про розселення в Україні …… 219

Наші автори 221

Горизонти науки

Ярослав Олійник, Анатолій Степаненко

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПАРАДИГМА В ЕКОНОМІЧНІЙ І СОЦІАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

Досліджені концепції простору і часу, сутність географічного простору і його властивості, а також соціальний простір і соціальний час, теорія соціального простору П.Бурдьє, особливості просторової організації суспільства, рівні організації простору, регіональна просторова свідомість, взаємовідносини людини і простору.

Yaroslav Oliynyk, Anatoliy Stepanenko. **Geographical space as a research paradigm in economic and social geography.** *The conceptions of space and time, the main point of the geographical space and its characteristics are investigated; social space and social time, P. Burdyie`s theory of the social space, features of spatial organization of the society, levels of the space organization, regional spatial consciousness, mutual relations between human and space are investigated too.*

Географічний простір, який значною мірою визначає і формує розвиток економічних і соціальних процесів на тих чи інших територіях, займає центральне місце в соціально-географічних дослідженнях. Проблеми сутності географічного простору як дослідницької парадигми просторового розвитку відносяться до найбільш складних і невирішених наукою і тому заслуговують значної уваги. У даній статті зроблена спроба окреслити теоретичні і методологічні проблеми цієї парадигми та визначити наукові і прикладні аспекти її використання.

Концепції простору і часу. Поняття простір і час – це найдавніші поняття людської культури, проходять через усю історію науки і філософії, залишаючись осередком глибоких філософських і наукових проблем. Існує дві концепції простору і часу: абсолютного простору і часу і релятивістського (відносного) простору і часу. Концепція абсолютного простору і часу дає уявлення про простір і час як про деякі самостійні і самодостатні сутності, що є незалежні від світу і, в певному розумінні, Всесвіту. Звідси і визначення їх: абсолютні та субстанціональні*. Абсолютний простір не обмежений протяжністю, безкінечний. Час – чиста абсолютна тривалість, що тече незалежно від подій у світі, зі своїм власним первісним і незмінним ритмом. Концепція, виникнувши із практики повсякденного досвіду людини, виявилася дуже зручною для узагальнення на її ґрунті навігаційного досвіду мореплавців і, особливо, спостережень за рухом небесних тіл. Велике історичне виправдання концепції простору і часу знаходимо у класичній механіці. У відомих “Математичних началах натуральної філософії” Ісаак Ньютон з самого початку постулює існування абсолютного простору і часу. В основі формування усієї будівлі класичної науки і становленні класичного раціоналізму лежить ця концепція.

Слід відзначити, що концепція абсолютного простору і часу страждає суттєвими недоліками, викликаними розривами між матерією, простором і часом. Внаслідок розриву виявляється неможливим будь-яке пояснення тих чи інших властивостей простору: чому простір тримірний, одномірний, ізотропний, безкінечний?

* Субстанція (лат. substantia – сутність; то, що лежить в основі) – об’єктивна реальність; матерія в єдності всіх форм її руху; дещо відносно стійке; то, що існує само по собі, не залежить ні від чого іншого

Чому час одномірний, однорідний, односпрямований, завжди тече від минулого через теперішнє до майбутнього, незворотний? У концепції абсолютного простору і часу ці властивості слід просто прийняти як первісно їм притаманні.

Із створенням спеціальної теорії відносності здійснено послідовний перехід від концепції абсолютного простору і часу до реляційної концепції. В цій концепції простір не має ніякого самостійного існування, виникає як система відносин на безлічі матеріальних об'єктів і існує лише остільки, оскільки існують об'єкти і відносини, що створюються ними. У найзагальнішому виді – це відносини метричні, відносини порядку. І – найбільш загальні – відносини топологічні. Ще Аристотель виступав проти існування порожнечі, простору самого по собі. Він простір розумів як сукупність меж охоплюючих і охоплених тіл, тобто як систему відносин, що створюються безліччю співіснуючих матеріальних тіл. Згідно релятивістської концепції простір і час повністю позбавляються будь-якого самостійного статусу і виступають як суть породження матерії та її руху, а саме – стану множинності, диференційованості матерії і будь-яких змін, що об'єктивно протікають в ній. Відмінною особливістю реляційної концепції простору і часу є те, що і самі простір і час, і всі їх властивості повністю похідні від матерії та її руху і пояснюються властивостями фізичних тіл та їх взаємодією. Виявилося, що поняття довжина або тривалість не є якоюсь існуючою самою по собі самостійною характеристикою об'єкта чи явища, а виражає тільки відносні значення відповідних характеристик об'єкта, що об'єкт їх має тільки у такій системі відносин з іншими об'єктами і процесами, представленими такою системою відліку. В інших системах відліку той же об'єкт характеризується уже іншими значеннями довжини і тривалості та ін.

Географічний простір. Перші уявлення про концепцію географічного простору виникли завдяки працям К.Ріттера в XIX ст. і А.Геттнера на початку XX ст. Причому ні той, ні другий не ув'язували простір із часом. У середині XX ст. Хартшорн істотно розвинув ідеї про простір і ввів поняття "час".

Деякі автори [3, 7] під географічним простором розуміють або сам простір географічних об'єктів, або порядок взаєморозположення цілісних географічних утворень (геосистем) та їх елементів. Надання динамізму розвитку географічного простору розширює поняття про нього: географічний простір (геопростір) є власне простір географічних об'єктів, а час – така ж обов'язкова властивість геосистем, як і простір.

Довгий час в радянській географії переважали два уявлення про географічний простір-час: по-перше, як форму буття географічних об'єктів, що саморозвиваються, які вивчає фізична географія; по-друге, як форма буття об'єктів, розвиток яких базується на математичних, геометричних законах (їх вивченням зайнята соціально-економічна географія).

Останнім часом став переважаючим принципово інший, комплексно-інтегративний підхід до розуміння сутності географічного простору-часу. В його основі – визнання тісного зв'язку просторового аспекту з часовим, що дозволяє говорити не просто про просторову і часову, а про просторово-часову структуру – субстрат географічних подій. Адже абсолютно усі події проходять в географічному просторі-часі, а кожна точка останнього обумовлена особливим ходом, сутністю елементів, які його складають. У географічному просторі виражається сукупність відносин координації і протяжності співіснуючих різнорідних географічних станів і відносин компонентів, що їх складають, а в географічному часі – сукупність відносин координації і тривалості змінюючих один одного різнорідних станів і відносин складаючих їх компонентів.

Для більш чіткого розуміння категорій "простір" і "час" необхідно дати їм визначення. Простір – форма буття матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію елементів у всіх матеріальних системах. Час – форма буття матерії, яка виражає тривалість її існування, послідовність переміни станів у зміні і розвитку всіх матеріальних систем.

Простір і час нерозривно пов'язані між собою, їх єдність проявляється в русі і розвитку матерії.

Вважається, що поняття простору не є тотожнім поняттю території. Відмінності між цими поняття різні автори розуміють по різному. Так, М.І.Фащевський і Л.Г.Чернюк вважають, що територія на відміну від простору є двомірною частиною твердої або водної поверхні Землі [8, с. 32]. У даному випадку автори ототожнюють територію з площею. Площа, як відомо, один із атрибутів території, який характеризується двовимірністю (ширина і довжина). Але на цій підставі ототожнювати територію і площу не правомірно, поскільки територія характеризується шириною, довжиною і висотою (над рівнем моря, над іншими рівнями), тобто також є тривимірною. Інший автор – М.А.Шульга стверджує, що простір включає в себе як фізичний (власне територію), так і географічне поле, існуючі географічні зв'язки. Якщо фізичний простір може характеризуватися дискретністю, то географічному простору властива континуальність, безперервність. Територія як фізичний простір – це різноманітні простори земної кулі з їх сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряним простором, а також космічним простором і небесними тілами, що в ньому знаходяться [9, с. 14-15]. Навряд чи правильно стверджувати, що відмінність між простором і територією полягає в дискретності території і континуальності географічного простору. Як територія, так і простір характеризуються як дискретністю, так і континуальністю залежно від масштабів їх вивчення.

Відмінність цих понять полягає в тому, що територія (суходіл, води й повітряний простір над ними) – частина земної кулі або частина якої-небудь країни, що належить певній державі або входить до складу якої-небудь країни, а простір – філософська категорія, яка характеризує одну з основних форм існування матерії, що характеризується протяжністю та обсягом. Тобто, різниця понять територія і простір в тому, що вони виражають різні сутнісні явища.

Географічний простір як складний земний планетарний простір втілює в собі просторові стани всіх сфер географічної оболонки: літосфери, гідросфери, атмосфери, біосфери і соціосфери. Кожна із сфер займає певну "нішу" в структурі географічного простору, де відбуваються активні взаємодії і взаємозбагачення, в результаті чого утворюються комбіновані простори – літо-, соціо-, атмо-, біо-, гідрографічні. Найбільш динамічним є соціально-географічний простір, який являє собою просторово-часове поєднання суспільних об'єктів, явищ і процесів у сукупності з природним оточенням.

Найбільш істотну роль у змінах геопростору відіграють внутрішні протиріччя між суспільною і природною підсистемами, опосередковані через виробничу підсистему. Діяльність людини виснажує природу, заповнює її відходами суспільної підсистеми. Вилучення із природи ресурсів веде до зміни структури і функцій геосистем. Вирішення цього протиріччя можливе за рахунок оптимізації природокористування, а також адаптації суспільних підсистем до змінних умов.

У процесі взаємодії природної і суспільної складових геосистем можна намітити 5 основних стадій. Перша стадія – первісна – виникає на початковому етапі господарського освоєння території, вона характеризується зародженням поєднання "незаймано-природної" підсистеми з елементами людського буття. Для другої стадії – аграрно-індустріальної – характерні формування і організація соціально-економічної (суспільної) підсистеми, початок впливу виробничого процесу на природу. На третій стадії – рівноваги – встановлюється своєрідна рівновага між природною і суспільною складовими геосистем, всі географічні об'єкти адаптуються один до одного. На четвертій стадії – еколого-кризовій – проходить загострення екологічної ситуації, яка супроводжується деградацією природних компонентів, загостренням соціально-економічних проблем. П'ята стадія – гармонійно-цілісна – це вирішення суперечностей на основі удосконалення виробничої структури, зміни функцій суспільної підсистеми; геосистеми вступають в новий цикл діалектичного

розвитку, в якому взаємодіють змінена природа (антропогенний ландшафт), оновлене господарство і екологічно грамотна людина. Як бачимо, кожна стадія є продовження попередньої і в той же час характеризується індивідуальними, якісно новими властивостями.

Поняття про соціально-географічний простір. Соціально-географічний простір – це простір суспільства в сукупності з усіма сферами географічного середовища. Або іншими словами: соціально-географічний простір – це простір антропосфери – заселеної, освоєної або іншим чином втягненої в орбіту життя суспільства частини географічної оболонки землі з її просторовими структурами господарства і формами організації життя суспільства. Для нього характерна континуальність (безперервність) простягання і одночасно дискретність організації, що приводить до утворення територіальних суспільних (соціальних, економічних, культурних) систем-регіонів різного таксономічного рангу.

Зміст поняття соціально-географічного простору проявляється при розкритті суті просторових відносин людей, їх культури, мислення і т.д. Основоположним принципом є сама людина – з її розумом, інтересами, інтелектом, потребами, здібностями, причому кожну людину необхідно розглядати не ізольовано, а в поєднанні з оточуючою природною, соціальною, економічною складовими середовища.

Вперше ідеї про соціально-географічний простір були викладені професором Лундського університету (Швеція) Т.Хагерстрандом на початку 70-х років XX ст. [14, 15] В основі теорії Лундської школи лежить ідея розкриття простору і часу в формі єдиної, нерозривної просторово-часової організації. В якості "елементарного об'єкту" при цьому виступає окрема людина, індивід. Ця теорія, на думку її творців, покликана виявити основні передумови людської діяльності на рівні мікропросторів. Саме на цьому просторовому рівні проходять контакти індивідуумів один з одним, а також з предметами і знаряддями праці. Для відбиття суті цих контактів введені поняття про *структуру оточення*, а також про *повсякденні і життєві оточення*. Під *структурою оточення* розуміється система альтернативних видів діяльності і ресурсів для їх забезпечення. *Повсякденне оточення* – це арена дії людини в рамках добового циклу життєдіяльності. *Життєве оточення* включає в себе усі компоненти, з якими контактує людина в процесі циклу життєдіяльності.

Поведінка індивіда в просторі-часі описується *траєкторією*, яка бере початок в точці народження і закінчується в точці смерті. Таким чином, в оточуючому просторі вираховується ряд *кілець доступності*, радіуси яких відбивають здібності людини пересуватися і сполучатися із зовнішнім світом. Добовий цикл життєдіяльності обмежений певною лінією, яку людина не може пересікти у своєму повсякденному житті при щовечірньому поверненні додому. Такі лінії формують своєрідні *острови*, які перетворюються в трьохмірному просторі-часі в *призми*. У процесі життєдіяльності ритмів людина здійснює певні зупинки, пов'язані, наприклад, з виробництвом, споживанням і т.п.; автори аналізуємої теорії назвали їх "*станціями*". В результаті взаємодії оточення, траєкторії, кілець доступності, островів і станцій виникають так звані *домени*, або контрольовані території, - просторово-часові осередки, в межах яких предмети і події знаходяться під контролем даного індивідуума або групи.

У певний час і в певному місці проходить об'єднання людей, механізмів, матеріалів, функціонуючих у взаємозв'язаному поєднанні з чіткою метою. Задаючи в просторі-часі обмеження для індивідів у можливостях, сполученості (спряженості), владі, Т.Хагерстранд вводить поняття *проекту*, під яким розуміє всю сукупність видів діяльності, індивідів і предметів, які беруть участь у досягненні певної мети. Більш високим і кінцевим рівнем узагальнення виступає *діорама*, або "живий ландшафт", включаючи людей з їх пам'яттю, почуттями, думками, намірами. В рамках діорами життєдіяльність людей визначається і контролюється *пейсмекерами* – часовими домінантами, володіючими

чіткою ритмічністю. Як бачимо, теорія Т.Хагерстранда реалізує основну проблему географії – взаємозв'язок геометрії розподілу структур у просторі-часі з обумовлюючими їх процесами, з поєднанням останніх з формою.

Властивості геопростору. Основними властивостями географічного простору є *регіоналізм простору, взаємодія складових компонентів, континуальність і дискретність, структурність, внутрішня суперечливість та інтегративність.*

Регіоналізм простору. Соціально-географічний простір як планетарне формування передбачає регіоналізацію, тобто розпад на інтегральні утворення, зберігаючі всі властивості і параметри простору. *Регіоналізм простору* означає, з одного боку, земний простір з певними кордонами, особливий тип просторового групування ресурсів, техносфери і населення, на основі чого формується специфічний соціально-географічний простір, з другого, - приуроченість до певної системи географічних координат, тобто географічне положення. У межах певної просторової сфери взаємодіють і ув'язуються природні, техногенні і соціально-економічні процеси, які формують особливі просторові структури у складі географічного простору. Геопростір, на думку Д.Фліднера, має два значення. По перше, геопростір можна представити собі як своєрідний "контейнер", в якому знаходяться різноманітні об'єкти (предмети) і люди; в основі цього уявлення лежить концепція абсолютного трьохмірного простору з фізичними законами устрою. По-друге, геопростір може трактуватися як упорядочення елементів (явищ, об'єктів, предметів) і відносин між ними. Таким чином, простір складається із певного числа елементів, має свої розміри, власну динаміку і кінетику.

Регіоналізм простору формується на основі *позиційного принципу функціонування об'єктів* у географічному просторі, який сформулював Б.Б.Ромодан [5]. Згідно цього принципу багато об'єктів в географічному просторі мають так званий "*локальний оптимум*", тобто таку оптимальну точку, у якій вони функціонують краще всього. Якщо об'єкт знаходиться поза цією точкою, то на нього діє сила, яку можна назвати "тиском місця" або "позиційним тиском". Під дією цього тиску легко рухомі об'єкти міняють своє місцеположення, а менш рухомі – свої властивості або функції; окремі об'єкти формують собі нове просторове положення через активні дії на середовище. Одночасно нездатні до змін об'єкти деградують, а іноді і зовсім зникають.

Взаємодія складових елементів. Елементи в географічному просторі не просто межують, а взаємодіють між собою, утворюючи просторові взаємозв'язки і взаємозалежності. В результаті складної взаємодії складових елементів формуються вертикальні і горизонтальні зв'язки. Перші обумовлені в основному дією компонентів, другі – взаємоположенням компонентів на території. Суміщення цих зв'язків приводить до утворення особливих просторових структур і систем. Отже, географічний простір – це сукупність фізичних відносин або їх формальних аналогів – географічних систем.

Континуальність простору. Просторово-часова організація ґрунтується на єдності людей і природи, тобто і соціального, і географічного, або соціально-географічного простору, на єдності інтересів і цілей соціально-економічних спільностей. Інтелектуальна і духовна єдність людей, закріплювана екологічним імперативом, формує континуальність (безперервність) соціально-географічного простору. В її основі – розум світової цивілізації і кожної людини, гуманні творчі цілі, які превалюють в боротьбі з цілями руйнування і гальмування. Про це свідчить формування світової культури, світового ринку капіталу, ресурсів і т.д., тобто глобалізація світогосподарських процесів. Особливо відчутна роль світової комунікації та інформації, підкріплена формуванням комп'ютерних мереж, зокрема інтернету, супутників зв'язку і т.п.

Дискретність геопростору. Для соціально-географічного простору поряд з континуальністю характерна (безперервністю) простягання і дискретність організації. Дискретизація суспільства, тобто членування його в просторі, є результатом

"прикріпленості" людей до різних територіальних форм, які утворюються в процесі суспільної організації в просторі-часі. Дискретність може носити частковий або інтегральний характер. Прикладами часткової дискретності можуть служити такі просторові спільності, як етнічна, релігійна, політична. Що стосується інтегральної дискретності, то вона передбачає членування соціально-географічного простору як цілісного утворення на цілісні частини – регіони різного таксономічного рангу.

Структурність геопростору, що відбиває внутрішню будову геосистем, вказує на його розчленування на певні, стійкі компоненти. Географічний простір, що перебуває в стані руху, системно організований. Він складається із різноманіття матеріальних підсистем, які здатні до саморозвитку і способом існування яких є відповідні рухи матерії. Йдеться про те, що кожна із підсистем матеріального світу характеризується специфічним типом взаємодій своїх компонентів, який і зумовлює її існування. Щодо геосистем, то головними властивостями структури (геоструктури) є системність, організація і стійкість. Геосистемам приписують наявність територіальних, ієрархічних, поелементних, покомпонентних, регіональних, галузевих та інших структур. Всі ці стійкі утворення можна віднести до категорії "часткових структур". Їх можна розглядати як результат упорядочення багатоманіття складно організованих геосистем.

Узагальнюючи досвід просторового аналізу, специфіку просторової взаємодії і проблеми їх інтеграції, деякі автори [11] виділяють два основних типи моделей: моделі структури і моделі взаємодії. Перші описують розподіл географічних утворень та їх просторові властивості, другі – речові і енергетичні потоки, викликані заданим розподілом відповідних геоутворень в просторі. При об'єднанні моделей структури і взаємодії виникає третій клас моделей – розміщення-взаємодія.

Інтегровану модель структури географічного середовища суспільства запропонував М.Печі (Pecsi, 1986). Вона вбирає в себе пов'язані між собою системи фізичного і соціально-економічного середовищ. Кожна з них включає об'єднані прямими і зворотніми зв'язками підсистеми фізичного середовища (екосфера і геосфера), трансформованого фізичного середовища (техносфера), соціально-економічного середовища (сфера виробництва), політико-культурного середовища (сфера споживання); у вигляді елементів підсистем в неї входять умови середовища і ресурси середовища. Взаємозв'язки між умовами і елементами моделі досліджуються з позиції економічного розвитку суспільства.

У геосистемах поряд з просторовою є й інші часткові структури. Однією з них є поелементна структура. У складі геосистем формуються соціальні, економічні, природні структури, поскільки соціально-географічний простір являє собою просторово-часове поєднання суспільних об'єктів, явищ і процесів у сукупності з природним оточенням. Більш складна структуризація може бути здійснена за функціональними ознаками. Формування стійких сукупностей елементів у процесі виконання певних функцій у складі геосистем приводить до утворення стійких структур: абіотичної, біологічної, економічної, демографічної, соціальної.

Особливий вид інваріантних геоутворень виникає в процесі різнорівневого таксонування. Ієрархічна структура геосистем опирається на деякі загальні для багатьох систем положення. Виступаючи як ціле, геосистеми більш високого рангу діляться на цілісні частини – геосистеми більш низького рангу. Ієрархічна структура геосистем, починаючи з низького рівня, включає нано-, топо-, мікро-, мезо-, макро-, супер- і глобальну системи.

Внутрішня суперечливість – це властивість геопростору, яка обумовлюється тим, що соціально-географічний простір функціонує і розвивається на основі взаємодії двоєдиних його частин – соціальної і природної. Їх генетична і еволюційна єдність обумовлена тим, що людина вийшла із приорали є її частиною. Разом з тим між ними існують величезні суперечності, поскільки кожна частина цілого "прагне" розвиватися за своїми власними законами. Це протиріччя є провідним в розвитку соціально-географічного простору і може

бути вирішено тільки на основі колективного розуму, при всесторонньому використанні усіх досягнень світової науки.

Суперечності у розвитку соціально-географічного простору посилюється і тим, що одна його частина – соціальна – в тенденції наростає, розширяється, а інша – природна – скорочується, руйнується. Перша тенденція обумовлена ростом матеріального виробництва, формуванням внеземних соціумів (типу космічних станцій), духовним ростом і просвітництвом, створенням інтелектуального середовища – штучного інтелекту, знищенням сил зла і т.п. Друга тенденція – це результат постійно прискореного господарського освоєння простору, незважаючи на закони його розвитку, заповнення природи чужими для неї, а інколи і руйнівними її речовинами, результат знищення біологічних видів, забруднення вод і т.п. Розширюються простори, взагалі непридатні для проживання людей.

Інтегративність як властивість простору, проявляється у певній системі зв'язків. Вона веде до об'єднання в одне ціле певних структурних елементів геопростору. Між частинами цілого (а також між частинами й цілим існує не проста функціональна залежність, а значно складніша система різноякісних зв'язків – структурних, генетичних, управління тощо. Зв'язки між компонентами цілого є міцнішими, ніж з елементами зовнішнього середовища.

Саме на території проходить фокусування процесів взаємодії компонентів у соціально-географічному просторі. Саме територія об'єднує і консолідує всю життєдіяльність людей, весь соціально-економічний комплекс і екологічні умови людського буття. Територія як особливий тип просторового групування ресурсів стає важливіше ресурсів натурально-речових. Як бачимо, територію необхідно розглядати і як ресурс, і як об'єднуюче начало різних спільностей людей. Відповідно вона виступає і як субстанція, на якій здійснюється людське буття, і як інтегральний природний ресурс, і як ресурс природно-суспільного характеру.

Функціонування геопростору відбувається в певному інформаційному полі, яке є атрибутом матеріального світу і яке зумовлює динаміку і розвиток просторових геосистем. В процесі переходу до моделі сталого розвитку інформація стає самим перспективним ресурсом, все більше замінюючим речово-енергетичні ресурси, який змінює структуру соціальної діяльності і ув'язує її з екологічним імперативом.

Соціальний простір. Соціальний простір виражає співіснування і взаємодію різних сторін і моментів соціального буття, характеризує протяжність, густоту і структуру суспільної форми руху матерії. Ця категорія в науковому обігу появилась на початку 1970-х років. У суспільствознавстві відсутня однозначність у термінологічному визначенні соціально-просторових характеристик. У якості синонімів використовують такі поняття, як "суспільний простір", "простір суспільства", "простір життя людини", "простір соціальної діяльності" і т.п.

При аналізі соціального простору необхідно виходити із категорії "простір", яка виражає відношення між існуючими об'єктами, визначає порядок їх рядоположеності і протяжності, характеризує всі рухи матерії, включаючи соціальний.

Відмінність соціального простору від інших просторових форм полягає в тому, що його виникнення і розвиток всеціло пов'язані з діяльністю соціального суб'єкта. Соціальний простір являє собою одну із найбільш складних і ємних форм існування соціальної матерії.

Сума продуктивних сил, капіталів і соціальних форм обігу, яку кожний індивід і кожне покоління застає як щось дане, утворює зовнішній, емпірично фіксуємий облік соціального простору, який складається із набору моментів соціальної діяльності, взятих у їх протяжності, структурі і синхронній взаємодії. Існує дві основні сфери, в яких соціальний простір проявляє себе найбільш наглядно – *історично створене відношення людей до природи і один до одного*. Перша сфера являє собою сукупність засобів виробництва, елементів виробничої і соціальної інфраструктури, людських поселень і жител, природних комплексів, повністю або частково втягну-

тих у процес матеріально-виробничої діяльності, і є необхідною умовою і результатом суспільного виробництва. Соціальний простір у цьому вимірі виступає як деяке матеріально-просторове утворення, дисльоковане в географічному (природному) просторі в якості штучного середовища життєдіяльності суб'єкта. Друга сфера соціального простору включає в себе систему суспільних відносин, дає можливість побачити і оцінити масштаби різноманітних соціальних зв'язків того чи іншого суспільного суб'єкта, виражає факт наростання (або послаблення) їх щільності, містить в собі міру їх взаємо пересічення, опосередкованості і багатоманіття. Вона виражає якісну сторону суспільного прогресу, який береться в його просторовому ракурсі, дозволяє зрозуміти способи, міру і порядок його наповнення, осмислити перспективи росту його протяжності, об'єму і глибини.

Соціальний простір проявляє свою сутність у нерозривній єдності з часовими характеристиками суспільного розвитку. При цьому соціальний час існує у вигляді трьох модулів: минулого, теперішнього і майбутнього. Їх взаємодія включена в складну соціально-просторову форму, в якій він об'єктивно існує, утримується, зберігається, виявляється одночасно втягнутим у минуле (колективний досвід, який проявляється в системі знань, умінь, навиків, що втілився в матеріально-суспільних елементах, зразках і традиціях діяльності і т.д.), теперішнє (колективна праця як активне використання цього досвіду і процес творчості нових форм, зразків і результатів діяльності) і майбутнє (суспільно необхідні реальні можливості, плани, проекти, ідеали з наявними або можливими засобами їх існування).

Конкретні різновиди соціального простору виявляються на всіх рівнях суспільства. Виробничо-економічний аспект соціального простору охоплює сформовану форму розміщення продуктивних сил, включає різноманітні виробничо-технологічні і торгово-обмінні зв'язки, є каркасом територіальної організації суспільства.

Соціальний простір розгортається у сукупності розселенських одиниць суспільства: міст, сіл, агломерацій, а також у внутрішній будові людських поселень. Тісно пов'язаний із розселенським демографічний аспект соціального простору, який характеризує картину розподілу населення, фіксуючий показники його щільності, рівня заселеності і соціально-інфраструктурної оснащеності тієї чи іншої території. Соціальний простір суспільно-політичної і духовної сфери розкривається у вигляді різноманітних соціальних і культурних зв'язків суб'єкту, є мірою його втягнутості в процес соціальної стратифікації, залучення широких народних мас до досягнень науки, цінностей культури.

Еволюція соціального простору здійснюється двома взаємозв'язаними лініями. По-перше, це збільшення числа і обсягу елементів, які входять у його склад, їх поступове розширення і ущільнення. По-друге, це ріст глибини соціального простору, що виражається у послідовній реалізації наявних можливостей, а також у планомірному створенні нових реальних можливостей і на новій основі інтенсивному і прискореному просуванні суспільства до нового якісного стану.

Просторові властивості суспільства є об'єктом інтересу всіх суспільних і гуманітарних наук. Соціальний світ можна назвати просторовим, поскільки він є областю взаємодії середовища і суспільного суб'єкту. Простір для людини виступає перш за все як географічне, територіальне середовище. Тому він у відомій мірі – ключова причина всієї людської еволюції. Для соціальної географії особливо значима просторова локалізація форм спілкування людей, їх образу життя і мобільності. Про простір можна говорити і як про об'єктивну соціальну реальність, і як про суб'єктивну можливість людей задавати просторову структуру, тобто встановлювати зв'язки, створювати комунікації, консолідуватися в соціально-психологічні спільності, будувати житло, одним словом, формувати життєве середовище. До основних рис простору можна віднести об'ємність, розмірність, протяжність (в просторі виражена ступінь концентрації усуспільнених результатів діяльності).

Соціальний простір – це простір при-

родного середовища суспільства і простір "олюдненої" природи, які зливаються в освоєну частину природи, яка перетворена в середовище проживання, в просторово-територіальний ареал діяльності людей. Разом з тим це "життєвий простір", тобто простір соціальної взаємодії спільностей, асоціацій, колективів, їх "розположення" в системі суспільних відносин, яке є умовою функціонування. Нарешті, це простір індивідуального буття (місце проживання і роботи, зони відпочинку, зміни життєвого шляху, область міжособистого спілкування).

Важливим для соціологічного аналізу є такий показник соціального простору, як віддаль – соціальна дистанція. Цей показник був введений в науковий обіг американським соціологом і психологом Дж. Морено і американським соціологом Е. Богардусом. Соціальна дистанція – це не "віддаль" в її фізичному смислі, а ступінь близькості індивідів, групи, інших спільностей, "щільність" їх зв'язків. Але соціальна дистанція – це і психологічна взаємодія (взаєморозуміння, симпатія, антипатія та ін.). У суспільстві, на думку Морено, діє особливий фактор – соціальна взаємодія, "теле", найпростіша одиниця почуття, яка не лише передається від одної людини до іншої, але і означає їх контактність. На основі цього утворюються соціальні поля.

Виступаючи як змістовна характеристика умов і можливостей життєдіяльності, соціальний простір тим самим стає простором людського розвитку в масштабах суспільства як цілісної системи.

Необхідно розрізняти фізичний (географічний) і соціальний простори. Реалізований фізично соціальний простір являє собою поширення в фізичному просторі різних благ і послуг, а також індивідуумів і груп, локалізованих фізично (як тіла, прив'язані до постійного місця: закріплене місце проживання або головне місце проживання) і володіючих можливостями присвоєння цих більш або менш значимих благ і послуг (залежно від наявного в них капіталу). Такий подібний поділ в просторі біологічних індивідів і благ визначає диференційовану цінність різних областей реалізованого соціального простору. Наслідком цього є концентрація найбільш дефіцитних благ і послуг та їх власників в певних місцях фізичного простору (П'ята Авеню, вулиця Фобув де Сен-Оноре (Париж), протистоячих у всіх відношеннях місцям, об'єднуючих в основному, а інколи – виключно, самих обездолених (гетто).

Здатність панувати в привласненому просторі, головним чином за рахунок привласнення дефіцитних благ, які в ньому розподіляються, залежить від наявного капіталу. Капітал дозволяє тримати на віддалі небажаних людей і предмети і в той же час зближуватися з бажаними людьми і предметами. Ніщо так не далеко одне від одного і так нестерпно, як соціально далекі один від одного люди, які опинились рядом в фізичному просторі.

Крім економічного і культурного капіталу, деякі простори, зокрема, найбільш замкнуті, найбільш "вибрані", вимагають також і соціального капіталу. Вони можуть забезпечити собі соціальний і символічний капітали лише за допомогою "ефекту клубу", який витікає із стійкого об'єднання в надрах одного і того ж простору (шикарні квартали або розкішні особняки) людей і речей, подібних один на одного, що їх відрізняє від великої множини інших. Ефект клуба діє в тій чи іншій мірі, в якій ці люди виключають по праву або по факту не проявляючих усіх бажаних властивостей або проявляючих одну із небажаних властивостей.

Ефект гетто є повна протилежність ефекту клубу. В той час, як шикарні квартали, функціонуючі як клуби, основані на активному виключенні небажаних осіб, дозволяючи їм брати участь в капіталі, акумульованому сукупністю жителів, гетто символічно розкладає своїх мешканців, об'єднуючи в деякій резервації сукупність індивідів, які, будучи позбавлені всіх козирів, необхідних для участі в різних соціальних іграх, можуть ділитися лише своїм відлученням. Крім ефекту "клейміння", об'єднані в одному місці люди, схожі один на одного в своїй обділеності, мають також результатом подвоєння цих нестатків, злиднів, особливо, в області культури і культурної практики.

Соціальний простір – це багатомір-

ний простір, побудований за принципами диференціації і розподілу, сформований сукупністю діючих властивостей в соціальному універсамі, тобто властивостей, здатних надати його власнику сили і владу в цьому універсумі**.

Теорія соціального простору П.Бурдьє. Бурдьє (Bouzdien) П'єр (1930-2002) – французький соціолог, філософ, культуролог, твори якого переведені на всі європейські мови. Його вважають самим крупним соціологом сучасності. Центральні ідеї його теоретичної концепції – соціальний простір, поле, культурний і соціальний капітал, габутіс. Соціальний простір структурується об'єктивно (існуючими соціальними відносинами) і суб'єктивно (уявленнями людей про оточуючий світ). Люди, які розуміються як агенти соціального процесу, виробляють практики і через них впливають на зміни соціальної структури [6, 378-379].

Бурдьє вважає, що соціологія повинна діяти, виходячи з того, що людські істоти є в той же час біологічними індивідами й соціальними агентами [2]. Будучи істотою природною, треба очікувати, що людина володіє тілом, хворобами, потребами, мотивацією й безліччю інших властивостей, які, між іншим, характеризують його субстанцію. Біологічна складова по розрахунках сучасних учених займає ніяк не менш 50% у людській істоті. Люди як біологічні істоти розміщаються у фізичному просторі, займаючи певне місце й обсяг. Займане місце може бути визначене як площа, поверхня й обсяг, що займає соціальний агент.

У П. Бурдьє соціологія насамперед є соціальна топологія. Термін "топологія" (від греч. τόπός - місце й λογξ- закон) увів у науковий оборот І.Б. Лістінг (1847 р.). А. Пуанкаре визначав топологію як науку про якісні властивості. Топологія - розділ математики, що вивчає топологічні властивості фігур, тобто властивості, що не змінюються при будь-яких деформаціях, вироблених без розривів і склеювань (точніше, при взаємно однозначних і безперервних відображеннях). Прикладами топологічних властивостей фігур є розмірність, число кривих, що обмежують дану область і т.д. Так, окружність, еліпс, контур квадрата мають ті самі топологічні властивості, тому що ці лінії можуть бути деформовані одна в іншу описаним вище образом. Топологічний простір – множина елементів будь-якої природи, у якому тим або іншим способом визначені граничні співвідношення. Інакше кажучи, це такий математичний термін або знакова конструкція, що дає узагальнюючий образ метричного простору. Причому останнє може бути яким завгодно, наприклад, евклідовим або рімановим, все рівно в нього буде топологія. Тип простору й відповідної йому топології задається вихідними аксіомами й правилами метрики. З топологічної теорії розмірності слідує, що розмірність простору задається розмірністю породжуючого його елемента.

Породжуючим елементом у топології простора Бурдьє є люди як біологічні індивіди й соціальні агенти. Вони переміщаються, зіштовхуються, притягаються й роблять інші фізичні дії. У них немає тільки однієї фізичної властивості - повсюдності, тобто здатності одночасно перебувати у двох різних місцях. Так це й ні до чого, оскільки ніякий фізичний об'єкт такою властивістю не володіє. За винятком фізичного поля. Воно може одночасно перебувати у всіх місцях. Але поле - не об'єкт у точному значенні, що має кінцеві розміри й форму. Форму поля визначає топологія, тобто розмірність простору.

Бурдьє вважає, що соціальний простір являє собою ансамбль різного типу полів, у тому числі релігійних, економічних, етнічних і т.п. Зрозуміло, якщо взяти окремі нації їх можна розглядати як суму соціальних агентів, що створюють, завдяки своїй солідарності й кооперації, таке маленьке ціле, що більше механічної суми частин.

**Універсум – термін, позначаючий всю об'єктивну реальність в часі і просторі; множинність всіх можливих світів.

А раз так, то в цього мікроцілого, тобто субполя, виявляться такі закони, яких немає в соціальних агентів, і такі властивості, якими вони нарізно не володіють. Інакше це не цілісність. Коротко говорячи, такі субполя (релігійні, класові, етнічні, культурні й т.д.) живуть тісними замкнутими світками за власними законами й поняттям. Вони не розчиняються без залишку у величезному цілому, іменованому соціальним простором суспільства, але активно взаємодіють із ним. А інакше й бути не може, адже кожний з нас, будучи громадянином багатомільйонної держави, має роботу, наділений правами й привілеями, може одержати освіту або медичне обслуговування, нарешті, користується Інтернетом або ЗМІ не як член замкнутої громади, а як часточка величезного цілого. Виходить, що одночасно ми входимо, належимо, є членами декількох соціальних полів.

Місце, або topos (звідси термін "топологія"), що може займати соціальний агент, визначається в Бурдьє подвійно: 1) абсолютно, як та просторова точка, де в даний момент часу розташовується агент або предмет, тобто де він локалізований; і 2) відносно (релятивно) як позиція або ранг у соціальній ієрархії. У першому випадку треба говорити про абсолютну (краще сказати евклідову) метрику: площа, поверхня й обсяг, що займає агент або предмет, його розміри й габарити [6, с. 384].

Фізичний і соціальний простір – зовсім різні речі. Так, Бурдьє вважає, що "фізичний простір визначається по взаємних зовнішніх сторонах утворюючих його частин, у той час, як соціальний простір - по взаємовиключення (або розрізненню) позицій, які його утворять, так сказати, як структура рядоположеності соціальних позицій". Однак рядоположенність і розрізнення - універсальні властивості як фізичного, так і соціального простору. Подібність між ними полягає ще й у тім, що простір, у якому живе Homo sapiens, є соціально позначеним і сконструйованим. Це відноситься й до фізичного, і до соціального простору. У П. Бурдьє фізичний простір є соціальна конструкція й проекція соціального простору, соціальна структура в об'єктивованому стані (як, наприклад, план міста), об'єктивація й натуралізація минулих і нинішніх соціальних відносин. Соціальний простір, знайшовши собі фізичну реалізацію в межах міста, являє собою розподіл різних видів благ і послуг, а також індивідуальних агентів і/або груп, що володіють можливістю їхнього присвоєння (залежно від наявного в них капіталу, а також від фізичної дистанції, що відокремлює від цих благ).

Відмінність двох сутностей складається, напевно, у тім, що рядоположеність у фізичному просторі зрима, а в соціальному - тільки мислима. Позицію, скажимо, Петрова в класовій ієрархії бачити неможливо, вона визначається ним самим (самореференція) або іншими людьми по зовнішніх ознаках: дохід, капітал, освіта, влада й т.п. Так уже сконструювали свій простір люди, що влада, престиж та інші символічні ознаки служать достатньою ознакою для встановлення соціальної позиції кожного з нас. Відразу відзначимо, що конструйованість – специфічна властивість тільки соціального простору. Фізичне ним не володіє, тому що оточуючий нас простір задається цілком об'єктивними й незалежними від нас законами.

Дві фундаментальних властивості - співвідносна, або релятивна, позиція соціальних агентів стосовно інших місць (вище, нижче, між) і дистанція, що відокремлює це місце від інших місць-позицій - визначають метрику соціального простору Бурдьє.

До двох зазначеного вище фундаментальних властивостей – співвідносності позицій і дистанції між ними – у Бурдьє додається третя фундаментальна властивість – ієрархічність. Вона логічно пов'язана із двома першими, а причиною її появи на світло виступає суспільний поділ праці. Завдяки ієрархії й поділу праці соціальний простір здобуває структуру.

Однак разом поділ праці, ієрархія й субполя надають соціальному простору його багатомірність. Бурдьє прямо стверджує, що готовий "зобразити соціальний світ у формі багатомірного простору, побудованого по принципах диференціації й розподілу". Окремі агенти, групи агентів,

класи й сфери суспільства (політична, економічна, релігійна й ін.), виділені по певних властивостях, становлять субполя в соціальному просторі. Якщо ці властивості розглядати не тільки як застиглі характеристики, скажемо віросповідання або рівень освіти, а як якісь активні властивості, а саме соціальні дії й взаємодії, то субполя перетворюються в поля сили. Поняття сили й взаємодії, куди ставляться суперництво, "практична солідарність", обмін, прямі контакти й інші дії, переводить теорію з розряду субстанціональних у розряд *польових теорій.*

Польові теорії найбільше повно представлені двома науками – фізикою й психологією. На понятті сили базується класична *фізика* Ньютона. Фарадей і Максвелл, дослідивши ефекти дії сил електрики й магнетизму, увели поняття "силового поля" і першими вийшли за межі фізики Ньютона. Стан, здатний породжувати силу, був названий полем. Поле створює кожний заряд незалежно від присутності протилежного заряду, здатного випробувати його вплив. Це відкриття істотно змінило уявлення про фізичну реальність. Ньютон уважав, що сили тісно пов'язані з тілами, між якими вони діють. Тепер же місце поняття "сили" зайняло більше складне поняття "поля", що співвідносилося з певними явищами природи й не мало відповідності у світі механіки.

Теорія поля – це також *психологічний напрямок, що* сформувався під впливом ідей німецько-американського вченого Курта Левіна (1890-1947). З 1933 р., емігрувавши в США, він розробляв концепцію особистості, в основі якої лежало поняття "поля" (запозичене з фізики) як єдності особистості і її оточення. Для побудови моделі структури особистості і її взаємодій з навколишнім середовищем була використана мова топології, розділу геометрії, у якому досліджуються взаємне розташування фігур і відстані між їхніми елементами. З тих пір польова теорія Левіна і його послідовників набула другу назву - топологічна й векторна психологія. Вона стверджує, що психічна енергія виноситься з особистості на навколишні предмети, які в силу цього здобувають певну валентність і починають її притягати або відштовхувати, викликати "локомоції". При зіткненні подібного поводження з непереборними бар'єрами відбувається перехід психічної енергії в інші особистісні системи, пов'язані з іншою діяльністю, відбувається "заміщення". Цілісна структура психіки людини з'являється як особистість, узята з її „психологічним оточенням", на межі між якими перебувають перцептивні й моторні системи. В основі людського поводження, думав Левін, лежить сила, що має напрямок і може бути представлена вектором. Використане К. Левіном поняття векторного поля означає область, у кожній точці Р якої заданий вектор а(Р). До поняття векторне поля приводять багато фізичних явищ і процеси (напр., вектори швидкостей часток рідини, що рухається, у кожний момент часу утворять векторне поле). Особливе значення Левін надавав когнітивній силі, що переструктурується в ході реалізації поводження [6, с. 389].

Поняття поля відіграє в П. Бурдьє не меншу роль, чим категорія простору. Він трактує простір як поле сил, а точніше як сукупність об'єктивних відносин сил, які нав'язуються всім вхідними в нього і які незводимі до намірів індивідуальних агентів, так само як і до їхньої взаємодії. Інакше кажучи, на поняття соціального поля поширюється відомий з теорії систем принцип "ціле не зводиться до суми частин".

Якщо розібратися, то дійсно на поводження кожного з нас примусовим образом впливають такі сили, як влада грошей, традиції середовища, рівень і профіль освіти. Ми можемо не бажати їхнього впливу на нас, але не підкоритися їм ми не можемо. Вони мають об'єктивний характер, а їхня конфігурація й вектора формуються десь над нами й за нашою спиною. Політична система суспільства нам непідвласна, ми не робимо на неї майже ніякого впливу, наш голос на виборах – мікроскопічно незначуща величина. Політичні партії, так само як і великі корпорації, домовляються за нашими спинами й створюють таку конфігурацію векторів впливу, що вигідна тільки їм, але яка змушує нас підкорятися цій об'єктивній силі.

Поняття влади має в Бурдьє не тільки й не стільки політичний зміст. Воно визначає можливість одних соціальних агентів впливати на інші мимо їхньої волі й бажання. А подібне відбувається практично в кожній області громадського життя. Багаті впливають на бідних, освічені – на неосвічених й т.д. Символічний або інтелектуальний капітал, що вводить у свою теорію П. Бурдьє, описує унікальну ситуацію, при якій бідний, але освічений, може вплинути на багатого але некомпетентного чи то в якості його радника, чи то в ранзі державного чиновника, чи то в одязі священика або судді. У Бурдьє влада грошей і влада знань еквівалентні по своїх можливостях, а хто з них кого переможе, залежить від конкретного суспільства і стадії його історичного розвитку.

Володіння владою, капіталом, освітою, як і їх масштаби, створюють для людей нерівні можливості домогтися успіху. Різні категорії благ, як і види капіталу, - це як козирі в грі, що визначають шанси на виграш у даному полі (у Бурдьє кожному полю або субполю відповідає особливий вид капіталу, що має ходіння в ньому як влада або як ставка в грі). Обсяг культурного капіталу (так само як і економічного) визначає сукупні шанси індивіда на одержання виграшу у всіх іграх, де цей капітал задіяний, і де він бере участь у визначенні соціального статусу.

Спрощена модель соціального поля ще більше ускладниться, якщо згадати про величезний заряд ієрархії, яку заклав Бурдьє у нерівновагову модель поля. Випускник Гарварда, менеджер прославленої компанії може виявитися чорношкірим американцем, а значить в етнічній ієрархії, що формується, звичайно ж, не на основі державних постанов, а винятково через механізми суспільної думки й обивательської свідомості, він буде займати не високі, а низькі позиції. Субполя, як частини єдиного соціального поля, нерівні між собою, вони вибудувані в ієрархічному порядку таким чином, що соціальний агент, що займає вершину в одному субполі, виявиться в підніжжя в іншому. Або піднятися наверх в одному субполі йому не дасть загальний низький рейтинг іншого, скажемо етнічного, субполя, що воно, це субполе, займає в суспільному табелі про ранги. Індивід піднімається й спускається по суспільним сходам не тільки індивідуально, але й разом зі своєю групою, до якої він належить по класових, економічних, освітніх, релігійних або етнічних ознаках.

Етнічне субполе в більшості країн світу, особливо у великих, складається не з одного, а з безлічі націй, кожна з яких має власний соціальний простір, що характеризується властивою тільки йому соціальною структурою. А визначає цю структуру історія народу. У результаті соціальний простір суспільства ще більше диференціюється й ускладнюється.

Міжгрупова або міжсубпольова ієрархія постійно модифікується й змінюється. Італійська діаспора у США у першій чверті XX в. займала низькі рейтингові позиції завдяки тому, що більшість її представників займалися некваліфікованою працею або кримінальним бізнесом, до кінця сторіччя змінила своє положення. Але не тільки в етнічній ієрархії, але також в економічній і культурній. Чорношкірі американці, що становили етнічну меншість, сьогодні прославилися своїми артистами, музикантами й бізнесменами. У субполе культурного капіталу їхнє місце стало зовсім іншим. Але воно змінилося й в інших субполях.

Бурдьє додає, що загальний рейтинг етнічної групи в одному або декількох субполях визначається також тим, а) як її склад розподіляється навколо середньотиповості зразка, тобто коефіцієнтом дисперсії, б) чисельністю групи, що займає високопрестижні або низькопрестижні позиції в конкретних субполях. Іншими словами, якщо група різнорідна, у ній чимало тих, хто прилучився до мистецтва й криміналу, то загальний рейтинг групи в ієрархії соціального простору буде не тільки нестійким, але й невисоким. Так, серед чорношкірих чимало не тільки зірок Голівуда, але й вуличних бандитів. Стало бути, у них однаково численне представництво у вищих і нижчих позиціях культурного субполя. Іншими словами, у даної групи висока дисперсія – статистичний показник відхилення від середньої норми. Він не до-

зволяє скластися позитивному іміджу етнічної групи в суспільній думці. Але всупереч йому, стверджує Бурдьє, група здатна до вертикальної мобільності, тобто просуванню нагору по соціальній ієрархії, якщо в неї виявляться ефективними внутрігрупова солідарність, протестне поводження, колективне протидія й тиск на суспільство.

Існування соціального простору в Бурдьє нерозривно пов'язане з іншим поняттям - баченням або сприйняттям соціального світу. Це продукт подвійного соціального структурування. З одного боку, сприйняття структуроване об'єктивно, тобто умовами проживання, соціальним станом і походженням, з Іншого боку - суб'єктивно, ціннісним світом, диспозиціями, іміджем, перевагами й іншими атрибутами символічного простору. Об'єктивна складова сприйняття пояснює те, чому "у власників великого культурного капіталу більше шансів стати відвідувачами музеїв, чим у тих, хто цього капіталу позбавлений . На відміну від структурно інституалізованих зовнішніх умов, що визначають сприйняття, його суб'єктивна складова рухлива (Бурдьє говорить: адаптивна, невизначена й розпливчаста. Однак хоча погляди й думки людей раз у раз міняються, у них теж можна розглянути відому структурованість. Вона визначається загальноприйнятими забобонами, стереотипами масової свідомості, мовою, що має свою логіку й у той же час виступає колективним продуктом, традиціями, звичаями й загальними соціальними практиками. Ми звикли називати все це культурою, хоча сам Бурдьє вживає інший термін: символічний капітал.

Якщо колективні схеми свідомості нав'язують якась однаковість, то мінливість і невизначеність надають плюралістичність думкам людей. Так вони й співіснують разом – дві протилежності. Плюралістичність світогляду сучасних людей – історична спадщина минулого. Нинішнє плюралістичне бачення світу, говорить Бурдьє, це відбиття минулих символічних битв за виробництво над розумами людей, за можливість нав'язувати їм у легітимному порядку власні класові установки й ідеології. Виходить парадоксальна ситуація: сучасний соціальний простір намагаються лицювати й перелицьовувати по старих мірках, відповідно до ідеологічних або релігійних уявлень, носії яких давно вмерли. Сьогодення відтвориться (Бурдьє говорить: реконструюється) за зразком минулого. Явно або неявно, політичні лідери, що вступили в боротьбу за владу, звертаються до предків – будь то реальні особистості, вигадані герої або померлі ідеології. Важливо врахувати нинішній настрій виборців, довідатися, що ними затребуване й приладитися під їхні переваги. Сама велика боротьба, що розверталася в надрах політичного поля й поза ним, відбувається із приводу державної влади.

Хоча суб'єктивне бачення світу корениться в об'єктивних структурах соціального світу (розстановці класових сил, конфігурації соціальних інститутів, стані економічного базису), але відображає його досить приблизно й неповно. Розпливчастість, невизначеність, рухливість людських поглядів пояснюється тим, що в структурі світогляду можна зустріти самі різні шари, ідеологічні принципи, політичні переваги. Більшість людей не мають чітких поглядів і міняють їх залежно від ситуації, що змінюється. Одиниці послідовні у своїх переконаннях.

В остаточному підсумку соціальний простір і розходження, що існують у ньому, перетворюється в символічний простір, або простір стилів життя (ансамбль груп, що характеризуються різним стилем життя). А субполя соціального простору стають полем боротьби, що не припиняється, за владу.

Соціальний простір як багатомірний, відкритий ансамбль щодо автономних полів, функціонує тільки тому й завдяки тому, що усередині кожного підпростору є ті, хто займає домінуючу позицію й ті, хто займає підлеглу позицію, залучені в безперервну боротьбу. Вона йде на кожному сантиметрі соціальної тканини суспільства. І це добре. Завдяки їй люди й соціальні групи одержують можливість з'ясувати, хто з них сильніший, а хто слабкіший, хто займе місце нагорі, а хто внизу соціальної піраміди. Ми бачимо, що Бурдьє винайшов

досить оригінальний і досить плідний для наступного аналізу механізм установлення ієрархічних відносин, а саме динамічний. Так, динаміка й статика суспільства, злилися в нерозривне ціле.

Сприйняття, соціальний простір і соціальні агенти дивно переплелися в одному з головних понять соціологічного вчення П. Бурдьє - *габітусі*. Соціальний простір структурується об'єктивно (існуючими соціальними відносинами) і суб'єктивно (уявленнями людей про навколишній світ). Люди, що розуміються як агенти соціального процесу, роблять практики й через них впливають на зміну соціальної структури. Габітус - система диспозицій, що породжує й структурує практику агентів, їх уявлення, функціонує як матриця сприйняття, постановки цілей, рішення завдань, дій. У ньому втілені способи оцінювання й мислення, естетичний смак, манера поводження й мови, характерний стиль і спосіб життя, які відрізняють представника одного класу, професії, національності від інших[6, с. 399-400]. Габітус дозволяє агентові спонтанно орієнтуватися в соціальному просторі й адекватно реагувати на події й ситуації. Суспільство представляє сукупність відносин, які складаються в різні поля (економічне, політичне й ін.), кожне з яких має специфічні типи влади. Класи розуміються як групи агентів, що розрізняються не тільки економічним становищем, але також стилем життя. Панівний клас складається з ряду груп, що представляють економічний, політичний, релігійний, культурний "капітал", кожна з яких прагне мобілізувати поле влади у власних інтересах. На підставі емпіричних досліджень Бурдьє доходить висновку про класовий характер культури, мистецтва, освіти.

Габітус, боротьба й класи – ще один тематично зв'язний понятійний кластер у вченні Бурдьє. Соціальний простір у нього - абстрактна довжина, конституйована ансамблем підпросторів або полів (економічне поле, інтелектуальне поле й ін.); які зобов'язані своєю структурою нерівному розподілу окремих видів капіталу, і може сприйматися у формі структури розподілу різних видів капіталу, що функціонують одночасно як інструменти й цілі боротьби в різних полях.

Соціальний час. Соціальний час є формою реального руху будь-якої суспільної системи. Соціальний час (термін появився в середині XX ст.) розуміється в двох значеннях. З одного боку, він розуміється як фізичний час, як своєрідна соціальна метрика (фізичний вимір часу, який проходить між двома суспільними подіями), або як загальний знаменник усіх значень часу, стосовно до суспільного життя. З другого боку, соціологам вдалось вловити відмінність часу суспільства від природного часу. Виявилось, що у суспільному часі змінна інформаційна ємкість. Напр., ми говоримо про застійність соціальних відносин, про незначні темпи розвитку виробництва, про заповільнення “бігу” часу. Його як би нема, тому що час може виміряти тільки змінність самого буття.

Звичайно, час – кількісне буття руху, його число. Але в суспільстві він виступає у формі діяльності. Це тривалість події, обсяг часу для створення предмету, час життя. Таким чином, час виражає і кількісну сторону буття, тобто зміст соціального процесу (заповільнення, прискорення, підвищення, падіння, регрес, прогрес). У суспільстві завжди існує не якийсь монолітний час, а спектр соціальних ритмів, чергувань, розмірності, обумовлених природою окремих соціальних спільностей.

На відчуття, сприйняття і переживанн6я часу певним чином впливають і природні чинники, і географічне середовище. Залежно від тривалості дня і ночі, зими і літа люди по-різному "живуть у часі". У жителів екваторіальної зони інша ритміка часу, аніж у ескімосів або тих, хто мешкає в зонах з полярним кліматом.

Для соціології важливий облік і “календарність”, тобто поступальність соціальних подій, і “сумативної сукупності” часу в соціальних суб’єктів – індивіда, спільності, групи, колективу, асоціації. Так, у первісному суспільстві переважає вільний час, він розподіляється більш-менш рівномірно серед усіх членів суспільства. Нерівність тут має суто антропологічні (головним чином природні) виміри. Вільний час розподіляється на користь дітей та осіб по-

хилого віку. У буржуазному суспільстві, навпаки, необхідний час (час виробництва, обміну, розподілу і споживання) переважає над вільним. Розподіл вільного часу тут ведеться вже за соціально-економічними і політичними ознаками (багатство, влада, престиж). Соціальні привілеї при капіталізмі набувають вигляду антропологічних, але не є ними по суті. Так, продовження терміну навчання доступніше для заможніших верств населення. У цьому випадку соціальний привілей існує у формі вікових переваг.

Соціологи оперують такими категоріями, як сумативний фонд часу, "маса часу", "ресурс часу", "бюджет і баланс часу". А це не що інше, як єдність часу в його календарному і об'ємному виразі. Фігурально виражаючись, динамізм означає швидше і краще, консерватизм, гальмування – заповільнення і гірше.

Отже, соціальний час – жива форма діяльності – виступає і як календарний час, і як сукупний час індивіда, соціальної спільності, суспільства в цілому, і як функція, умова і міра соціальних дій.

Особливості просторової організації суспільства. У певних просторово-часових параметрах соціально-географічного простору, в тісному взаємозв'язку з навколишнім природним середовищем відбувається функціонування суспільства. При цьому суспільство слід розглядати як у континуальному, так і дискретному аспектах.

Континуальність суспільної організації закладена в соціальній і духовній сутності людини. Необхідність спілкування один з одним, потреба бути ближчим до природи, потяг до пізнання, творчості й самовдосконалення завжди були і залишаються властивими людям. Такі людські якості обумовлюють єдність земного суспільства, формування світової спільноти. Це сприяє розвитку світогосподарських зв'язків, світового ринку, світової культури і світової науки.

Дискретизація суспільства, тобто розчленування його в просторі, є результатом "прикріпленості" людей до різних територіальних форм, які утворюються в процесі суспільної організації в "просторі - часі". Такими формами виступають територіальні суспільні системи різного масштабу, які виникають під впливом сукупності факторів: наявності природних, національних, духовних, мовних та інших кордонів, особливостей структури економіки і політичного устрою держави.

Тенденція до просторової відокремленості в цілому – закономірний процес. На одних історичних етапах дискретизація суспільства наростає, на інших – затухає. Наприклад, на перших етапах індустріалізації суспільства відбувався процес формування національних держав, здійснювався поділ територій між окремими державами.

Дискретизація суспільства як об'єктивний процес супроводжується встановленням кордонів між окремими просторово-часовими геоутвореннями. Одні з них існують в свідомості людей (наприклад, кордони між географічними провінціями або природними зонами), інші встановлюються директивно. Останні, відбиваючи дискретність суспільства, виконують "бар'єрні" функції, що надає суспільству юридично і адміністративно оформлену закінченість.

Проте наявність кордонів – це не перешкода для інтеграції країн. У процесі удосконалення географічного поділу праці проявляється тенденція до інтеграції окремих країн. Характерним прикладом у цьому відношенні є країни ЄС, країни ОПЕК (Організація країн – експортерів нафти). У першому випадку тенденція до об'єднання передбачає систему територіального поділу та інтеграції праці, в другому – систему спеціалізації виробництва, загальні ринкові інтереси.

У всіх просторових організаціях суспільства спостерігається тенденція до досягнення найвищої збалансованості й гармонізації всіх соціально-географічних компонентів і елементів. Проте формування територіальних систем суспільства (ТСС) як складного організму, що включає не тільки соціально-економічні, а й екологічні компоненти та елементи, потребує взаємного пристосування і трансформації останніх, підпорядкування часткових інтересів і цілей більш загальним. Це здійсню-

ється на основі як саморегуляції і самоуправління, так і управляючого впливу з боку всього суспільства.

Просторово-часове сполучення природної і суспільної сфер відбувається тому, що сама людина є частиною природи і тісно пов'язана з нею. Головна роль у збереженні екологічної рівноваги, так само як і в порушенні її, належить людині. Саме вона (як соціальна істота) регулює і контролює обмін речовин і енергії природи та суспільства між природними ресурсами і виробництвом, знижує дискомфортні й посилює комфортні сторони природних умов життя населення.

Просторово-часове поєднання всіх сфер життєдіяльності суспільства створює основу для формування цілісних територіальних систем суспільства. В процесі функціонування в цих системах консолідуються та інтегруються різнорівневі функціональні підсистеми: демографічна, виробнича, природно-ресурсна, інфраструктурна, соціальна, духовна тощо. Під час спільного просторово-часового функціонування всі сфери і підсистеми внутрішнього організуються, узгоджуються і адаптуються одна до одної, що також сприяє утворенню ТСС різного таксономічного рангу.

Рівні організації простору. Простір (або територія) будь-якої країни в різному співвідношенні поділяється на суворо- і слабоорганізований.

Суворoорганізований простір більше за все асоціюється з містом. Планувальна структура міста обов'язково, за рідкісним винятком, містить такі елементи, як головна площа, головна вулиця, торгові та культурно-громадські площі, міський парк, основні транспортні магістралі-проспекти, пішоходні вулиці, промислові й складські зони, площі, бульвари, сквери та ін. Основа будь-якого міста – його селітебні території, представлені вулицями, вздовж яких розміщені будинки. Територіальний розвиток міста більшою або меншою мірою регулюється його генеральним планом, який розробляється відповідно до загальноприйнятих принципів і норм.

До суворoорганізованих просторів можуть бути віднесені не лише міста, а й багато інших територій у тому разі, коли вони зазнали настільки сильного антропогенному впливу, що стали являти собою штучне середовище для проживання населення, або в тому випадку, коли, навпаки, вони суворо охороняються від стихійного відвідування (заповідники і доступні лише для організованого відвідування місця).

До суворoорганізованих просторів можна віднести три типи регіонів: курортні райони; території, які утворюються містами з населенням більш як 300 тис. жителів та їх оточенням; території, що включають міста з населенням від 100 до 300 тис. жителів та їх оточення. Території, які включають міста з населенням від 100 до 300 тис. жителів та їх оточення, лише з певними умовностями можна віднести до суворoорганізованих. Вони є швидше типом території, перехідним від суворо- до слабоорганізованих.

Існують країни, вся територія яких – суцільно суворoорганізований простір. Насамперед це країни-карлики (Ватикан, Монако та ін.), а також такі високорозвинуті малі країни, як Нідерланди. Проте і в такій країні, як Німеччина, сувоорганізовані простори переважають над слабоорганізованими. Крім того, є країни, в яких частка суворoорганізованих просторів невелика (наприклад, Канада, Росія та ін.).

Слабоорганізовані простори – це порівняно рідко заселені й забудовані території, слабо покриті мережею комунікацій. Проте рідка мережа поселень, понижена щільність населення, нерозвинута дорожня мережа – лише зовнішні ознаки цих територій. Головне полягає в тому, що для цих просторів характерна низька матеріальна база як виробництва, так й інфраструктури. До слабоорганізованих територій належать райони піонерного, дисперсного, відносно рівномірного екстенсивного; відносно рівномірного сільськогосподарського; відносно рівномірного сільськогосподарського освоєння, проте з помітним розвитком промисловості; відносно рівномірного сільськогосподарського освоєння, але з переважанням у господарстві промисловості, яка розміщується в малих і середніх містах.

Слабоорганізовані простори – це зовсім не те, що неосвоєні простори. Ці те-

риторії залишаються слабоорганізованими в основному із-за своїх природних умов (наприклад, високої заболоченості або лісопокритості), несприятливого економіко-географічного положення (в основному на периферії країни, області), екстенсивної системи ведення господарства.

Для суворoорганізованих просторів характерні диверсифікована структура економіки, високий реактивний та інноваційний потенціал, значна інфраструктура – виробнича, транспортна, соціальна. На слабоорганізованих територіях недостатньо розвинута інфраструктура. Ці території мають різні стартові можливості, чекають свого майбутнього і спроможні різко збільшити економічні показники при великих зовнішніх інвестиціях.

В окремих частинах Європи, Північної Америки і ряді регіонів Азії спостерігається швидке зростання територій, зайнятих суворoорганізованими просторами, штучно створеним за допомогою архітекторів-планувальників середовищем, причому середовищем, яке багато в чому відтворює закономірності формування територій міст. Архітектор К. Доксіадіс, творець екістики – науки про поселення, вважав, що в майбутньому (наприклад, через 150 років) розподіл земель за видами використання буде таким: сільське господарство займе 37% території, придатної для проживання, населені місця (переважно міста) – 30, під заповідні ландшафти відійде 33% [12].

Регіональна просторова свідомість. Регіональна просторова свідомість (РПС) – система (або сукупність) поглядів і уявлень, безпосередньо пов'язаних з проживанням на певних територіях. Це частина свідомості населення, яка проявляє себе і на індивідуальному, і на груповому рівнях. Вона ввійшла в коло питань географії сприйняття. Її утворюють такі компоненти:

1) просторова самоідентифікація, яка виражається в почутті "своєї території", малої батьківщини, а також в усвідомленні себе частиною певної територіальної спільності;

2) територіальні уявлення – географічна обізнаність в особливостях і властивостях території свого проживання;

3) регіональний менталітет – специфічна, характерна для певної місцевості система цінностей і оцінок, установок, що з неї випливають;

4) територіальні інтереси – уявлення населення про цілі і шляхи розвитку території проживання.

Просторова самоідентифікація являє собою індивідуальне світосприйняття кожної людини і відчуття "своєї території". Межі "своєї території" можуть залежати і від просторових знань людини, і від її мобільності, і від характеру трудової, рекреаційної та іншої діяльності. Не менше значення мають і особисті характеристики.

"Своя територія" ієрархічна. Один і той самий суб'єкт може одночасно ідентифікувати себе з вулицею, кварталом, частиною міста, з містом в цілому, кількома ареалами, регіонами, зонами тощо, аж до країни, материка або його частини. Можна вважати, що число рівнів залежить від ступеня розвинутості просторового мислення. Не всі із них можуть бути рівною мірою відрефлектовані суб'єктом. Широта самоідентифікації залежить від віку, рівня освіти, строку проживання на певній території. У більшості випадків можна говорити про існування деякої когнітивної (тобто мислимої, пізнавальної) конкретизації простору. У свідомості респондента він ділиться як мінімум на два концентричних кола: "відому" і "свою" територію. Звичайно, "відома" територія ширша, ніж "своя". Співвідношення їх радіусів може бути різним.

Територіальні уявлення поділяють на дві групи: регіональні (розміщення певних об'єктів і явищ) і атрибутні знання, які належать до різних властивостей географічних об'єктів. Поняття "територіальні уявлення" включає у себе і теоретичні знання, і оцінки географічних явищ.

Регіональний менталітет займає проміжне становище, являючи собою модальний, тобто характерний для деякої більшості, комплекс уявлень. Чим більше специфічних місцевих рис присутні в способі мислення населення, тим вища сформованість регіонального менталітету, хоча не виключено, що в багатьох випадках він може і повністю бути відсутнім. Територі-

альні уявлення, очевидно, – один із компонентів регіональної свідомості, який піддається осередненню. Вони можуть вивчатися і на індивідуальному, і на груповому рівнях.

Зростання рівня освіти, підвищення рівня інформованості населення, врешті-решт, демократизація територіального управління приводять до "вивільнення" соціально-психологічних факторів регіонального розвитку. "Почуття місця", регіональні особливості менталітету, територіальні інтереси все більшою мірою змушують рахуватися з собою органи управління будь-якого рівня. Знання місцевої географії стає фактором розвитку території, зокрема, необхідною умовою грамотної розробки і успішного проведення регіональної соціально-економічної і еколого-культурної політики. При цьому її розробникам потрібно знати не лише територію, якою управляють, а й розуміти, якою її бачать люди, що на ній живуть.

Територіальні інтереси – найбільш активний компонент регіональної просторової свідомості, напряму пов'язаний із діяльністю і тому спроможний змінювати умови життя населення. Територіальні інтереси – це уявлення про території відносно цілей і способів їх соціально-економічного розвитку. Це інтереси територіальної спільності. Вони мають бути відображені в територіальному управлінні. Треба розрізняти носіїв і виразників територіальних інтересів. Носії – це люди, які живуть на даній території, ідентифікують і пов'язують з нею своє майбутнє. Виразники – окремі люди, організації, рухи, що виступають де-небудь з приводу територіальних інтересів або здійснюють управлінську чи суспільну діяльність. До них належать: депутати органів представницької влади, керівники і працівники місцевої адміністрації, лідери і учасники суспільних рухів, вчені й проектувальники, бізнесмени, журналісти та ін. Для ідентифікації територіальних інтересів потрібні спеціальні дослідження, спрямовані на їх виявлення.

Найбільш явно регіональна просторова свідомість буває виражена в політичних районах. Коли її ототожнюють з поняттям "суверенна держава", тоді вона, бурхливо розквітаючи, отримує назву націоналізму або патріотизму. Така свідомість може проявлятися в окремих частинах держави досить інтенсивно, якщо остання складається з надто різних територій, що мало місце в колишньому Радянському Союзі, і незначно в однонаціональних державах. Там, де суверенна держава ділиться на райони за національною ознакою, регіональна свідомість може мирно існувати, не викликаючи ворожнечі між окремими її частинами, як це спостерігається в кантонах Швейцарії, або, навпаки, підкріпляти боротьбу за автономію, як у Молдові, чи прагнення до незалежності (Ічкерія в Російській Федерації).

Як засвідчують докладні дослідження, регіональна просторова свідомість, очевидно, виникає із контактів між невеликими групами людей, які повторюються, змінюються і тривають досить довго, щоб виникло відчуття спільного існування. Регіональна свідомість поглиблює солідарність населення в межах району і, отже, сприяє його стійкості.

Ступінь прив'язаності до району змінюється від людини до людини, а також залежно від характеру району і його історії. Так само одна окрема людина може відчувати почуття прив'язаності не лише до одного району, а й до міста, області, країни.

Деякі тенденції сьогодні приводять до послаблення регіональної свідомості, особливо в її найбільш фанатичних проявах, які називають провінціалізмом. Разом з технічним прогресом, полегшенням зв'язків і розширенням пересування стираються відмінності, які зберігаються тільки завдяки традиції, розпливаються і розширюються периферійні зони між районами. Однак незважаючи на деяке послаблення регіональна свідомість продовжує зберігати своє значення. У Франції карта політичних партій майже не змінювалася впродовж існування чотирьох республік, двох монархій і двох імперій. Деякі географи вважають, що створення єдиної політичної системи для всієї земної кулі повністю знищить регіональну свідомість. Це, звичайно, не так, оскільки політичне об'єднання більш крупних територій зму-

сить державну політику враховувати особливості районів різних категорій.

Людина і простір. Відомо, що активність будь-якого організму спрямована на утримування мінімальної кількості ресурсів, необхідних для його існування. Воно виражається як контроль певного мінімального простору, на якому знаходяться ці ресурси. Відношення індивіда до простору є засобом відношення до ресурсів. Форми цього відношення залежать від характеру розподілу життєво необхідних ресурсів на даному просторі і засобів їх освоєння. Кожен індивід, кожна соціальна структура займають той чи інший відрізок простору ойкумени, і саме сукупність цих територій складає загальну просторову структуру суспільства на кожному відрізку певного часу.

Поняття територіальності вперше сформульоване орнітологом Говардом у книзі "Територія й життя птахів" (E.B.Howard. Territory and Bird Life). Територіальністю є звичка роду пред'являти права на простір – дану ділянку землі, а також - збереження оточення й роду підтримкою щільності й життєздатності заселення.

Американський антрополог Едуард Т. Холл був одним із родоначальників у галузі вивчення просторових потреб людини, і на початку 60-х років XX ст. він ввів термін “проксиміка” (від слова proximity - близькість). Його дослідження в цій галузі привели до нового розуміння наших взаємовідносин з іншими людськими істотами.

Спеціальні дослідження показали, що зниження популяцій окремих видів тварин, їхнє вимирання під час відсутності епідемій при наявності корму, зв'язано зі стресовим станом, викликаним зменшенням особистої території кожної окремої особини. Саме перенаселеність викликає таку фізичну реакцію на стрес. Цим же фактором фахівцями пояснюється високий рівень злочинності й інших негативних соціальних явищ в перенаселених районах, містах.

Кожна країна являє собою застовблену територію з чітко окресленими кордонами і прикордонними військами, які охороняють цю територію. Всередині кожної країни є ще один територіальний поділ у вигляді штатів, графств або областей. Ці території поділяються на ще менші, які називають містами, усередині їх є райони, які складаються з вулиць, що являють собою замкнуту територію для тих, хто живе на них. Жителі кожної території об’єднані невидимим почуттям належності до своєї території. Історії відомо немало прикладів, коли заради захисту своєї території починалися криваві війни і вбивства.

Розмір і потреба в просторі для кожного індивідуума, на думку фахівців, є функцією чотирьох змінних: положення в соціальній ієрархії, активності, емоційності, культури [13, с. 163.]. Усередині будь-якої культури зміна в дистанції відзначає зміну будь-якої іншої з перших трьох змінних.

Таким чином, з погляду міського планування, стандарти щільності й інших просторових стандартів можуть бути не досить ефективними, якщо вони застосовані без врахування потреб людини в просторі в рамках конкретної культурної традиції. Очевидно, людська фізіологічна, культурна, соціальна основа повинна бути врахована. Все середовище життєдіяльності людини повинно в ідеалі гармонійно відповідати особистому просторовому середовищу людини [10, 267].

Під територією людини слід розуміти такий простір, який людина вважає своїм, ніби цей простір є продовженням її фізичного тіла. Кожна людина має свою особисту територію, яка включає простір, що оточує її власність, наприклад, будинок, огороджений тином (парканом), машину в дворі, спальню, особистий стілець, і, як відкрив доктор Холл, людина має також чітко визначений (позначений) повітряний простір навколо свого тіла.

Особиста територія. Для людини властива особиста територія. Її розміри залежать від щільності населення людей в місці їх проживання. Розміри особистої просторової зони соціально і національно обумовлені. Якщо представники однієї нації, наприклад японці, звикли до перенаселеності, інші віддають перевагу широким відкритим просторам і люблять зберігати дистанцію.

Зональні простори. Розміри особистої просторової території людини середньозабезпеченого соціального рівня в принципі однакові незалежно від того, чи проживає вона в Північній Америці, Англії чи Австралії. Її можна розділити на чотири чіткі просторові зони.

1. Інтимна зона (від 15 до 46 см). Із усіх зон це найголовніша, оскільки саме її людина охороняє так, як свою власність. В цю зону дозволяється проникати тільки тим особам, які перебувають у тісному емоційному контакті з нею. Це діти, родичі, подружжя, коханці, близькі друзі. В такій зоні є підзона радіусом 15 см, в яку можна проникнути лише через безпосередній фізичний контакт. Це надінтимна зона.

2. Особиста зона (від 46 см до 1,2 м) – це відстань, яка звичайно розподіляє нас, коли ми буваємо на коктейль-вечірках, офіційних прийомах, офіційних вечорах і дружніх вечірках.

3. Соціальна зона (від 1,2 до 3,6 м). На такій віддалі ми тримаємося від сторонніх людей, наприклад, водопровідника або столяра, що прийшли зробити ремонт у нашому будинку, листоноші, нового співробітника на роботі і від людей, яких не дуже добре знаємо.

4. Суспільна зона (більш як 3,6 м) – це відстань від аудиторії, на якій найзручніше стояти, коли ми звертаємося до великої групи людей.

Зональні простори у різних націй. У багатьох європейських націй інтимна зона становить лише 25-35 см, а в деяких менше.

Просування в інтимну зону людини протилежної статі є способом вираження інтересу до цієї людини і називаються заграванням. Якщо загравання не приймається, людина відступає і дотримується довільної дистанції. Якщо залицяння приймається, людина дозволяє "порушнику" залишатися всередині його інтимної зони.

В американця інтимна зона становить 90, а в японця – 25 см. Тому при бізнес-переговорах азіати і американці дивляться один на одного з деякою підозрою. Американці вважають, що азіати "фамільярні і надмірно давлять", а азіати, що американці "холодні і надмірно офіційні".

Незнання культурно обумовлених відмінностей в інтимних зонах різних людей може легко привести до недорозуміння і неправильних суджень про поведінку і культуру інших.

Просторові зони у міських і сільських жителів. Обсяг простору, необхідного для проживання, залежить від щільності населення в тому місці, де люди виросли. Тим, хто виріс у рідконаселених сільських місцевостях, потрібен більший особистий простір, ніж тим, хто виховувався в густозаселених столичних містах. У міських жителів їх особистий простір становить 46 см, у жителів невеликих міст він може досягати 1,2 м в радіусі та більше. Люди, які виросли у віддалених, або малозаселених, сільських районах, звичайно, мають великі потреби в особистому просторі, що становить 9 м.

Міські агенти з продажу вважають, що знання цих особливостей має велике значення для успіху торгових операцій з фермерами в малонаселеній сільській місцевості. Враховуючи, що такий фермер має "повітряну оболонку" від 92 см до 1,5 м і більше, рукостискання з ним буде розцінюватися як територіальне порушення, на яке фермер відреагує негативно і буде займати оборонну позицію. Агенти, які мають великий успіх у продажу, майже одноголосно заявляють, що найсприятливіші умови для переговорів про купівлю-продаж виникають у тому випадку, коли вони вітають жителів невеликого сільського містечка широким рукостисканням, а фермера з "глибинки" – помахом руки.

Значна щільність населення великого міста, скупчення людей у місцях загального користування істотно полегшують здійснення деяких злочинів, таких як кишенькові крадіжки, збут добутого злочинним образом, приховання слідів злочину, використання злочинних прибутків і багато чого іншого.

Інтенсивний темп міського життя веде до стискання й ущільнення особистого простору людини, стимулює прискорений розвиток нервової системи й полове дозрівання. Соціальна ж зрілість і самостійність наступають значно пізніше, що приводить

часом до шкідливого й соціально небезпечного відхиленням у соціальному поводженні, особливо в юнацькому й підлітковому віці [10, с. 268].

Перенаселеність у великих містах створює основу для конфліктів за місцем проживання, що приводять нерідко до здійснення багатьох злочинів і є однією із причин соціальних протестних виступів. Так, численні протести жителів із приводу ущільнення існуючої забудови – це боротьба, у тому числі, проти зменшення звичного, обжитого ними просторового життєвого ареалу.

Для забезпечення справедливості в контексті зручності проживання в міському середовищі центральне значення мають питання доступу. Тут мається на увазі як фізичний доступ, так і соціальний доступ. Однієї з основних рис міста, зручного для проживання людей, на думку європейських експертів, є широка доступність факторів, що обумовлюють умови проживання в місті: належне житло, економіка, що динамічно розвивається, культура, дозвілля та інші міські послуги, здорове навколишнє середовище, освіта, охорона здоров'я й т.д. [1].

Стратифікація просторових потреб людини по якій-небудь ознаці (майновій, соціальному статусу й т.п.) у сучасному міському середовищі не припустима й веде лише до соціальної конфронтації. Уникнути негативних тенденцій можна, у тому числі, і містобудівними, архітектурними засобами шляхом системного регулювання функціонально - просторового розвитку міста на основі принципів правового й інформаційного забезпечення містобудівного процесу, відкритого планування, які характерні для процесів демократизації суспільства в умовах появи нових форм власності на нерухомість і землю. Ще одним найважливішим принципом організації міського середовища повинен стати принцип її гармонічної відповідності, з одного боку, особистому просторовому середовищу індивідуума в рамках даної культури, з іншого боку – припустимої, із психологічної точки зору, щільності цих "особистих просторів", тобто такої щільності населення, при якій не відбувається концентрація негативної фізичної або психологічної реакції на фактор перенаселеності.

Література

1. Декларация о городах и других населенных пунктах в новом тысячелетии. Принята резолюцией S-25/2 специальной сессии Генеральной Ассамблеи от 9 июня 2001 года (издание ООН). – 9с.

2. Бурдье П. Социология политики. Пер. с фр. – М., 1993.

3. Боков В.В. Особенности пространства географических объектов // III Всесоюзный симпозиум по теоретическим проблемам географии. - К., 1997, с. 50-54.

4. Пиз А. Язык телодвижений. – М., 1992. – С. 35-41.

5. Родоман Б.Б. Позиционный принцип и давление места // Вест. МГУ. – Сер. географ. – 1979. - №4. – С. 14-20.

6. Теория социального пространства П.Бурдье // История зарубежной социологии. – М., 2005. С. 378-400.

7. Топчиев А.Г. Параметры двумерных географических структур // Математические методы в географии. - Казань, 1971. с. 93-95.

8. Фащевський М.І., Чернюк Л.Г. Сутність і структура економічного простору // Продуктивні сили України. – 2006. - №1. – С. 32-41.

9. Шульга М.А. Російський дискурс геополітики. – К., 2006. – 524с.

10. Яременко Л.В. Человек и пространство // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. Вип. 15. – К., 2006. – С. 265-271.

11. Bennett R.I. Haining R.P., Wilson A.G. Spatial structure spatial interaction and their integration: a review of alternative modeis / Environ and Plann. 1985. Vol. A17. №5. P. 625-646.

12. Doxiadis C.A., Papaioannou J. The city of the future. – Existics, 1965. – V. 20. - №116.

13. Edward T. Hall. The Antropology of space // The Architectural Rewiew. September. – 1966. - №835.

14. Hagerstrand T. The domain of human geography // Directions in geography. Lund: Methuen, 1977. P. 67-87.

15. Hagerstrand T. Diorama, path and project // Tijdschrift Voor Econ. en. Soc geogr.1982. Vol. 73. №6. P. 323-339.

УДК 911.3

Олександр Топчієв

МЕТОДОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СУЧАСНІЙ ГЕОГРАФІЇ

Обговорюються нові напрямки, концепції та парадигми сучасної географії. Поставлено проблему інтенціональної парадигми географії. Обґрунтовано новий методологічний напрямок сучасного етапу розвитку географічної науки - геопланування.

Oleksandr Topchiyev. **Methodological transformations in the modern geography.** *New lines, conceptions and paradigms of the modern geography are discussed. The problem of the intentional paradigm of geography is raised. New methodological line of modern development in geography - geoplanning - is substantiated.*

Наука в цілому і кожна її галузь знову й знов переглядають і уточнюють свої методологічні засади й принципи відповідно до поступального накопичення знань та вдосконалення методичних засобів, співставно з запитами і потребами суспільства, що постійно зростають і змінюються. Такі тенденції повною мірою поширюються і на географічну науку. У даній роботі обговорюються нові напрямки, концепції та парадигми сучасної географії, зумовлені черговою науковою революцією, цивілізаційною кризою суспільства, що набирає загрозливих масштабів, новим розумінням взаємодії буття (онтології) та пізнання (гносеології), новітніми тенденціями трансформації теорії пізнання – епістемології.

Наприкінці XX ст. позначались контури нової наукової революції, зумовленої входженням світового суспільства у нову фазу цивілізації, яку називають постіндустріальною чи інформаційною. Утверджується нова наукова картина світу, розробляються все більш глибокі концепції взаємодії суспільства і природи, формується якісно нова методологія суспільно – історичного розвитку. Донедавна базова ***фізична картина світу*** переживає системну кризу. Сама фізика рішуче відмовилась від механістичної картини світу після появи теорії відносності, квантової механіки, синергетики, принципів невизначеності та доповнюваності. Слідом за нею від “фізичного ідеалу” відмовилось природознавство, суспільствознавство, філософія. Природу і буття не слід розглядати як автомат (чи годинник), підпорядкований чітким правилам і законам, за якими можна визначати минуле чи прогнозувати майбутнє. Ще вчора матеріальний і духовний світ видавався достатньо впорядкованим, таким, що рухається до все зростаючої гармонії. Реальна дійсність заперечує такий “наївний оптимізм”. Суспільно–історичний розвиток, перебіг подій стають дедалі все менш визначеними і передбачуваними, іноді – ірраціональними. Сучасні соціально–економічні процеси виглядають все менш детермінованими і впорядкованими, соціальні та політичні явища – все більш стохастичними й незрозумілими. Географічна наука повинна повною мірою сприймати ознаки і прояви нової ***наукової картини світу*** та відповідні тенденції й трансформації загальнонаукової методології.

Спостерігається певна ***трансформація взаємин онтології – вчення про буття, та гносеології (епістемології) – вчення про пізнання***. Сучасна теорія пізнання включає у будь яку теоретичну ситуацію і саму людину, яка відкриває для себе і описує навколишній світ. Загальнонаукова методологія нині наголошує той факт, що наука – людський витвір, який не існує поза суспільним буттям, що людство шукає “об'єктивну істину” у контексті своїх інтересів і потреб.

Е.Гуссерль та його учень М.Хайдеггер у структурі пізнання встановили дві підструктури: ***когітум (інтентум***) – те , на що спрямована свідомість суб'єкта, і когітацію (інтенцію) – процес осмислення когітума (інтентума). З певним спрощенням, когітум (інтентум) – це процес визначення об'єкту, а когітація (інтенція) – процес сприйняття об'єкту дослідником усвідомлення ним суті пізнавального акту. ***Інтенціональність***, за Гусерлем, - це інтерпретація трактування, розуміння, а істина являє собою інтенціональне прояснення. І ще одна важлива обставина: ***інтенція*** – це включення у процес пізнання самого дослідника, його життєвого досвіду, його знань, його дослідницьких можливостей. ***Концепція інтенціональності*** має загальнонауковий статус: не існує "чистої об'єктивної істини" поза осмисленням методологічної ролі суб'єкта дослідження, поза його світоглядом, поза соціальним статусом самої науки. Особливу роль інтенція повинна відігравати у географічній науці, оскільки географи включають людину і соціуми до об'єкту своїх досліджень, розглядають населення як один з компонентів ландшафтної оболонки землі, притому компонент активний, здатний до самооцінки і управлінських рішень. ***Інтенціональність повинна стати провідним методологічним принципом сучасної географії.***

Важливою передумовою нової наукової революції є ***сучасна цивілізаційна криза***, що помітно поглиблюється. Сучасна цивілізація перебуває на історичному роздоріжжі, у зоні біфуркацій, де рівноможливими є і колосальні прориви у суспільній свідомості аж до становлення ноосфери, з одного боку, і використання могутніх інформаційних технологій для маніпулювання суспільною свідомістю та зомбування людей – з другого. По-новому нині розглядають одвічну проблему "прогрес-регрес". Прискорений розвиток науки і техніки, суспільства в цілому супроводжується продукуванням різних "антитіл" та "вірусів". У потужному прориві інформаційних технологій наявні "внутрішні віруси", з якими доводиться вести все більш витончену і все більш масштабну війну. Такі ж "віруси" знов і знов з'являються у культурному і соціальному розвитку. Показово, що вони можуть бути простими і примітивними, як тероризм, але від цього ще більш загрозливими.

Сучасна ***наука поляризована на природничо-наукове та суспільно-наукове знання***: природничники важко сприймають соціальні цінності та критерії, не вважають науковими розробками теорії та концепції соціального розвитку внаслідок їх недостатньої формалізованості й точності; у свою чергу, гуманітарії не розуміють тих спрощень, ідеалізацій та абстракцій, за допомогою яких природничі науки вибудовують свої теорії. У традиційній загальнонауковій методології утвердилося доволі жорстке розмежування наук на природничі та суспільні (гуманітарні), в основу якого покладена теза про ***принципову різноякісність законів розвитку природи і суспільства****. Але такий методологічний підхід, що наголошує предметні відмінності наук природничих і суспільних, аж ніяк не можна абсолютизувати. Необхідно пам'ятати про цілісність реального світу, про об'єктивну нерозривність взаємодії суспільства з природою, інтенсивність якої невпинно зростає.

Наприкінці XX ст. спостерігалось значне ***зростання ролі наукового синтезу*** напротивагу традиційній диференціації наукового знання, що була домінуючою протягом XIX-XX століть. У сучасній науці множаться і зростають загальнонаукові та міждисциплінарні концепції й підходи. Провідні методологи говорять про формування ***єдиної науки про життя – природу – людину – суспільство***.

* Згадаймо, що у 1960-1970-х роках у радянській географії фізичну географію відносили до природничих наук, а економічну до суспільних. Понад 20 років точилась гостра дискусія щодо самої можливості існування цілісної (єдиної)географії як такої.

І географічна наука, яка охоплює своєю предметною областю і природу, і суспільство, і створений людиною штучний матеріальний світ, чи не найближче серед інших наук стоїть до розв'язання цієї проблеми. Географи рівною мірою вивчають закономірності природничі й суспільні, досліджують просторову взаємодію та поєднання природи – населення – господарства і включають їх у предметну область своєї науки.

На даний час у географії співіснують і більшою-меншою мірою використовуються понад десяти методологічних напрямків, концепцій і парадигм. Серед них концепції і парадигми власне географічні – хорологічна, краєзнавча, ландшафтна, морфологічна (геоструктурна), географічного детермінізму, посибілізму, інвайронменталізму, регіоналізму. Окремі напрямки і парадигми запозичені від сусідніх дисциплін або ж мають загальнонауковий статус: системна (геосистемна), структурна (геоструктурна), екологічна (геоекологічна) парадигми, концепція коеволюції суспільства і природи, ноосферна парадигма [14].

Сучасна наукова революція та загальноцивілізаційна криза, трансформації наукової картини світу й загальнонаукової методології ставлять ***проблему нової географічної парадигми***, яка б повною мірою враховувала такі зрушення у суспільно-історичному розвиткові та пізнанні. Для обговорення і дискусії пропонується ***інтенціональна парадигма географії*** [20] – парадигма усвідомлення людством своєї ролі і місця у системі "природа – суспільство" в умовах цивілізаційної кризи та нової наукової картини світу. Змістовно вона близько до ноосферної парадигми. Але концепція ноосфери має "еквіфінальний" характер, вона проголошує кінцеву мету коеволюції суспільства і природи, переростання біосфери у "сферу розуму". Інтенціональна ж парадигма повинна стати робочим інструментом для розробки сьогоденних і біжучих дослідницьких програм на засадах нової методології.

Інтенціональна парадигма спрямована на радикальну трансформацію методології географії з врахуванням становлення нової наукової картини світу, тенденцій цивілізаційної кризи сучасного суспільства, нового розміщення розмежування та взаємодії природничих і гуманітарних наук, нових аспектів взаємодії онтології – гносеології у процесах пізнання. Нова парадигма покликана органічно вписати географію у сучасну загальнонаукову методологію і спрямувати її на розроблення найбільш актуальних і злободенних проблем життєдіяльності суспільства та пізнання. Інтенціональна парадигма істотно посилить значення наукового синтезу у всій системі географічних наук, зробить більш предметною взаємодію географії з суміжними дисциплінами. Нова парадигма покликана зорієнтувати географів на використання новітніх методологічних підходів та дослідницьких технологій.

Інтенціональна парадигма формується у контексті нової картини світу і визначає ***специфічну й вагому роль географічної науки у створенні такої картини***. Показово, що майже за всіма зазначеними загальнонауковими трансформаціями географічна наука має певні теоретико – методичні доробки. Нова парадигма повною мірою може претендувати на статус загальногеографічної, її методологічна канва охоплює всі предметні напрямки сучасної географії і буде справляти дуже сильний вплив на їх подальший розвиток. Інтенціональна парадигма висуває на передній план географічний синтез і орієнтує географів на використання методологічних принципів ***синергетики*** – вчення про функціонування надскладних систем.

За свою більш ніж двотисячолітню долю географія пережила чимало предметних і методологічних трансформацій. У різні часи стрижневе завдання географії – опис земної поверхні – виконувалось порізному з використанням тогочасних світоглядних схем, різних підходів, концепцій, парадигм. Усі ці методологічні перебудови та новації у найбільш загальному баченні можна звести у три головних етапи становлення географічної науки, які добре відомі географам: 1) ***античнo–середньовічний*** (з Ш ст. до н.е. до першої половини XIX

ст.) – етап становлення географії; 2) ***класичний*** (до середини XX ст.) – етап формування теоретичних засад географії; 3) ***новітній*** етап поширення практичного застосування географічних знань. З точки зору методологічних трансформацій перший етап є ***землеописом***, другий – ***землезнавством*** (за С.Л.Рудницьким, – ***землезнанням***). Щодо визначення методологічного змісту новітнього етапу та його відповідного найменування ситуація лишається ще недостатньо визначеною.

Загальний зміст методологічного зростання географії за зазначеними етапами зрозумілий. Більш ніж півтора тисячоліття людство відкривало, описувало та інвентаризувало (картографувало) земну поверхню, і назва "землеопис" повною мірою представляє тогочасну методологію географії. О.Гумбольдт і К. Ріттер стали фундаторами теорії географії, сформулювали перші закони і закономірності будови земної поверхні та "земних процесів". К.Ріттер започаткував фундаментальну географічну дисципліну –***землезнавство***. Цілком логічно визначати методологічний зміст цього стану як землезнавство.

Новітній етап продовжив розробку теоретичних засад географії, започаткованих О. Гумбольдтом і К. Ріттером, і зорієнтував географів на впровадження результатів своїх досліджень у практичну діяльність. У 1960 – х роках один з лідерів тогочасної радянської географії І.П.Герасимов ввів термін ***конструктивна географія***, яким позначав нові соціальні функції географічної науки – перебудову географічного середовища. На жаль, цей напрям був жорстко прив'язаний до тогочасних програм "перетворення природи" – перекидання стоку великих річок, спорудження гігантських каналів і зрошувальних систем, масового осушення боліт тощо, відтак термін "конструктивна географія" зберігає присмак масштабного і грубого, недостатньо обґрунтованого і невиправданого втручання людини в природу, і з цих міркувань не може бути методологічною заставкою новітнього етапу.

Методологічний зміст новітнього етапу – ***впорядкування земної поверхні за допомогою географічної теорії та географічних методів, облаштування середовища життєдіяльності людей***, що має на меті максимальне збереження природи, безумовне додержання норм екологічної безпеки, раціональне використання природних ресурсів і природного простору у господарській діяльності суспільства. У розв'язанні цих проблем більшою – меншою мірою задіяна вся наука в цілому, але географія єдина серед множини наук користується ***теорією та методологією планування території***, методами збереження природного середовища і покращення умов життєдіяльності населення за рахунок кращої просторової взаємодії суспільства і природи, за рахунок більш раціональної ***територіальної організації*** всіх складових життєдіяльності людства.

Змістовно точною для новітнього етапу могла бути назва ***землевпорядкування***, але це поняття вже задіяне у системах землеустрою, і його дублювання в методології географії з цих міркувань недоцільне. Прийнятним може бути ***термін, що безпосередньо позначає планування земної поверхні – геопланування***. Таким чином три головні етапи становлення та розвитку географії мають такий методологічний зміст: 1) землеопис; 2) землезнавство; 3) геопланування.

Географічна практика останнього десятиліття переконливо свідчить, що планування території виходить на передній план у розв'язанні актуальних і гострих проблем екологічного оздоровлення та загального впорядкування середовища життєдіяльності людей. Як приклади згадаємо:

= програму Європейських країн з планування території Балтійського басейну, прийняту ЄС у 1994 р., що має на меті екологічний захист Балтійського моря;

= Севільську стратегію, розроблену ЄС у 1995 р. з метою формування пан–європейської екологічної мережі з подальшим її поширенням на країни Східної Європи;

= програму формування національної екологічної мережі України, закріплену Законами України (2000 р., 2004 р.);

= постанову Кабінету Міністрів України про розроблення концепцій і про-

грам формування регіональних екологічних мереж (2000 р.);

= експериментальне випробування систем агроландшафтної території, що проводиться у двох районах Київської та Харківської областей;

= постанову уряду України про розроблення Генеральної схеми планування території України та її успішну реалізацію на початку 2000 – х років;

= сучасні роботи науково – дослідного інституту "Діпромісто" з розроблення схем планування територій регіонів, міст і приміських зон;

= участь українських географів у розробці схем планування територій приморських смуг (берегових зон) Чорного та Азовського морів[12].

Таким чином, теоретико – методологічне зростання географічної науки висуває на передній план замість традиційних землеописів та земле знань нову предметну область – ***геопланування***, а практичні запити людства як актуальне й приоритетне завдання покладають на географів ***планування територій*** на всіх рівнях організації життєдіяльності суспільства – від міжнародного й національного до регіонального й локального. Зауважимо, що географи мають певний досвід таких розробок у вигляді проектних схем районних паніровок (планувань). Протягом 1930–1980–х років вітчизняні географи й містобудівельники розробляли планувальні схеми для приміських зон великих міст, міських агломерацій, промислових густозаселених районів, курортних зон. Особливість таких планувальних розробок полягала у відносно невеликих просторових розмірах та переважно крупних географічних масштабах досліджень. Прийшов час поширити планування територій на регіони, країни і навіть континенти, використовуючи для цього середні й дрібні масштаби проектних розробок і деталізуючи їх у разі потреби крупномасштабними "ключовими ділянками".

Вітчизняна географія накопичила значний описовий і картографічний матеріал, який може бути використаний для планування територій. Загальна його інвентаризація виглядає так.

Територія України має достатньо високий рівень природно – географічної вивченості. Для країни в цілому та для багатьох її регіонів розроблені тематичні серії географічних карт, що представляють головні природні компоненти та їх територіальні поєднання – природні комплекси. Має місце помітне відставання комплексного ландшафтного картографування територій регіонів країни у середньому масштабі (1:300000 – 1: 500000) порівняно з компонентними картами (рельєф, клімат, ґрунти та ін.). У той же час саме ландшафтні карти являють собою найкращий варіант природно – географічної основи, за якою можуть розроблятися будь які схеми господарської оцінки природного середовища та його впорядкування [12]. Чекають на свою розробку авальні природні комплекси, які все частіше включають у планувальні схеми приморських регіонів і міст.

Географи – незаперечні лідери в оцінці природно – ресурсного потенціалу території [5]. Значне поширення мають схеми агрокліматичного, агрогрунтового та водогосподарського районувань (зонувань) території країни та регіонів. Як не дивно, менш поширені схеми інженерно – геоморфологічного, зокрема інженерно – будівельного районування територій. Потребує радикального перегляду наявна система картографування земельних ресурсів, орієнтована переважно на розподіл земель за видами угідь. За такого підходу орні землі не диференціюються за їх різною якістю і показуються контурами без будь–яких додаткових позначень. У країні розробляється Державний земельний кадастр (1995-1997рр.), який зможе розв'язати цю проблему. Законодавчо (Земельний і Водний кодекси України) встановлені спеціальні категорії земель – землі водного фонду, рекреаційні землі, водно-болотні вгіддя), які відіграватимуть ключову роль у наступному плануванні територій. Разом з тим проектувальні роботи з виділення таких категорій земель на місцевості практично не ведуться. Ще одна категорія земель, що гостро потребує інвентаризації та картографування – малопродуктивні і деградовані сільськогосподар-

ські землі, які повинні бути вилучені із сільськогосподарського обігу і відіграти ключову роль у майбутній ***агроландшафтній організації території*** та формуванні ***регіональних екологічних мереж.***

Географи розробили методики економічної оцінки природних ресурсів різних видів і природно-ресурсного потенціалу територій в цілому [2]. Проте ця робота повинна бути продовжена: яку ціну мають території природно-заповідного фонду, рекреаційні землі, землі водного фонду, водно-болотні вгіддя, землі які входитимуть до складу екологічних мереж та ін.? Потребує розробки методика оцінки природоохоронно-біосферного потенціалу територій, і їх екологічної ємності для розселення та різних видів господарської діяльності.

Чи не найбільш розробленим напрямком у вітчизняній географії є дослідження населення та розселення. Це базовий компонент у розробці схем планування територій, який звичайно співставляють з природним середовищем, інфраструктурою та господарством. Проблемним питанням при цьому є прийнята у вітчизняній геодемографії ***таксономія систем розселення***, жорстко прив'язана до наявного адміністративно – територіального устрою (АТУ) країни. Зрозуміло, що критерій єдиної адміністративно – управлінської приналежності є обов'язковим для визначення систем розселення. Але перші спроби сучасного реформування адміністративно – територіального устрою країни (з 2000 р.) переконливо показали, що системи розселення мають свою історико – географічну генезу і в багатьох випадках вони не співпадають з чинним адміністративно - територіальним устроєм. Вже відомі й такі висновки: не системи розселення слід "заганяти" в адміністративно – територіальні одиниці, а навпаки – адміністративно – територіальний устрій "підганяти" під наявні системи розселення різних рівнів. Відтак, географи повинні радикально переглянути ***методологію геодемографічних досліджень*** і орієнтувати їх за двома цільовими настановами – з врахуванням діючого АТУ чи за їх генетичною систематикою як основу майбутнього АТУ.

Для потреб планування територій необхідно систематизувати всі поселення за їх антропогенно – техногенними навантаженнями на природне середовище. У першому наближенні така систематика повинна враховувати людність поселень, їх адміністративний статус, основні соціально – економічні функції, роль і місце у системах розселення [4, 11].

Помітно відстають географи в інвентаризації та ***картографуванні виробничої інфраструктури***, зокрема транспортних комунікацій. З одного боку, транспортна мережа – обов'язковий елемент будь-якої географічної карти, з другого – ми як правило не маємо жодної якісної чи кількісної характеристики магістралі крім її пролягання. Для планування територій потрібно систематизувати транспортні магістралі та інші комунікації за їх впливом на довкілля, за характером і обсягом техногенних навантажень, за зонами впливу і потрібними санітарно – захисними зонами. Такі розробки у вітчизняній географії перебувають поки що у зародковому стані. Потрібної систематики потребують окремі (поза населеними пунктами) транспортні і промислові об'єкти, інженерно – технічні комплекси і системи [4].

Планування території потребує ***узагальненої систематики господарського використання земель***, яка може бути і багаторівневою. Наприклад, сільськогосподарський, промисловий, лісогосподарський, рекреаційний, природоохоронний та ін. види використання земель, які можуть додатково ділитися на підвиди, типи і т.д. Мета такої систематики – класифікувати землі різного використання за характером та обсягами техногенних навантажень, за їх більшою – меншою просторовою сумісністю, за необхідністю санітарного захисту і т.ін [3, 18,19]. Всі зазначені матеріали і характеристики для потреб планування територій узагальнюються за такими напрямками:

1) характеристика природного середовища та його ресурсного потенціалу; формування природного каркасу еко-

логічної безпеки території у формі регіональної екологічної мережі [10,16,17,19];

2) характеристика розселення населення, розміщення інфраструктури і окремих об'єктів (промислових, транспортних, інженерно-технічних), використання земель; формування каркасу антропогенно – техногенних навантажень на територію [11.17,19];

3) співставний аналіз каркасів екологічної безпеки та антропогенно – техногенних навантажень, виявлення планувальних рішень щодо їх розв'язання [11,16,17].

Підсумки пропонованого обговорення сучасних методологічних трансформацій у географічній науці полягають у наступному. Географія потребує чергового оновлення своїх методологічних засад, яким зокрема, повинна стати ***інтенціональна парадигма.*** Планування території виступає нині найбільш актуальною і пріоритетною проблемою географічної науки, яка формує ***новий методологічний напрямок – геопланування.***

Література

1.Білоконь Ю.М. Регіональне планування: теорія і практика (ред. І.О.Фомін). – К.: Логос, 2003.

2. Бобра Т.В., Лычак А.И. Ландшафтне основы территориального планирования. – Сімферополь: Таврия-Плюс, 2003.

3. Генеральна схема планування території України. – К.: Державний науково-дослідний інститут проектування міст "Діпромісто", 2000.

4. Позаченюк Е.А. Территориальное планирование. – Симферополь: Доля, 2003.

5. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – К.: ВД К.-М. Академія-Чернівці: Зелена Буковина, 1999.

6. Закон України "Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки" (№ 1989-III від 21.09.2000 р.).

7. Закон України "Про екологічну мережу" (№ 1864 – IV від 24 червня 2004 р.).

8. Земельний Кодекс України (№ 2768-III від 25.10.2001 р.).

9. Водний Кодекс України (№213/95-ВР від 6 червня 1995 р.).

10. Програма формування національної екологічної мережі в Одеській області на 2005-2015 роки (наук. керівник проф. О.Г.Топчієв. - № 705-IV від 18 листопада 2005 р.)

11. Топчієв О.Г. Екологічна безпека і раціональна територіальна організація суспільства // Український географічний журнал. – 1993. - №2. – С. 3-8.

12. Національна доповідь про стан і перспективи встановлення національної мережі інтегрованого управління прибережною смугою морів в Україні (науковий керівник проф. О. Топчієв). – К.: – Одеса: Вид-во мінекобезпеки України, 1995. – 157 с.

13. Топчієв О.Г. Напрямки і пріоритети географічних досліджень на Півдні України на порозі XXI століття // Зб.: Географічні проблеми розвитку Півдня України у XXI. - Одеса-Мелітополь, 2000. - С. 3-6.

14. Топчієв О.Г. Парадигми географії і предметна область суспільної географії // Геополитические и географические проблемы Крыма в многовекторном измерении Украины. - Симферополь: ТНУ, 2004.- С. 9-12.

15. Топчієв О.Г. Сучасний погляд на географію (роздуми зі Всеукраїнської олімпіади географів // Географія: науково-методичний журнал, №7(11), квітень, 2004 р.

16. Топчієв О.Г. Формування екологічної мережі й територіальна організація довкілля // Географія та основи економіки в школі. – 2004. - №5. - С. 42-45.

17. Топчієв О.Г. Планування територій у контексті сталого розвитку регіонів //Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення.(Матеріали наукової конференції) – Херсон: ХДУ, 2005. – С. 118-123.

18. Топчієв О.Г., Андерсон В.М., Платонова Л.П., Хомич Л.В., Шашеро А.М. Планування території та управління природокористуванням у басейні Дністра // Причорноморський екологічний бюлетень. Науково-практичний журнал. – 2005. - № 3-4 (вересень-грудень). – С. 396-406.

19. Топчієв О.Г., Платонова Л.П., Шашеро А.М. Природний каркас екологічної безпеки басейну Дністра //Причорноморський екологічний бюлетень. Науково-практичний журнал. – 2005. - № 3-4 (вересень-грудень). – С. 389-396.

20. Топчиев А.Г. В поисках современной парадигмы географии. Киев, 2006. Сб. научных трудов «Новые географические знания и направления исследований». – Киев: ИД «Академпериодика», 2006. – С. 113-118.

УДК 911.3

Костянтин Нємець

ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

В статті розглянуто і проаналізовано природокористування як інформаційний процес, у якому реалізується неперервне перетворення інформації за схемою: структурна – моніторингова – оперативна – управляюча – структурна. Завдання і роль суспільства у цьому процесі полягає в ефективному перетворенні структурної інформації природних систем в інформаційний ресурс, який забезпечує життєдіяльність суспільства і поступальний розвиток біосфери.

***Kostyantyn Nemets*. The nature management as an informational process**. *In the article the nature management is analyzed as the informational process, in which continuous transforming of the information by scheme "structural – monitoring – operative – control – structural" is taking place. The task and role of society in this process is an efficacious transforming the structural information of the natural systems to the informational resource, that guarantee the vital functions of the society and forward development of the biosphere.*

Загрозливі процеси, які спостерігаються протягом останніх десятиліть в біосфері, загострення соціальних конфліктів різної природи, зниження рівня духовної культури людства, зубожіння, соціальна нерівність, посилення диференціації країн світу за розподілом матеріальних здобутків і багато інших негативних процесів свідчать про розгортання комплексної глобальної соціально – екологічної кризи, яка може стати фатальною для сучасної цивілізації. Ця проблема вже давно досліджується представниками різних наук, є дуже багато публікацій, в яких висловлюються різні припущення і прогнози стосовно подальшої долі людства і біосфери в цілому. Спектр думок з цього приводу надзвичайно широкий – від передбачення швидкої деградації і загибелі цивілізації (алармісти) до побудови райдужних перспектив розвитку людства у майбутньому. Незважаючи на такі суперечливі висновки, майже всі автори сходяться в одному – ми є свідками й учасниками вирішального етапу еволюції біосфери, майже до крайньої межі збуреної господарською діяльністю людини, і вихід із катастрофічного становища один – швидка і енергійна перебудова свідомості людини і соціуму в цілому.

На жаль, сподівання, які покладалися на екологізацію всієї діяльності суспільства, не виправдалися. Ми вбачаємо основну причину цього в тому, що екологія не вивчає і не розглядає стану соціальних систем, повільність духовно - моральної трансформації яких стала одним із головних чинників розвитку глобальної кризи. Отже, для успішного подолання загроз, які несе людству сучасна криза необхідний комплексний підхід до вирішення означених проблем, у якому гармонійно поєднується аналіз стану природних та соціальних систем і різних аспектів їхньої взаємодії. Як показано у багатьох дослідженнях географів за останні 10 – 15 років, таким підходом володіє суспільна географія, тому на сучасному етапі саме вона може стати ідеологічним лідером дослідження вказаних проблем.

Багатоплановість і складність кризових процесів у суспільстві й природі вимагає розгляду всіх аспектів – від їхньої матеріальної взаємодії до відповідної духовно - моральної перебудови суспільної та особистісної свідомості. На наш погляд, одним з найважливіших є інформаційний аспект цієї проблеми. Детальний аналіз зазначеного питання наведено, зокрема, у роботах [1 - 5 та інших], де обгрунтована й висвітлена інформаційна концепція взаємодії суспільства і природи. Головна її ідея полягає в тому, що розвиток суспільства тісно пов'язаний з розвитком його інформаційного ресурсу, тобто, на кожному етапі соціальної еволюції формується відповідний інформаційний базис, який забезпе-

чує необхідний рівень господарської діяльності суспільства для задоволення всіх соціальних потреб.

Зрозуміло, що розвиток суспільства та його інформаційного ресурсу здійснюється нелінійно і нерівномірно. Зокрема, спостерігається прогресуюче прискорення цього процесу, що, врешті – решт, призвело до виникнення певного дисбалансу, коли потенційний приріст інформаційного ресурсу почав випереджати розвиток суспільної свідомості (суспільного менталітету). Кількість інформації, що циркулює в соціогеосистемах, вже набагато перевищує можливості її переробки і засвоєння соціумом, внаслідок чого виник певний «розрив» між непомірно зростаючими соціальними потребами суспільства й можливостями реалізації інформаційного ресурсу. Людина вже не встигає вдосконалювати технології і технічні засоби природокористування, що зумовлює непропорційно велике збурення природних систем. Мова йде про формування в біосфері наступного інформаційного порогу, який відображає протиріччя між кількістю інформації, що генерується й накопичується в мультисистемах природокористування, і обмеженістю швидкості її обробки – велика частка потенційно корисної інформації проходить поза увагою суспільства. Ймовірно, цей процес почався з середини XX сторіччя з розвитком науково – технічної революції, коли різко зросли обсяги інформаційного обміну, але по – справжньому суспільство почало відчувати прояви цього дисбалансу наприкінці минулого сторіччя. Розв’язанням цього протиріччя повинен стати наступний фазовий перехід біосфери у стан ноосфери, який буде супроводжуватися ознаками інформаційної революції, зокрема, масовим впровадженням систем штучного та гібридного інтелекту. При цьому швидкість інформаційних процесів може зрости на кілька порядків, тому безпосередня участь людини в них стане практично неможливою у зв’язку з обмеженістю її фізіологічних можливостей. Це саме той випадок, який демонструє різницю темпів біологічної і соціальної еволюції людини.

Далі ці питання аналізуються більш детально.

Розглядаючи інформаційний обмін між суспільством і природним середовищем, як важливий елемент їхньої взаємодії, важливо визначити складові соціогеосистем з точки зору їх ролі у цьому процесі. Відповідно до цього можна сформулювати наступні положення:

1. В кожній соціогеосистемі існують три принципово різні за функціональним призначенням складові: соціум, господарство і природне середовище. Вони створюють на кожному рівні ієрархії систему інформаційної взаємодії, яка включає передавач, приймач і канали передачі інформації.

2. З точки зору теорії управління функціонування соціогеосистеми будь – якого рівня ієрархії є реалізацією системи управління, в якій є наступні елементи:

2.1. Суб'єкт управління – соціум, бо він є ініціатором природокористування і основним споживачем його результатів. В природокористуванні соціум є активним учасником, який визначає у межах можливостей природного середовища практично всі параметри взаємодії. В інформаційному обміні соціум в різних ситуаціях є передавачем, приймачем і каналом передачі інформації.

2.2. Об'єкт управління – природне середовище, яке є джерелом задоволення соціальних потреб. В процесах природокористування природні системи є керованими (пасивними) учасниками, однак, при закритичному збуренні вони, змінюючи свої властивості і стан, здатні активно протистояти впливу соціуму. В інформаційному обміні природні системи в різних ситуаціях є передавачами, приймачами і каналами передачі інформації.

2.3. Господарчі структури суспільства - канали прямого й зворотного зв'язків між суб'єктом і об'єктом управління. Їх можна розглядати узагальнено як виконавчу систему соціуму, що є інструментом його управління і впливу на природне середовище. Слід зазначити, що ефективність управління визначається досконалістю каналів прямого й зворотного зв'язку, тому стан і властивості виконавчих систем

соціуму у багатьох випадках визначають рівень задоволення соціальної потреби і зміни природних систем. В процесі інформаційного обміну господарські системи в різних ситуаціях є передавачами, приймачами і каналами передачі інформації.

3. Кожен з розглянутих вище елементів системи управління природокористуванням має властивість генерувати, передавати, сприймати, накопичувати і запам'ятовувати інформацію, що циркулює по каналах прямого й зворотного зв'язку.

4. Кожен з елементів системи управління природокористуванням має здатність адаптуватися відповідно до отримуваної інформації, тобто, змінювати свої властивості для збереження оптимального речовинно – енергетичного балансу в умовах, які неперервно змінюються.

5. Інформаційна взаємодія між елементами системи управління природокористування створює складні за змістом, насиченістю, структурою і розгалуженістю потоки інформації різного типу або інформаційні поля, які взаємодіють з інформаційними полями інших елементів (підсистем) соціогеосистем, що не залучені безпосередньо до даного процесу природокористування і зазнають відповідних змін. Зазвичай, це сприймаються соціумом, як побічні наслідки природокористування. Так формується складна динамічна система, яка складається з елементів управління природокористуванням і природних та соціальних систем, залучених до цього процесу побічно через речовинно – енергетично – інформаційний обмін - ***мультисистема природокористування***.

Таким чином, неперервна інформаційна взаємодія соціальних і природних систем є незаперечним фактом у всіх процесах природокористування, незалежно від ієрархічного рівня об'єднуючої їх соціогеосистеми. В цьому полягає інформаційна єдність суспільства та природи, що є основою їх загального спряженого розвитку і розвитку біосфери в цілому.

Отже, в сучасних соціогеосистемах неможливо повністю розділити процеси, що протікають у суспільстві і природі, бо вони тісно перетинаються, створюючи постійні або тимчасові комбінації, знаходяться у різних причинно–наслідкових зв’язках, мають спільні чинники та наслідки, підсилюють чи послаблюють одне одного тощо. До відносно недавнього часу (в епоху класичної і некласичної науки) ці процеси досліджувались окремо різними галузями науки, а їхній взаємний вплив розглядався як явище, що в деякій мірі заважає їхньому вивченню. Сучасна постнекласична наука на основі синергетичної парадигми, що вже формується, зовсім по – іншому розглядає і досліджує цей складний комплекс процесів. Міждисциплінарний підхід, який є основною ознакою синергетичної парадигми, спрямовує наукові дослідження на комплексний розгляд вказаних процесів у їх взаємозв’язку. Механізми зв’язків між цими процесами представлені обміном речовиною і енергією відповідно до фундаментальних законів розвитку матеріальних систем. Але найбільш загальним механізмом взаємозв’язку є інформаційний обмін, який об’єднує в єдиному загальному суспільно – географічному процесі всі без виключення локальні процеси, що здійснюються в мультисистемі природокористування.

Формування соціального запиту на розвиток наукових досліджень завжди було мотивоване нагальними потребами суспільства, як необхідністю гідно дати відповідь на виклики історії. Вся історія людства є прикладом того, як воно створювало проблеми і шукало шляхи їх вирішення. Відправною точкою аналізу цього феномену є теза про те, що всі соціальні потреби людини у всі історичні епохи, врешті – решт, зводилися до взаємодії з природним середовищем. Дійсно, яку б соціальну потребу не усвідомлювало і не формулювало б суспільство, її задоволення так або інакше пов’язане з видобуванням із навколишнього природного середовища певного ресурсу – енергії, речовини та інформації. Отже, природні системи завжди були джерелом задоволення потреб суспільства, але в різні періоди його розвитку природокористування мало різний характер. Це пов’язано, перш за все, з суттєвими відмінностями технічних та технологічних можливостей людства в різні історичні епохи. Так, в стародавні часи, коли соціа-

льні потреби первісних людських племен тільки починали формуватися, вони органічно «вписувалися» в природні кругообіги енергії та речовини і не були для біосфери обтяжливими. Люди створювали локальні екологічні проблеми, але вони не переростали в глобальні кризи, а природні системи завдяки своїм буферним і компенсаторним механізмам швидко встановлювали порушену рівновагу. Це призводило до часткового порушення еволюційних процесів в біосфері, але в цілому не викликало катастрофічних наслідків. Звичайно, в той час соціальні потреби людства були примітивними і не потребували використання значних природних ресурсів.

Далі, в міру розвитку соціальних потреб і суспільного виробництва почав формуватися новий, згубний для біосфери кругообіг речовин – антропогенний. Суспільство для задоволення непомірно зростаючих соціальних потреб почало видобувати з природних систем прогресуючу кількість різноманітних ресурсів, а повертати в природу відходи, які здебільшого суттєво порушували природні процеси і призводили до її виснаження й пригнічення. Внаслідок цього почалися регіональні трансформації природного середовища – опустелювання, антропогенні зміни ландшафтів, зміни режиму та забруднення поверхневих і підземних вод, засолення та деградація грунтів, винищення окремих видів рослин, тварин тощо. Але найбільш згубні наслідки мали ці процеси у свідомості людей. Не усвідомлюючи шкоди, яку суспільство завдавало природі, не маючи можливостей передбачати наслідки цього, соціум поступово засвоював психологію завойовника природи. Так сформувався і закріпився у суспільній та особистісній свідомості стереотип антропоцентризму, як ідеології приборкання природи, впевненості у її безмірності, як джерела отримання ресурсів, безкарності будь – яких дій у ній.

Так тривало до середини XX століття - до початку науково – технічної революції, яка багаторазово посиливши технічні і технологічні можливості суспільства, наочно показала вразливість і беззахисність природних систем. Масштаби господарської діяльності людства вже стали порівняними з геологічними процесами на Землі, а темпи їх зростання на декілька порядків перевищили темпи природної еволюції геосистем, які не встигали пристосовуватися до антропогенних чинників розвитку. Екологічні проблеми, акумулюючись і не знаходячи вирішення, поступово стали набувати ознак глобальної екологічної кризи. Разом з цим посилилися деструктивні процеси у суспільстві, що у сукупності змусило людство визнати швидкий розвиток глобальної соціально – екологічної кризи. На відміну від попередніх локальних і регіональних криз, ця криза являє реальну загрозу існуванню людства, бо має глобальний характер й стосується всіх сторін діяльності суспільства. Але найважливіше полягає у тому, що нарешті соціум зрозумів всю глибину прірви, у яку завів суспільство антропоцентричний підхід у природокористуванні. Тільки зараз суспільство переконалося в правильності прогнозів розвитку взаємовідносин в соціумі і в системі «суспільство – господарство – природа», які вперше було зроблено членами Римського клубу, починаючи з 60 – х років минулого століття. Майже через 50 років підтвердилися висновки засновника цієї авторитетної міжнародної наукової організації А. Печчеї про необхідність зміни людських якостей. Говорячи про це, він розумів у широкому аспекті зміну менталітету сучасної людини таким чином, щоб повністю виключити соціальні та екологічні конфлікти з буття цивілізації. На жаль, глибокі думки і переконання вчених – членів Римського клубу дуже повільно засвоювалися глобальним соціумом. Як наслідок цього, лише на початку 90 – х років минулого століття світовою спільнотою була прийнята концепція стійкого розвитку, яка в умовах глобалізації є єдиною реальною альтернативою поглиблення глобальної кризи.

Отже, аналізуючи сучасний виклик людству, можна зробити висновок, що потрібна термінова перебудова свідомості суспільства й кожної людини з метою формування нової ідеології взаємодії соціуму і природного середовища – природоцентризму. На основі цього підходу для збере-

ження людства і різноманіття природних систем в умовах глобалізації необхідно перейти до свідомого управління соціальними й природними системами, що дозволить реалізувати стратегію стійкого розвитку, назавжди ліквідувати соціальні конфлікти та змінити антагоністичний характер взаємовідносин між суспільством і природним середовищем. Таке управління, мотивоване і спрямоване прагненням людства до гармонії й рівноправності у відношенні до природи, можна вважати у майбутньому реалізацією ідеї ноосфери В.І. Вернадського.

Враховуючи викладене вище, можна зробити висновок, що сучасний соціальний запит на наукові дослідження соціогеосистем принципово відрізняється від попередніх тим, що він стосується пошуку шляхів виживання людства і збереження природи для нащадків, розробки принципово нової стратегії суспільства на основі трансформації суспільного та особистісного менталітету. Іншими словами, це є усвідомленням і основою формулюванням нової глобальної соціальної потреби людства, задоволення якої вимагає отримання із природного середовища, засвоєння й переробки великої кількості нової інформації, що визначає актуальність дослідження інформаційного обміну в соціальних і природних системах. Ми вважаємо це головною метою всіх наукових досліджень глобальної проблеми, що розглядається.

В міру посилення антропогенного впливу на природне середовище вже до середини XX століття стала очевидною необхідність постійного контролю стану природно – техногенних систем за багатьма параметрами для запобігання виходу їх за межі допустимого. Така постановка проблеми природокористування потребує корінної зміни технологій моніторингу та обробки отримуваної інформації. Загроза глобальної екологічної кризи наприкінці XX сторіччя посилила вимоги до стану природних і природно – техногенних систем, що концептуально перетворило усі види природокористування на управління станом природно - техногенних систем. У зв'язку з цим доцільно розглянути природокористування як процес інформаційного обміну.

Як відомо, управління системою - це цілеспрямоване переведення та утримання її у певному стані шляхом управляючих впливів. При цьому процес управління має важливий змістовний аспект, визначений як досягнення поставленої цілі. Таким чином, у процесі управління обов'язково присутнє цілеспрямування. Слід зазначити, що вже на цьому початковому етапі управління природокористуванням у формуванні системи цілей визначальну роль відіграє менталітет суспільства - саме у цьому проявляється його відношення до цінностей природи. Інакше кажучи, основний принцип природокористування (природоцентризм чи антропоцентризм) визначає практично всі його параметри, а також ступінь відповідальності соціуму за скоєне у природі.

З викладеного вище випливає, що будь-який техногенний вплив на об’єкт у системі управління повинен мати позитивний ефект стосовно досягнення мети. Для цього у канал прямого зв'язку (від суб'єкта до об'єкту управління) повинна надходити ***управляюча інформація***, що приводить у дію матеріальні ресурси і сили. Вони, у свою чергу, впливають на керовану систему і змінюють її стан. У кібернетиці для відображення здатності системи сприймати і підпорядковуватися управлінським впливам використовується поняття **керованості**. Ідеальна керованість вимагає, щоб кожен із станів керованої системи був чутливий до впливу вхідного (управляючого) сигналу. Інакше, керована система повинна бути максимально сенсибілізованою відносно управляючих сигналів. Враховуючи, що вхідних сигналів може бути багато, їх сукупність доцільно розглядати, як **вхідний вектор керованої системи**.

У свою чергу керованість залежить:

- від досконалості каналу зв'язку, по якому проходить управляючий сигнал, тому що наявність перешкод чи опору каналу спотворює або гасить його;

- властивостей та особливостей керованої системи, тому що управляючий сигнал повинен бути для неї стійким і сильним "подразником";

- сили і стійкості управляючого сигналу;

- атрибутивних характеристик управляючого сигналу, що повинні максимально відповідати чутливості керованої системи.

Можна бачити, що цей неповний перелік чинників керованості відбиває одну дуже важливу особливість джерела управляючого сигналу (управляючої системи), а саме - він повинен мати достатню кількість інформації про керовану систему, щоб виконати зазначені вище умови керованості. Іншими словами, система, що керує під впливом початкової інформації про керовану систему спочатку повинна змінити свій стан так, щоб забезпечити виконання умов оптимальної керованості, а потім перейти до управління. У цьому полягає певна парадоксальність процесу управління - суб'єкт управління з метою досягнення максимальної ефективності управління змушений адаптуватися до об'єкту, тобто перейти в деякий новий стан.

Якщо спроектувати викладене вище на природокористування, то стає очевидним, що управління природними і природно – техногенними системами вимагає від соціуму не тільки дослідження їхнього стану й прогнозу їхнього поводження при задоволенні соціальної потреби, але й оцінки власного стану, стану каналів зв'язку, правильності формування вхідного вектору управляючих сигналів і багатьох інших суб'єктивних характеристик процесу управління. Негативні наслідки природокористування, що спостерігаються протягом багатьох десятиліть, переконують у тому, що суспільство явно недооцінювало дію саме цих суб'єктивних факторів. Видається, що головну роль у цьому зіграв психологічний стереотип «підкорювача» природи. Тут принцип «за всі потрібно платити» довів свою актуальність – «нагородою» людству за все, вчинене в природі всупереч її законам і здоровому глузду, стала глобальна соціально - екологічна криза. Вихід з неї можливий тільки тоді, коли суспільство усвідомить свої помилки і буде діяти у природі, починаючи зі зміни власних якостей. Першим кроком у цьому напрямку є кардинальна перебудова менталітету соціуму, який повинен забезпечити перехід на принципи природоцентризму.

Для оцінки результату управляючого впливу існує канал зворотного зв'язку (від об'єкту до суб'єкту управління), по якому циркулює первинна ***моніторингова інформація*** - потік сигналів про реакцію і стан об'єкту управління. Тут доречно відзначити таку важливу властивість керованої системи, як **спостережність**, що в ідеалі розуміється, як максимальний вплив кожного стану системи на вимірюваний вихідний сигнал. Очевидно, таких вимірюваних вихідних сигналів може бути багато, тому їхню сукупність можна визначити, як **вихідний вектор системи**. Слід наголосити, що спостережність є внутрішньою властивістю системи як наявність вихідного вектора, що відбиває її стан. Для зовнішнього спостерігача важливими умовами одержання оцінки вихідного вектору системи (моніторингової інформації) є:

- вибір найбільш інформативних компонентів вихідного вектору системи;

- створення оптимальних каналів зворотного зв'язку (просторово - часова оптимізація системи моніторингу);

- вибір методів виміру вихідних сигналів;

- вибір методів первинної обробки вихідних сигналів (верифікація, фільтрація, оптимізація, візуалізація й ін.);

- вибір методів збереження моніторингової інформації.

Моніторингова інформація аналізується, обробляється і перетворюється в ***оперативну інформацію,*** яка використовується для прийняття управляючих рішень та подальшого коректування управляючих впливів. Таким чином, оперативна інформація перетвориться в управляючу, котра знову надходить у канал прямого зв'язку і цикл управління повторюється. Функціонування системи управління відбувається безперервно (нехтуючи фізичним квантуванням сигналів).

До викладеного вище необхідно додати, що оперативна інформація циркулює не тільки в класичних системах управління за участю людини, але й у природних системах. Особливо це характерно для біогенних систем, здатних розрізняти альтерна-

тивні варіанти й вибирати найкращий з них. Але прийняття рішення в них принципово відрізняється від соціальних систем. Оперативний (активний) стан інформації має велике значення, тому що саме в цьому вигляді інформація здатна передаватися по каналах зв'язку і змінювати властивості систем.

Розглядаючи інформаційний обмін у всій керований мультисистемі природокористування, слід відзначити, що додатково до описаної вище системи управління, що функціонує у соціальній системі, у мультисистемі існують природні і природно – техногенні системи, для яких характерна ***структурна інформація***, що відбиває їхню структурну неоднорідність (розмаїття) і виконує щонайменше дві функції – ***ідентифікаційну*** і ***поведінкову***. Структурна інформація в неорганічних системах зберігається в потенційному, «законсервованому» вигляді і тільки при появі приймача і каналу зв'язку перетворюється в оперативну (використовувану для цілеспрямування, прийняття рішення для досягнення визначеного результату тощо). Внаслідок того, що одержувачем структурної інформації у даному випадку є соціум, отримання структурної інформації та її розшифровка стають передумовою і підготовчим етапом управління даною системою. Тому можна стверджувати, що інформація в неорганічній природі існує у потенційному вигляді і з появою активного одержувача (соціуму) починає використовуватися для пізнання та управління. В процесі управління інформація проходить зворотне перетворення з оперативної і управляючої форм у структурну, що виявляється в цілеспрямованій зміні структури природно – техногенної системи суб'єктом управління. ***Це безперервне перетворення інформації: структурна – моніторингова - оперативна - управляюча - структурна, що здійснюється в процесі природокористування, є його інформаційною сутністю і відбиває здатність суб'єкту управління переробляти інформацію й використовувати її в управлінських рішеннях і перетворенні природних систем***.

Одним з основних постулатів сучасної кібернетики є положення про те, що досконалість будь-якої функціональної системи пропорційна кількості накопиченої інформації, повноті й оперативності її використання. Виходячи з цього, можна довести, що ефективність управляючої системи підвищується із збільшенням кількості структурної інформації, перетвореної в оперативну, управлінську і далі знову в структурну в результаті управління. Проектуючи це положення на природокористування, можна упевнитися в тому, що це і є формування інформаційного ресурсу суспільства та його реалізація у взаємодії з природними системами.

Висновки. Отже, в сучасних мультисистемах природокористування суспільство не може реалізувати весь потенційний інформаційний ресурс і це є однією з головних причин розвитку глобальної кризи. Звичайно, цей висновок не знімає питання про вирішальну роль менталітету суспільства, який значною мірою впливає на формування соціальних потреб і відношення до природних систем, але це тема іншого дослідження. Розглядаючи природокористування, як процес інформаційного обміну, слід зазначити, що глобальним історичним завданням суспільства у розвитку сучасної цивілізації є перетворення структурної інформації природних систем в інформаційний ресурс (знання, наукова інформація, методологія та технології природокористування тощо), що є необхідною умовою для переходу до інформаційного суспільства (суспільства знань) і стану ноосфери.

Література

1. Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем. Монографія. Харків, Східно - регіональний центр гуманітарно - освітніх ініціатив, 2005, 428 с.

2. Немец К.А. Закономерности информационного взаимодействия социальных и природных систем //Вісник Харківського університету. Геологія. Географія. Екологія. № 655. – Х.: Основа, 2005, с. 72 - 67.

3. Нємець К.А. До становлення інформаційної концепції взаємодії суспільства і природ //Вісник Харківського університету. Геологія. Географія. Екологія. № 704. – Х.: РВВ ХНУ, 2005, с. 50 - 55.

4. Немец К.А., Немец Л.Н. Информационная концепция развития социально – географических систем //Проблемы природопользования и экологическая ситуация в европейской России и сопредельных странах. II Международная научная конференция, г. Белгород, 12 – 15 октября 2006 года. Белгород 2006, с. 100 – 102.

5.Нємець К.А. Інформаційний ресурс суспільства як чинник соціального розвитку. //Регіональні географічні дослідження України та суміжних територій. Міжнародна науково – практична конференція, присвячена 70 – річчю утворення кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, 27 – 29 листопада 2006 року, Луганськ, 2006, с. 157 – 159.

УДК 911.3

Олександр Гладкий

ПРАЦЕРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ УКРАЇНИ ТА НАПРЯМКИ ЙОГО ОПТИМІЗАЦІЇ

Розглянуто територіальну диференціацію чисельності промислово-виробничого персоналу (ПВП) міст України. Виділено промислово-агломераційні утворення різних регіонів нашої держави. Досліджено регіональні особливості формування показників продуктивності праці. Проаналізовано працересурсний потенціал промислових агломерацій та окреслено основні напрямки його оптимізації.

***Alexander Gladkey*. Potential of labor forces of industrial agglomerations in Ukraine and the directions of its optimization.** *The territorial differentiation of industrial staff of Ukraine's cities is disclosed. The industrial agglomerations in different regions of Ukraine are defined. The regional peculiarities of development of labor productivity indices are explored. The labor forces potential of different industrial agglomerations is analyzed. The main directions of optimization of labor forces potential are proposed.*

Вступ. Формування і розвиток промислових агломерацій – складний і суперечливий процес, який складається під впливом багатьох передумов і факторів. Найбільш впливовими з них, як показали попередні дослідження, являються природно-ресурсні чинники, система розселення населення, а також показники чисельності зайнятих та їх працересурсного потенціалу. Останні фактори посідають особливо важливе місце у процесах промислового агломерування з огляду на те, що саме завдяки концентрації трудових ресурсів і зростанню показників продуктивності праці досягається той синергетичний ефект функціонування виробництва, який обумовлює високу економічну ефективність агломераційних утворень. Вивчення особливостей формування цього впливу та його територіальної організації набуває в наш час особливої актуальності.

Вихідні передумови. Вивченню промислового та агломераційного потенціалу окремих міст України, а також їх трудових ресурсів присвячено праці багатьох вчених. Зокрема, теоретичні аспекти питання висвітлені в роботах С. Мочерного, М. М. Колосовського, В. І. Захарченка, П. Ґаггета (Paul Hugget), М. Фуджіти та Ж.-Ф. Тісса (Masahisa Fujita та Jacques-Francois Thisse). Практичні сторони проблеми на прикладі України та її окремих регіонів розкрито в роботах О. Г. Топчієва, Н. Я. Мижегі, М. Н. Межевич, М. С.Дністрянського, З. В. Герасимчук, В. Н. Амітана та ін. Однак, до цього часу комплексна характеристика працересурсного потенціалу всіх міських поселень України не проводилась.

Формулювання цілей статті. Постановка завдання. Саме тому, об'єктом даного дослідження витупає працересурсний потенціал міських населених пунктів України, а предметом – особливості його територіальної організації та агломерування. Метою даного дослідження є аналіз працересурсного потенціалу міст України та виявлення ефекту його агломерування в окремих галузях та регіональних утвореннях. Ця мета конкретизується при вирі-

шенні наступних завдань: дослідженні регіональних відмінностей чисельності промислово-виробничого персоналу (ПВП) окремих міст України, аналізі показників продуктивності праці, побудові поля працересурсного потенціалу та потенціалу продуктивності праці міських населених пунктів України, визначенні на їх основі тих територій, що мають агломераційний ефект з подальшим аналізом особливостей їх формування та комплексно-пропорційного розвитку. Науковою новизною дослідження є те, у ньому вперше проаналізовано працересурсний потенціал всіх міських населених пунктів України з метою виявлення їх агломераційного ефекту.

Виклад основного матеріалу. Процеси трансформації економічних відносин в Україні значною мірою відображаються на структурі зайнятості населення нашої держави. За останні десять років спостерігаються чіткі тенденції скорочення чисельності працівників промислових підприємств і сільського господарства, зростання рівня зайнятості у комерційно спрямованих галузях сфери послуг, фінансової діяльності, державного управління тощо. Ці зміни пов'язані перш за все із формуванням в нашій державі основних засад ринкової економіки, переходом до постіндустріального способу господарювання, скороченням рівня зайнятих у державному секторі, розвитком приватної ініціативи та зростанням частки приватних підприємців.

Зазначені тенденції призводять до серйозних та, подекуди, суперечливих наслідків в галузі матеріального виробництва. Зокрема, відбувається перерозподіл промислово-виробничого персоналу між підприємствами різних форм власності, окремими галузями господарства та локальними територіально-виробничими утвореннями. Здійснюються істотні зрушення у рівні продуктивності праці, показниках праценасиченості деяких промислових виробництв. Порушуються традиційні уявлення про ефективність агломераційних процесів промислового комплексоутворення і розвитку господарства. Ці явища потребують більш детального аналізу.

Для дослідження зазначених процесів нами було відібрано показники чисельності штатних працівників промислових підприємств всіх міст України (456 міст), а також обсяги реалізованої промислової продукції. Їх попередній аналіз показав, що частка зайнятих у промисловому виробництві в містах України складає 92% від загальної кількості зайнятих в цій галузі в державі. Отже, можна стверджувати, що дана вибірка є репрезентативною для всього промислового комплексу України.

Як вже зазначалось, промислове виробництво в нашій державі переживає глибокі процеси трансформації галузевої і територіальної структури. За останні п'ять років (2000-2005 рр.) кількість найманих працівників у промисловому виробництві скоротилась на 15%. Особливо високі темпи скорочення характерні для легкої промисловості (на 30-40%), машинобудування і металообробки (27-38%), деяких галузей хімічного комплексу (20-25%). Водночас, зросла частка зайнятих у целюлозно-паперовій промисловості (на 10%), виробництві коксу та продуктів нафтопереробленння, гумових і пластмасових виробів (9-14%). Майже не змінилась (і залишається доволі високою – 12-15% від загальної чисельності ПВП) кількість зайнятих у галузі металургії та оброблення металу, виробництва і розподілення енергії, газу та води. Отже, очевидним є те, що в структурі промислового виробництва України відчувається домінування експортно-орієнтованих сировинних та енергетичних галузей господарства при скороченні зайнятих у випуску машин та обладнання, товарів широкого вжитку, продукції основної та гірничої хімії.

Трансформація галузевої структури зайнятості істотно позначилась на територіальній організації промислового виробництва, а також на процесах його агломерування. Зокрема, найбільша концентрація трудових ресурсів, зайнятих у промисловому комплексі, спостерігається в індустріально розвинених полігалузевих вузлах нашої держави, а також у інших локальних промислових утвореннях, що спеціалізуються переважно на продукції металургійного комплексу, нафтопереробки, хімії,

виробництві інноваційних видів машин і обладнання (на основі широкого залучення іноземних інвестицій) [10].

В таблиці 1 наведено перелік міст, частка промислово-виробничого персоналу яких перевищує 1% від загальної його чисельності в Україні. Найбільша концентрація штатних працівників промислових підприємств спостерігається в м. Києві (9,8%). Столиця виробляє 18,2% від всієї промислової продукції міст України і характеризується найбільшим промислово-виробничим потенціалом в державі. В структурі зайнятості міста переважають галузі обробної промисловості (62,5%), значною є частка з виробництва і розподілення енергії, газу й води (24,1%). Високими показниками чисельності зайнятих у промисловості характеризуються Запоріжжя, Донецьк, Дніпропетровськ і Харків. Вони істотно поступаються Києву за рівнем концентрації промислового персоналу та обсягами виробництва (частка ПВП в них складає від 4,0 до 4,7% від загальнодержавних показників, а частка обсягів реалізованої продукції – відповідно 5-6%). Однак, ці міста залишаються на передових позиціях розвитку виробництва і мають доволі високий рівень інноваційності (Харків, Донецьк, Дніпропетровськ посідають відповідно друге, третє і четверте місця в Україні за обсягами витрат на технологічні інновації) та експортної орієнтованості (Донецьк, Запоріжжя, Дніпропетровськ) підприємств.

Таблиця 1

Чисельність виробничого персоналу найбільших промислових міст України

Міста України	Загальна чисельність штатних працівників, чол.	Частка штатних працівників міста від їх загальної чисельності, що зайняті:		
		в добувній промисловості, %	в обробній промисловості, %	у виробництві енергії, газу та води, %
Київ	382039	13,32	62,55	24,13
Запоріжжя	182900	0,43	86,78	12,79
Донецьк	182775	25,36	51,86	22,78
Харків	179734	0,19	85,20	14,60
Дніпропетровськ	158109	0,37	84,23	15,40
Кривий Ріг	147159	40,84	53,46	5,69
Маріуполь	135478	-	96,71	3,29
Львів	90184	0,10	72,20	27,70
Луганськ	80998	21,47	52,01	26,52
Одеса	60249	0,26	78,53	21,21
Миколаїв	56510	0,19	83,02	16,79
Чернігів	54092	0,61	84,68	14,71
Суми	50875	0,03	85,34	14,63
Макіївка	50787	43,90	49,72	6,38
Горлівка	45192	27,48	25,79	46,72
Дніпродзержинськ	44856	0,17	94,79	5,04
Кременчук	44425	1,49	94,06	4,45
Павлоград	44293	82,79	15,05	2,15
Полтава	42749	0,99	72,98	26,03
Вінниця	41179	0,03	70,46	29,51
Сімферополь	40918	9,26	54,54	36,20

Кривий Ріг, Маріуполь, Львів та Луганськ також характеризуються доволі високим рівнем зайнятості у промисловому виробництві, однак частка їх ПВП від загальнодержавних показників коливається в межах 2-3%. Ці міста активно функціону-

ють за рахунок високоприбуткового, експортно-орієнтованого паливного та металургійного комплексу (Кривий Ріг та міста Донбасу), а також за рахунок розвитку сучасних галузей машинобудування, приладобудування виробництва транспортних засобів тощо (Львів, Луганськ). Виска рентабельність цих виробництв, їх капіталота ресурсомісткість обумовили зниження ролі виробничого персоналу у формуванні промислового потенціалу території.

Серед регіональних ядер виробничого комплексу України, низьку чисельність штатних працівників, зайнятих у промисловості, має Одеса (1,55%). Значною мірою, такий відсоток пояснюється недосконалістю наявної статистичної бази, до якої не було включено персонал портового господарства. Однак, є і цілий ряд об'єктивних обставин, що пов'язані із поступовими тривалими процесами скорочення чисельності працездатного населення в цьому місті. Решта міст, що потрапили в дослідження (табл. 1), характеризуються доволі низьким рівнем зайнятості у промисловому виробництві (1 - 1,7% від загальнодержавних показників). Вони виконують переважно допоміжну та обслуговуючу роль у господарському комплексі України і мають усталені тісні зв'язки із ядрами промислового виробництва, а також розвиваються як окремі індустріальні центри міжрегіонального і місцевого значення.

Таким чином, на основі даних про чисельність штатних працівників та обсяги реалізованої продукції можна зробити висновки, що найбільшими ядрами концентрації промислового виробництва серед міст України виступають Київ, Запоріжжя, Донецьк, Харків, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Маріуполь, Львів, Луганськ та Одеса. Однак, не кожне з цих міст характеризується наявністю агломераційного ефекту виробничої діяльності. Для його виявлення нами була побудована поверхня поля потенціалу чисельності промислово-виробничого персоналу міст України. В дослідження були включені всі населені пункти нашої держави, які мають статус міста (456 одиниць). Для побудови поля потенціалу було використано показник чисельності штатних працівників промислового комплексу по кожному окремому населеному пункту та формулу гравітаційної моделі, вперше запропонована Джоном Стюартом, 1958 р. та доповнену і розвинену в працях вітчизняних науковців (Ю. В. Медвєдкова, О. А. Євтеєєва, С. А. Ковальова). Результати розрахунків та модель потенціалу наведені на рис. 1.

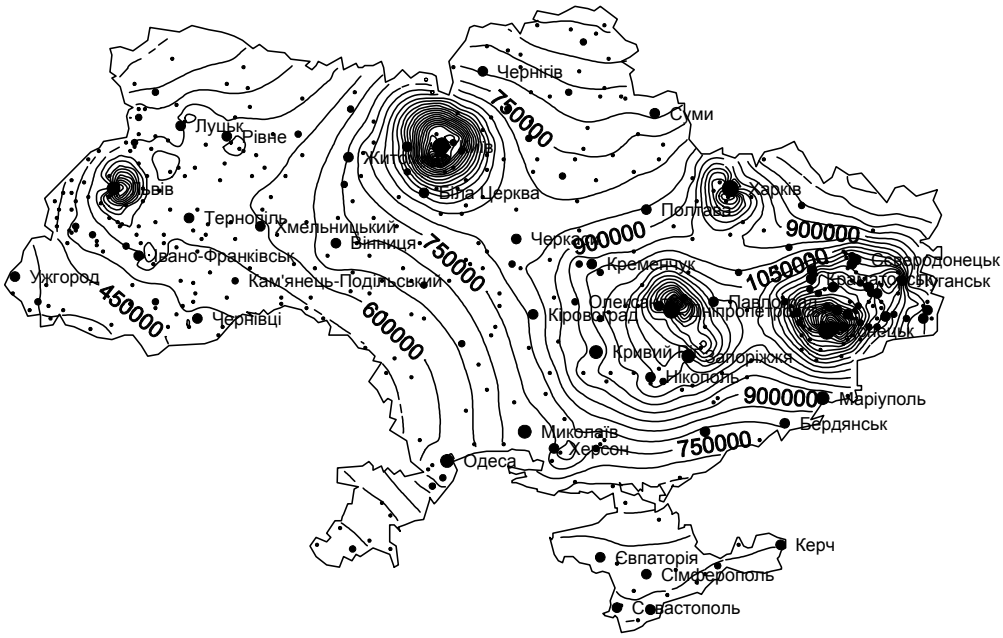

Рис. 1. Поле потенціалу чисельності промислово-виробничого персоналу міст України (штатні працівники)

Відразу слід зазначити, що наведена модель тісно збігається за своєю конфігурацією із відповідною моделлю поля потенціалу промислового виробництва, розробленою нами у попередніх дослідженнях. В основі останньої лежали показники обсягів реалізованої продукції у розрізі окремих міст України. Цілком очевидно, що ці явища тісно корелюють між собою (коефіцієнт кореляції r=0,94), що додатково підтверджує формування агломераційного ефекту в окремих локальних промислово-територіальних утвореннях [1].

Отже, на основі аналізу поля потенціалу можна стверджувати, що в сучасних умовах в Україні формуються три потужні промислово-агломераційні утворення: Столичне з ядром у м. Києві, Придніпровське з поліструктурним ядром у Дніпропетровську, Дніпродзержинську та Новомосковську і Донецьке з ядром у Донецьку та Макіївці. Саме вони виступають основними осередками промислового виробництва та формують потужні поля агломераційного потенціалу в приядерній зоні тяжіння. Столична агломерація характеризується найвищими показниками потенціалу промислово-виробничого персоналу. До зони найбільшого впливу Києва потрапили навколишні міські населені пункти (Вишгород, Бровари, Бориспіль, Васильків, Ірпінь, Фастів, Обухів та ін.), а також землі 11 низових адміністративних районів столичної області. Як показали попередні дослідження, ці території характеризуються наявністю інтенсивних виробничих зв'язків із підприємствами центрального міста. Частка промислової продукції, що спрямовується на потреби Києва, складає в них понад 50%. Основними галузями промисловості, які отримали розвиток в ядрі столичної агломерації, є машинобудування (зайнято 32% киян), харчова промисловість та виробництво і розподілення електроенергії, газу, води (по 14%), целюлозно-паперова, хімічна і нафтохімічна галузі (8-10%). Київська агломерація поширює свою зону впливу далеко за межі локального промислового повторення. Ізолінії підвищеного потенціалу, який замикається на Києві, охоплюють значну частину прилеглих Чернігівської, Черкаської, Житомирської, Вінницької областей, а ослаблений вплив столиці спостерігається навіть на Кіровоградщині та Рівненщині.

Придніпровська агломерація охоплює своїм полем потенціалу міста Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Підгородне та Новомосковськ, які складають ядро цього промислового утворення, а також поширює зону інтенсивного впливу на навколишні населені пункти (міста Верхньодніпровськ, Вільногірськ, Верхівцеве, Синельникове) і адміністративні райони. Ці території характеризуються найбільш тісними взаємозв'язками з ядром локальної системи, що сформувались на основі всебічно розвиненого металургійного комплексу, галузей енергетики та машинобудування. Ослаблений вплив Придніпровської агломерації спостерігається і в межах більш віддалених районів Дніпропетровської та сусідніх областей. Так, до зони високого потенціалу потрапили крупні промислові вузли і центри: Кривий Ріг, Жовті Води, П'ятихатки, Марганець, Нікополь, Орджонікідзе, а також Олександрія, Кременчук, Комсомольськ, Запоріжжя. Виходячи з попередніх досліджень, всі вони розвиваються як окремі неагломеровані промислові утворення, однак зберігають значну тісноту виробничих зв'язків між собою та із центром системи.

Донецька агломерація є третім потужним осередком промислового виробництва нашої держави. Окрім поліструктурного ядра в містах Донецьк та Макіївка, вона охоплює, як видно з рис. 1, прилеглі населені пункти і адміністративні райони області (міста Харцизьк, Авдіївку, Красногорівку, Мар'їнку, Жданівку, Моспине, Іловайськ, Ясинувату та ін.). Основними місцями прикладання праці у промисловому виробництві є гірничопромисловий і металургійний комплекс, електроенергетика, машинобудування та металообробка. Інші промислові вузли і центри Донбасу розвиваються у зоні підвищеного впливу Донецько-Макіївської агломерації. Вони тісно пов'язані з нею сировинними, технологічними, постачальницько-збутовими, органі-

заційними та науково-технічними зв'язками.

В загальні моделі потенціалу чисельності промислово-виробничого персоналу України проявляються й інші промислово-територіальні утворення, які отримали значно менші показники прояву агломераційного ефекту. Ними виступають Харків, Львів та Одеса. Навколо Харкова і Львова не сформувалось потужної зони тяжіння через ослабленість індустріального розвитку периферійної зони. В Харківській агломерації основні потужності промислового виробництва припадають на обласний центр (87% від реалізації промислової продукції області і 85% ПВП), а приміська зона залишається малорозвиненою (відповідно 3,8% від промислової продукції області та 4,7% ПВП). Основна кількість виробничого персоналу периферійного поясу сконцентрована у полігалузевому центрі Чугуїв, а також в містах Вовчанськ, Дергачі, Мерефа, Люботин. Аналогічні тенденції простежуються і в Львівській агломерації. Малі і середні міста навколо Львова, що входять до зони його інтенсивного впливу (Винники, Пустомити, Дубляни, Городок, Жовква, Глиняни, Новояворівське, Яворів, Кам'янка-Бузька, Миколаїв, Комарно), мають доволі невисокий сукупний промисловий потенціал і недостатньо розвинені агломераційні функції. Подрібненість і розпорошеність промислових підприємств в приміській зоні Львова зумовлюють значну обмеженість території його найбільш інтенсивного впливу. Однак, ослаблений потенціал агломерації поширюється й на інші поселення Львівщини, а також на територію Івано-Франківської, Волинської, Тернопільської, частково Рівненської областей.

Нарешті, Одеська агломерація характеризується вкрай ослабленим агломераційним потенціалом через наближеність до державних сухопутних і морських кордонів України, значну віддаленість від інших центрів промислового розвитку, низьку концентрацію міст у периферійній зоні. Опорний каркас системи розселення в Одеській агломерації сформувався на базі приморського, а не радіально-кільцевого типу, що, на думку В. Г. Давидовича, призводить до зменшення агломераційного ефекту. Додатковим фактором виступає постійне скорочення чисельності промислово-виробничого персоналу, яке спостерігається на Одещині останнім часом. Тому, загальна модель потенціалу показала ледь помітне зростання агломераційного ефекту в найближчих до Одеси містах: Теплодарі, Іллічівську, Южному, Біляївці. Інші промислові вузли та центри на території України не показали значного потенціалу чисельності промислово-виробничого персоналу. Їх функціонування не призводить до формування відчутного агломераційного ефекту з огляду на незначну кількість зайнятих, локальний характер виробництва, низьку забезпеченість необхідними ресурсами.

Відомо, що агломераційний ефект призводить до формування високоефективного промислового виробництва, що розвивається на основі оптимального поєднання ресурсів праці, виробничих фондів, науково-інноваційної діяльності та системи інфраструктурного обслуговування території [2]. З метою дослідження економічної ефективності розвитку промислових агломерацій в Україні, нами були розраховані показники продуктивності праці промислових підприємств всіх міст нашої держави. Було використано показник частки обсягів реалізованої продукції та чисельності працівників, що, на думку С. Мочерного, найбільш повною мірою оцінює продуктивність промислового виробництва [5]. Слід відразу зауважити, що в дослідженні були використані показники чисельності лише штатних працівників, а не загальна кількість зайнятих, через брак необхідного статистичного забезпечення. Тому отримані результати мають певний рівень похибки, яка, щоправда, на думку експертів Державного управління статистики, не перевищує 10-15%.

В результаті розрахунків було з'ясовано, що великі промислові міста України, які характеризуються значними обсягами реалізованої продукції і високою концентрацію промислово-виробничого персоналу, не отримали найбільших показників продуктивності праці. Так, м. Київ знаходиться лише на 19 місці серед міс-

ких населених пунктів України за цим параметром, Запоріжжя і Донецьк – на 28-му і 29-му, Дніпропетровськ – на 37-му, Одеса – на 51-му. Причин цьому може бути декілька.

По-перше, великі міста України переживають процеси скорочення обсягів промислового виробництва і зменшення кількості зайнятих у цій сфері. Натомість спостерігається інтенсивний розвиток галузей соціального комплексу, в яких, як зазначалось вище, концентрується все більша кількість трудових ресурсів (особливо в сфері торгівлі, фінансів, комерційної діяльності). Такі тенденції є цілком закономірними, оскільки символізують поступовий перехід України до постіндустріального суспільства, формування нових засад господарювання, заснованих на інформаційних технологіях, комерційних послугах, науково-інноваційній діяльності.

По-друге, великі міста нашої держави мають відносно невисокий рівень ефективності функціонування промислових підприємств недержавної форми власності, через вкрай високу земельну ренту, значні витрати на інфраструктурне облаштування території, численні бюрократичні перепони. Отже, ті галузі, які характеризуються високою продуктивністю праці внаслідок усебічного розвитку ринкових сил, підприємництва і конкуренції, переносять свою діяльність або до зони впливу великих міст (завод кока-Кола в смт. В. Димерка, завод Рогань в смт. Рогань, паркетна фабрика в м. Кам'янка-Бузька), або за межі агломераційних утворень (лікеро-горілчаний завод в м. Немирів, тютюнова фабрика в м. Прилуки, комбінат концерну „Наша ряба" в м. Миронівка). Ці тенденції вже знайшли своє відображення у ряді публікацій зарубіжних авторів [9].

По-третє, занижені показники продуктивності праці можна пояснити тим, що великі міста притягують до себе значну кількість трудових ресурсів з приміської зони агломерованих поселень [4]. В результаті цього, вартість трудових ресурсів істотно знижується, ринок великих міст насичений пропозицією праці. Тому, використання відносно дешевої робочої сили є більш вигідним для деяких промислових підприємств, ніж підвищення продуктивності праці за рахунок капітальних витрат на оновлення основних фондів та інновації. Промислові підприємства великих міст є переважно праценасиченими, затрати на інші фактори виробництва для них невигідні [9]. Це яскраво підтверджується на прикладі Києва. За офіційними статистичними даними КВЕД, чисельність штатних працівників промислових підприємств столиці у 2005 році складала 382 тис. чол. За даними Київського міського управління статистики, кількість населення м. Києва, зайнятого у промисловості, у той же рік складала 198,5 тис. чол. З достатньою долею імовірності можна стверджувати, що різниця між цими показниками відтворює чисельність трудових ресурсів, що проживає у приміській зоні столиці та зайнята на промислових підприємствах центру.

По-четверте, важливу роль відіграє фактор обмеженості ресурсів території. У великих містах розвиваються ті види діяльності, які мають високий рівень прибутковості, необхідний для покриття затрат на оренду землі та інфраструктурне облаштування [9]. Такими характеристиками у повній мірі володіють лише комерційно-спрямовані галузі сфери послуг, а також високо-інноваційні наукомісткі галузі промисловості, які не отримали значного розвитку в нашій державі з ряду об'єктивних та суб'єктивних обставин. Обмеженість території і висока ставка земельної ренти призводять до зменшення показників продуктивності праці у великих і найбільших містах, екстенсивного характеру розвитку промисловості, перенесення основного циклу виробництва у прилеглі агломеровані поселення.

По-п'яте, на продуктивність праці великих міст впливає галузева структура промисловості. Відомо, що в Україні найвищі показники продуктивності притаманні галузям електроенергетики, чорної та кольорової металургії, медичної та харчової промисловості [8]. Ці галузі господарства не отримали значного розвитку в агломераційних утвореннях України (окрім Донбасу і Придніпров'я).

По-шосте, не можна обходити стороною фактор непрозорості розподілу земе-

льних ділянок, видачі дозволів на здійснення підприємницької діяльності та створення пільгових умов для певних категорій підприємств в найбільших містах України. Корумпованість влади призводить до скорочення обсягів іноземних інвестицій у промисловий комплекс, монополізації ринків збуту (що значно відбивається на рентабельності виробництва), а також до витіснення із середовища великих міст тих промислових підприємств, які мають високу підприємницьку ініціативу, інноваційні технології та рентабельність виробництва.

Всі ці фактори, на нашу думку, слугують причиною істотного скорочення показників продуктивності праці в середовищі великих міст і промислових агломерацій. Така точка зору підтверджується тим, що найбільший рівень продуктивності спостерігається як раз у тих малих і середніх містах України, де розмістились ринково-орієнтовані, інноваційні промислові підприємства (переважно зі значною часткою іноземного капіталу), а також експортно-спрямовані, високорентабельні виробництва (металургії, нафтопереробки, харчової промисловості). До них належать Авдіївка (потужне цементне виробництво із значною зоною споживання продукції), Лисичанськ, Дрогобич, Надвірна (нафтопереробка), Немирів (лікеро-горілчаний завод з іноземними інвестиціями), Тростянець, Кагарлик (цукеркові фабрики), Кам'янка-Бузька (паркетний комбінат), Єнакієве, Кременчук, Маріуполь (металургія), Южне (портове господарство), Миронівка (підприємства харчової промисловості торгових марок „Легко!" та „Наша ряба"), Прилуки (тютюнова фабрика з іноземними інвестиціями) та інші. Наші висновки додатково підтверджуються дослідженнями інших авторів [6].

Отже, можна стверджувати, що провідним фактором зростання продуктивності праці промислового виробництва України в наш час виступає розвиток ринкових сил, підприємництва і конкуренції а також рента місцеположення. Науково-інноваційна діяльність та природно-ресурсний потенціал території відіграють доволі незначну роль при формуванні рівня продуктивності. Розрахованим нами коефіцієнт кореляції між цими показниками показав майже повну відсутність зв'язку між зазначеними явищами (у випадку кореляції продуктивності праці та інноваційної діяльності r=0,16, у випадку кореляції із природно-ресурсним потенціалом r= 0,07). Основою для визначення рівня науково-інноваційної діяльності слугували дані загальних витрат промислових підприємств на технологічні інновації (тис. грн.), а для визначення природно-ресурсного потенціалу – сумарний показник ПРП окремих адміністративних районів України, запропонований В. П. Руденко [3;7]. Такі висновки мають глибоке пізнавальне значення, оскільки розкривають механізм трансформації промислового виробництва України та характер і головні фактори його агломерування.

На основі показників продуктивності праці була побудована відповідна модель поля потенціалу (рис. 2). Відразу помітне зростання її показників та розширення територіальних меж високого потенціалу у периферійних зонах деяких агломераційних утворень України: Столичного, Донецького, Придніпровського, Львівського. Агломеровані поселення цих зон отримали високі показники продуктивності праці завдяки наближенню до великого міста, яке виступає осередком інновацій і підприємницької активності, володіє значними ресурсами та можливостями з розвитку виробничої інфраструктури, масових комунікацій, комерційних послуг та послуг операцій з нерухомістю. Через великі міста проходять значні фінансові та інвестиційні потоки, в них розвинена банківська і кредитна діяльність, сформувався значний ринок збуту готової продукції. Всі ці чинники сприяють розвиткові промислового виробництва та підвищенню рівня його продуктивності, особливо у малих і середніх населених пунктах, що розташовані в зоні інтенсивних агломераційних процесів [6].

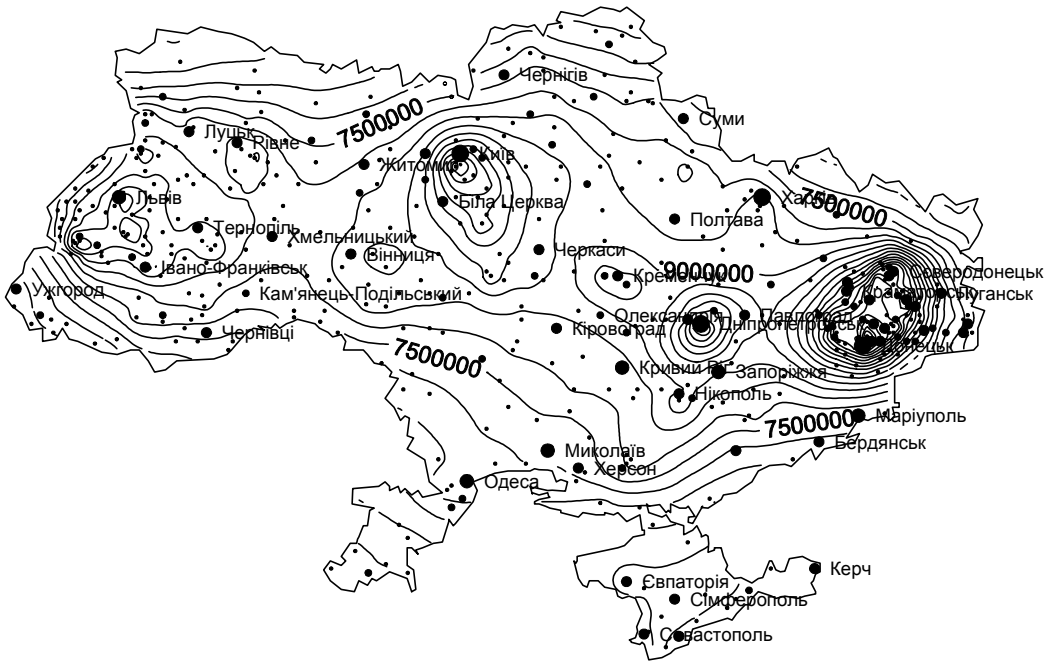

Рис. 2. Поле потенціалу продуктивності праці на промислових підприємствах міст України

Низький потенціал продуктивності праці притаманний Одесі та Харкову. Ці міста характеризуються специфічною галузевою структурою промисловості із переважанням машинобудування, хімічного комплексу, харчової галузі. Ці види діяльності мають загальні низькі показники продуктивності праці по всій Україні [8]. До того ж, в приміських зонах зазначених агломерацій сформувались переважно моногалузеві промислові центри (із переважанням машинобудівної спеціалізації навколо Харкова та портового господарства – навколо Одеси), в яких за радянських часів розміщувалися підприємства, пов'язані з основним технологічним процесом ядра системи. В сучасних умовах вони виявились нерентабельними через застарілість основних фондів, перепрофілювання виробничих потужностей відповідних обласних центрів, масове вивільнення працівників.

На моделі спостерігаються доволі високі показники потенціалу продуктивності праці в межах неагломерованих територій, зокрема на Вінниччині (з центром в м. Немирів), Полтавщині (з центром у Кременчузі), Дніпропетровщині (з центром у Нікополі та Марганці), а також на Рівненщині, Тернопільщині, Івано-Франківщині з центрами у відповідних столицях областей. В кожному випадку, причиною появи таких осередків є наявність на їх території ряду комерційно-спрямованих, інноваційних, високоприбуткових промислових підприємств ринкового типу господарювання. Продуктивність праці в них істотно зростає завдяки іноземним інвестиціям, передовим технологіям, запровадженню нових засад операційного менеджменту. Ці паростки ринкових перетворень потребують активної державної підтримки і широкомасштабних наукових досліджень.

На завершення розглянемо синтетичні показники формування працересурсного потенціалу промислових агломерацій України (табл. 2). Провідні позиції серед них займає Київська агломерація. Вона лідирує як за обсягами реалізованої продукції і чисельністю ПВП, так і за рівнем продуктивності праці в центральному місті. Що ж стосується периферійної зони, то за її показником продуктивності столична агломерація значно поступається іншим аналогічним утворенням України. Це пояснюється специфічною галузевою структурою господарства приміської зони Києва (переважання харчової, лісової промисловості, машинобудування, виробництва будівельних матеріалів), де зосереджені низькопродуктивні види діяльності, а також

значним впливом столиці на відтік трудових ресурсів, розвитком маятникових міграцій, використанням екстенсивних факторів виробництва.

Таблиця 2

Чисельність виробничого персоналу та продуктивність праці у промислових агломераціях України

Промислові агломерації	Загальні обсяги реалізованої продукції, тис. грн.		Чисельність промислово-виробничого персоналу (штатні працівники), чол.		Продуктивність праці (грн. на чол.)	
	В ядрі агломерації	В периферійній зоні	В ядрі агломерації	В периферійній зоні	В ядрі агломерації	В периферійній зоні
Київська	100347744	7512463,4	382039	52842	262663,61	142168,42
Донецько-Макіївська	45535931,9	9412832,3	233562	29780	194962,93	316078,99
Дніпропетровсько-Дніпродзержинська	40155062,3	1967483,3	202965	12113	197842,30	162427,42
Харківська	15980207,2	716330	179734	9990	88910,32	71704,70
Одеська	9995901	2689125	60249	14968	165909,82	179658,27
Львівська	9815797,1	753380	90184	7931	108841,89	94991,80

Донецько-Макіївська агломерація займає друге місце за абсолютними показниками промислової діяльності. Для неї характерний високий рівень розвитку периферійної зони, в якій спостерігається найвищий рівень виробництва і реалізації продукції серед інших аналогічних територій українських агломерацій. Незважаючи на деяке зменшення відносних показників ефективності промислового виробництва у ядрах цього утворення, приміська зона характеризується найвищим рівнем продуктивності праці. Це пояснюється переважанням в агломерації високорентабельних та експортно-орієнтованих видів діяльності (металургія, енергетика, паливна промисловість), а також значною концентрацією виробничих потужностей і трудових ресурсів.

Третє і четверте місця за показниками промислового виробництва посідають Дніпропетровсько-Дніпродзержинська та Одеська агломерації. Для них характерні доволі високі показники продуктивності праці (як в ядрі так і в периферійній зоні), однак за абсолютними показниками вони істотно поступаються іншим агломераціям України. Останні позиції в табл. 2 віддані Львівській та Харківській промисловим агломераціям. Низькі показники обсягів виробництва (за виключенням м. Харкова) та невисокий рівень продуктивності праці сформувались на цих територіях через недостатній рівень інвестиційної активності (Львів), застарілість технологій (особливо у периферійній зоні), неодночасність та суперечливість ринкових перетворень. Їх розвиток потребує додаткового стимулювання на основі залучення іноземного капіталу, активізації підприємництва і ділової активності.

Висновки і перспективи подальших розвідок.

Таким чином, на основі аналізу працересурсного потенціалу нами виділено шість провідних промислово-агломераційних утворень Україні. Вони характеризуються високою концентрацією виробничих потужностей і чисельності промислово-виробничого персонал та справляють значний вплив на навколишні території, формуючи потенційні зони агломерування. Однак, з огляду на цілу низку факторів, території промислових агломерацій характеризуються відносно низьким рівнем продуктивності праці. Основною причиною цього є відсутність ефективних ринкових перетворень в економіці та наявність цілої низки лімітуючи чинників природного і суспільного походження. Оптимізація перебігу ринкових реформ, розвиток підприємництва та інноваційних, міжнародно-орієнтованих галузей господарства, усунення територіальних диспропорцій між центром і периферією промислових агломерацій виступають одними з

найбільш актуальних завдань сьогодення. Розробці зазначених питань мають бути присвячені подальші наукові розвідки у цьому напрямку.

Література

1. Герасимчук З. В. Виробничий потенціал регіону: методика оцінки та механізм його нарощення. – Луцьк: РВВ ЛДТУ, 2003. – 190 с.

2. Грицай О. В. Центр и периферия в региональном развитии. – М.: Наука, 1991. – 167 с.

3. Джаман В. О. До проблеми оцінювання впливу природно-ресурсних можливостей території на регіональні особливості розселення // Економічна і соціальна географія. Міжвід. наук. зб. – 2001. – вип. 51. – С. 46-52.

4. Межевич М. Н. Социальное развитие и город. – Л.: Наука, 1979. - 168 с.

5. Мочерний С. Продуктивні сили // Економічна енциклопедія у 3-х т. - К.: Видавничий центр „Академія”, 2000. - Т. 1. – С. 118-119.

6. Панухник О. Мале місто в системі регіональних відносин: теоретико-методологічні підходи до дослідження // Управління сучасним містом. – 2005. - № 1-2/1-6. – С. 28-36.

7. Руденко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. У з-х частинах: Підручник. – К.: ВД „К.-М. Академія” – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 568 с.

8. Україна: промисловість та інвестиційна діяльність: Атлас / за заг. ред. Руденка Л. Г. – К.: ДНВП „Картографія”, 2003. – 80 с.

9. Fujita M, Thisse J.-F. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth. – Cambridge, Cambridge University Press, 2004. – 466 p.

10. Henderson V. How urban concentration affects on economic growth? // The World Bank development research group. - New York, 2000. – 27 p.

УДК 910.1«652/654»(091)

Юрій Кисельов

ГЕОСОФІЧНА ДУМКА ДО ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ

Висвітлено спроби осмислення геопростору видатними вченими та філософами від найдавніших часів до кінця XIX ст. Наголошено на етнічних і часових відмінностях у розумінні географічного простору. Окреслено роль концепції географічного детермінізму, гегелівської діалектики та антропогеографії у створенні передумов для формулювання поняття людського географічного простору. Виділено два періоди в розвитку геософічної думки, що передували оформленню геософії як науково-філософської дисципліни.

***Yuriy Kyselov*. Geosophical thought before the beginning of the 20-th century.** *The trials of rethinking the geographical space by outstanding scholars and philosophers from the most ancient times to the end of the 19-th century are elucidated. It’s stressed on the ethnical and time differences in understanding of the geographical space. The role of the conception of Geographical Determinism, Hegel’s Dialectics and Anthropogeography in creating ground for the formulation of the notion of human geographical space is discovered. Two periods in the development of geosophical thought before forming Geosophy as a scientific and philosophical discipline are distinguished.*

Спроби осмислення людством географічного простору сягають глибокої давнини. Елементи геософії – галузі знання на межі географії й філософії – трапляються в наукових та натурфілософських працях, починаючи ще із славнозвісної „Історії” Геродота з Галікарнасу. Геософічна думка завжди несла на собі відбиток певної історичної доби з властивими їй рівнем знань культурних народів про Землю, панівною соціально-економічною формацією і провідними „культурами-цивілізаціями” (в розумінні О. Шпенґлера). Керуючись одним із фундаментальних положень діалектики про те, що розвиток відбувається по спіралі, можна стверджувати, що геософічна думка, як і філософська думка взагалі, в кожному культурно-цивілізаційному циклі досягала певних аналогічних точок у своєму просуванні до вершини й наступному занепаді.

Одним із перших народів, яким було притаманне прагнення осмислення геопростору, були стародавні китайці. Зокрема, вони аналізували просторову суть сторін горизонту, надаючи їм символічного зна-

чення з позиції життєдіяльності й долі людини. Кожній стороні горизонту, згідно з традиційним китайським світобаченням, відповідали певні пора року, колір, стихія і тварина. Як зазначає А. Піскозуб, схід у китайців асоціювався з весною (спрацьовувала аналогія між порами доби та року), небесно-зеленим кольором морських вод, що омивають Китай зі сходу, деревом та змієм. Півдню „надавалися" літо, червоний колір, вогонь і фенікс. Захід співставлявся з осінню, білим кольором (барвою китайської жалоби), металом і тигром. Нарешті, північ порівнювалася із зимою, їй „присвоювалися" чорний колір (барва ночі), вода й плазуни. При цьому південно-східна половина цієї схеми асоціювалася в китайців із чоловічою активністю, а північно-західна – з жіночою пасивністю. Центр схеми мав сакральне значення; не будучи „наділеним" порою року (яких лише чотири), він був забарвлений у жовте (колір китайської землі та шкіри її мешканців), в ньому розташовувалися земля (тобто, власне країна) й людина [9].

Як стверджує Ї-Фу Туан, схожі погляди були притаманні й індіанцям-майя та пуебло [12]. Подібно до китайців, вони „надавали" сторонам горизонту певного забарвлення, але кожній із них відповідали інші кольори. Інакшість у сприйнятті сторін горизонту народами майя та пуебло не є випадковою з огляду на різне фізико-географічне положення й суттєві відмінності в територіальній композиції фрагментів геопростору, зайнятих китайцями та індіанськими етносами. В той же час сам факт наявності спроб геософічного осмислення сторін горизонту всіма цими народами підтверджує теорію азійського походження етносів доколумбової Америки.

Геософічна думка стародавніх часів досягла своєї вершини у греків. Широко відомою є давньогрецька ідея річки Океану, що нібито оконтурює Ойкумену, яка уявлялася єдиним масивом земного суходолу. Такі уявлення були властиві більшості античних мислителів; яскраві винятки становили Геродот і Птолемей. Ймовірною причиною „інакодумства" цих видатних учених можна вважати їхню кращу обізнаність із різними країнами, в багатьох із яких вони побували особисто. Цим же пояснюється високий ступінь реалістичності складених ними карт Ойкумени.

Давньогрецькі натурфілософи та географи активно застосовували логічні методи пізнання. У своїх дослідженнях вони широко використовували принцип аналогії, пізнаючи невідоме через відоме. Зокрема, Геродот вважав, що витік Нілу має бути розташований поблизу атлантичного узбережжя Африки (на цю думку вченого навів факт субширотного напряму течії Істру (Дунаю) у верхів'ях). Кратес (II ст. до Хр.), не мавши (як і вся тогочасна Європа) жодної інформації про країни, розташовані в іншій півкулі, уявляв собі фрагмент геопростору, що насправді відповідає Північній Америці, як територію, населену „періоїками" (тобто тими, що мали б мешкати поряд із „ойкосом" – домом – Ойкуменою, населеною „синоїками"). Фрагмент геопростору на південь від Євразії (в південній півкулі), на думку вченого, мали населяти „антоїки" (ті, що мешкають навпроти Ойкумени). Нарешті, гіпотетичних мешканців фрагменту геопростору, що в дійсності відповідає Південній Америці, Кратес назвав „антиподами" й зобразив їх на південь від екватора догори ногами. Саму ж населену „антиподами" територію він уявляв собі як дзеркальне відображення Ойкумени й зарисував її на виготовленому ним найпершому глобусі у вигляді контурів відомих островів, півостровів, фрагментів берегів Європи, Азії й Лівії (Північної Африки). Таким чином, Кратес, який жив після Ератосфена й був переконаний у кулястості Землі, бачив її поверхню симетричною; кожен об'єкт Ойкумени ніби повинен мати свого відповідника на протилежному боці земної кулі.

Геософічна думка доби Середньовіччя представлена переважно у працях ромейських та арабських учених і мала яскраво виражений сакрально-географічний характер. Як наголошує О. Борисова [1], кожному земному об'єктові, з точки зору стародавніх і середньовічних географів, має відповідати певний космографічний об'єкт (міститься у сфері сакралу). Саме цим пояснюється вільне, з першого погляду, поводження середньовічних дослідни-

ків зі сторонами горизонту, коли, наприклад, географічні об'єкти та народи, що в дійсності існували на півдні, вони на своїх картах розташовували на півночі. Така традиція сягає ще часів Геродота, який, зокрема, писав про гіпербореїв (начебто „людей далекої півночі"), насправді локалізуючи їх далеко від північної межі тодішньої Ойкумени. Арабський географ і картограф ал-Хварізмі (IX ст. по Хр.) зображав землю у просторі „семи кліматів світу" (тобто кліматів сакральних, які є не просто типами режиму тепла й вологи, але перш за все – невидимими силами Землі, що, на думку арабських географів, визначають життя людей), творячи цілком дивну, з погляду наших сучасників, картину [2]. І вже в X ст. Ліутпранд Кремонський зазначав, що „греки (тобто ромеї-візантійці – Ю.К.) звуть Russos той народ, який ми називаємо Nordmannos – за місцем проживання" [Цит. за: 1, 163], розташовуючи таким чином „північних людей" на просторах Українського Степу.

Не ставлячи на меті з'ясування причин прагнення деяких античних і – особливо – середньовічних географів до осмислення простору в сакральній площині, ми наголошуємо на їхній особливій схильності до філософсько-теологічного аналізу людського географічного простору.

Доба Відродження (Ренесансу), що була ознаменована поширенням матеріалістичних тенденцій у філософії, науці й життєвій практиці, майже не явила світові нових ідей геософічного змісту. Наукові дослідження цього часу мали суто конкретний характер, вони були пов'язані з інтенсивним емпіричним нагромадженням фактів. Це повною мірою стосується географії, найбільший вплив на розвиток якої здійснили Великі Географічні відкриття, а особливо – залучення до Ойкумени Нового Світу й остаточний доказ кулястості Землі.

Відновлення союзу географії з філософією приурочене до епохи Просвіти й було пов'язане з іменами Ш.Л. Монтеск'є та І. Канта. Перший із них поставив нове, як на XVIII ст., питання про взаємини природи й людини; він же, як відомо, дав і відповідь, відводячи природно-географічному чинникові надзвичайно вагоме місце серед факторів, що впливають на життя людських спільнот.

І. Кант у докритичний період, крім того, що порушив космогонічні проблеми (серед них і питання про походження Землі), переймався також проблемами наукознавчими (рефлективними). Це, зокрема, питання структуризації географії (її поділ на фізичну, моральну й політичну) та визначення її предмету. Як зазначає Н. Мукітанов, І. Кантові не була чужою ідея створення синтетичної географії – єдиної, цілісної системи географічних знань. Ця система мала б вміщувати знання як про природу, так і про людину, й цим визначається сумативізм раннього І. Канта [5]. У критичний період філософ, дійшовши думки про непізнаваність суті „речей-у-собі", вже не визнавав можливості дослідження Землі однією наукою та чітко відділяв час від простору як мало пов'язані між собою речі.

У подальшому кантіанські погляди стали основою формування хорологічної концепції А. Геттнера. Суть останньої зводиться до підкреслення та абсолютизації простору як об'єкта географічних досліджень. Попри те, що вчений мав на увазі простір, позбавлений конкретних фізичних характеристик, і розумів його лише як вмістилище тіл, саме А. Геттнер надав категорії простору належне їй місце у структурі наукового географічного пізнання. Тим самим він близько підійшов до визначення об'єкта географії з позицій геософії, яка трактує цей об'єкт як людський географічний простір.

Ще наприкінці XVIII ст. було, в основному, завершено освоєння фрагментів геопростору, придатних для постійного життя людини. За винятком внутрішніх районів Африки, світ уже тоді був поділений між наймогутнішими державами. Отже, в цей час відбулося майже граничне розширення Ойкумени до планетарних меж.

Після навколосвітніх плавань Дж. Кука, який переконав був географічний загал у безперспективності пошуку „terra incognita", увагу географів стали дедалі більше привертати вже відкриті, але ще недостатньо освоєні фрагменти геопросто-

ру. Сама ж географічна наука, ще майже нерозгалужена, на межі XVIII–XIX ст. залишалася чи не виключно описовою. Лише на початку XIX ст. експедиція О. Гумбольдта й Е. Бонплана до Південної Америки та наступна обробка її матеріалів склали мало не перший прецедент глибокого, власне наукового географічного дослідження. Основним результатом цієї експедиції стало не накопичення фактів (хоч і їх було нагромаджено багато), а аналіз спостережених географічних явищ, наукові висновки й формулювання теоретичних положень.

Аналітична складова дослідження О. Гумбольдта й Е. Бонплана, що виконувалася впродовж тридцяти років, стала однією з перших новочасних наукових географічних праць [3]. Остаточно ж вивели географічне знання на науково-теоретичний рівень ґрунтовні дослідження К. Ріттера, що базувалися на геґелівській діалектиці. Своє бачення географії, що має вивчати Землю як божественне творіння (тобто розвиток геґелівської абсолютної ідеї в контексті формування природи планети), він оприлюднив у багатотомній праці „Землезнавство у відношенні до природи та історії людини, або Загальна порівняльна географія...". Загальноземлезнавчі ідеї, що не втратили свого значення дотепер і значною мірою лежать в основі сучасної географії, вчений розвинув у своїй наступній праці „Вступ до загальної порівняльної географії" [10]. Наукові погляди К. Ріттера та їх місце у формуванні основних теоретико-методологічних положень географії новітнього часу досить широко висвітлено в роботах [4; 6; 7 та ін.].

І Ш.Л. Монтеск'є, й І. Кант, і К. Ріттер вважали надзвичайно потужним вплив природних умов (за Ш.Л. Монтеск'є – насамперед клімату) на життєдіяльність людей та формування духу народів, тобто вони стояли на позиціях географічного детермінізму життя суспільства. Ми поділяємо ідеї географічного детермінізму за умови визнання опосередкованого характеру цього впливу, який здійснюється через творення тим чи іншим ландшафтом духу геопростору, який, у свою чергу, формує дух приуроченого до певного фрагменту геопростору етносу. На нашу думку, таке бачення ролі природних чинників у житті людських спільнот не лише адекватно відображає суть речей, але й виразно вивищує географію як світоглядну науку, об'єкт і предмет якої охоплюють найсуттєвіші питання організації та функціонування як суто природних, так і природно-суспільних та суспільних систем. Розвиток концепції географічного детермінізму у XVIII–XIX ст. засвідчив принциповий характер проблеми формування особливостей життєдіяльності людини в різних природних умовах і ландшафтах. Отже, проблема є міждисциплінарною, методологічною за своєю суттю з можливістю виходу на філософські узагальнення. Відповідно, такі узагальнення матимуть геософічний зміст.

Важливим фактором майбутнього оформлення геософії як галузі знання можна вважати появу в середині XIX ст. праць німецького (баварського) вченого та мандрівника Я. Фальмераєра, які відзначалися суттєвим новаторством у підході до дослідження. Зокрема, слід наголосити на міждисциплінарному характері праць цього автора, предмет яких фактично розташований на межі географії, етнографії, історії, політології, філософії та низки інших галузей знання. Як на той час, подібні дослідження були значною рідкістю. Науково-філософські думки, яких Я. Фальмераєр дійшов у ході своєї другої східної подорожі, він виклав, зокрема, в роботі „Fragmente aus dem Orient" („Фрагменти зі Сходу"), а також у спеціально складеній для кронпринца Баварії Максиміліана доповідній записці з політичної історії та географії „великого іллірійського трикутника" ("das große illyrisches Dreieck"), призначеній не для публікації (оприлюднена була вже по смерті автора [8]).

Значну увагу Я. Фальмераєр приділяє географічним питанням, висвітлення яких перевищує описовий рівень. Крім характеристики географічного положення балканських країн „великого іллірійського трикутника", вчений з оригінального погляду порушує цілий ряд географічних проблем (у т. ч. „Західного" та „Східного" Риму, геополітичної ролі південноєвропейських

півостровів тощо). Долю та національні прагнення народів Балкан автор тісно пов'язує не лише із зовнішньополітичними намірами європейських і євразійських великодержав (підкреслюючи їх величезне значення), але і з дією історико-географічного, релігійно-конфесійного, сакрального та інших чинників.

Е. Турнгер [11], розглядаючи основні положення праць Я. Фальмераєра, наголошує на його історіософічних висновках (зокрема, щодо змагання „Римів"). Ми ж зазначимо, що й „римська", й багато інших, порушених у „Фрагментах" і „Доповідній записці", проблем є за своєю суттю одночасно й геософічними. Не наголошуючи на географічному (значною мірою) змісті своєї наукової діяльності й не усвідомлюючи етапного саме для долі географії характеру здійснених ним досліджень, Я. Фальмераєр зробив суттєвий внесок у вивчення людського геопростору. Таким чином, він був стихійним геософом, предтечею „нової географії", безпосереднім провісником ідей Е. Банзе. Закладені Я. Фальмераєром ідеї та підходи до дослідження знайшли сприятливий ґрунт уже на початку XX ст., коли наука увійшла в некласичний етап свого розвитку.

Важливим чинником виникнення геософії, що постав у другій половині XIX ст., став розвиток антропогеографічного напрямку, основи якого заклав ще К. Ріттер. Поява антропогеографії, що вивела людину на провідне місце в географічних дослідженнях, уже сама по собі означала переосмислення змісту географії. Якщо географічні праці, видані до середини XIX ст., можна досить чітко поділити на фізико- та економіко-географічні („статистичні"), то представники антропогеографічної школи чи не першими в Новий час зробили вагомі спроби надати географічним дослідженням комплексного характеру, водночас наблизивши їх до проблем людини. Слід додати, що працям антропогеографів – Ф. Ратцеля, Е. Реклю, П. Відаль де Ля Бляша та інших авторів – властиві виразні елементи геософії. Поява останніх пов'язана з тим, що, по-перше, будучи наукою просторовою, географія стала вивчати, зокрема, й людський географічний простір. По-друге, оновлений погляд на об'єкт і предметну область географії вимагав осмислення геопросторових реалій замість виключно емпіричного добування фактів.

Антропогеографія стала дієвим чинником інтеґрування суспільно-географічних явищ і процесів до предмету природничо-географічних досліджень. У той же час підходи вчених до шляхів єднання сфер інтересів двох основних розділів географії, а, отже – й інтеґрації самої географічної науки – були різними. Якщо Ф. Ратцель, дотримуючись засад географічного детермінізму, зосереджував увагу на вивченні держави як живого організму, тілом якого є земля (т. зв. „організменна теорія держави"), то, наприклад, П. Відаль де Ля Бляш ставив на чільне місце життя людей і людських спільнот у зв'язку з природними умовами та ресурсами населених ними країн. Зокрема, він надавав вагомого значення матеріальним аспектам життєдіяльності (наприклад, досліджував відмінності в засобах будівництва традиційного житла, викликані кліматичними умовами). Разом із тим, П. Відаль де Ля Бляш не вважав визначальним вплив фізико-географічних чинників на людину й цілі народи; він, таким чином, стояв на позиціях географічного посибілізму.

Головним спільним результатом діяльності антропогеографів стало максимальне, як на той час, наближення вивчення людини як біосоціальної єдності до досліджень природного довкілля. Сама географія ніби „олюднилася", одержавши як об'єкт своїх досліджень не абстрактний геометричний або, в кращому разі, фізичний простір, але простір, наповнений людськими спільнотами. Так географічна думка впритул підійшла до формулювання поняття людського географічного простору, осмислення якого вже в XX ст. стало сферою компетенції нової науково-філософської дисципліни – геософії.

Наведена послідовність злетів і доби занепаду геософічної думки дозволяє виділити в її історії два основні періоди – давній, що охоплює весь час до XVIII ст., та новий, пов'язаний із відновленням союзу географії та філософії у XVIII–XIX ст.

Останній тривав до оформлення геософії як межової галузі знання в першій чверті XX сторіччя.

Література

1. Борисова О.В. Готські клімати // Бахмутський шлях. – 2002. – С. 161–178.

2. Борисова О.В. Ґенеза наукової парадигми історичного процесу в середні віки (V–XV ст.). – Луганськ, 2005. – 456 с.

3. Гумбольдт А. Путешествие в равноденственные области Нового Света в 1799-1804. Остров Тенерифе и Восточная Венесуэла. /Пер. с франц. – Москва: Географгиз, 1963. – 502 с.

4. Мартонн Э. Основы физической географии. Т. I: Пер. с франц. /Под ред. проф. И.С.Щукина. – Москва – Ленинград: Гос. объед. науч.-тех. изд-во, 1939. – 460 с.

5. Мукитанов Н.К. От Страбона до наших дней: (Эволюция географических представлений и идей). – Москва: Мысль, 1985. – 237 с.

6. Сухова Н.Г. Карл Риттер и географическая наука в России. – Ленинград: Наука, 1990. – 204 с.

7. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Вид. Львів. ун-ту, 2001. – 744 с.

8. Fallmerayer J. Ph. Die gegenwärtige Zustände der europäischen Türkei und des freien Königreichs Griechenland // Fragmente aus den Orient. – 2-te Aufl. – Stuttgart, 1877. – S. 577–597.

9. Piskozub A. Między historiozofią a geozofią. – Gdańsk, 1994. – 250 s.

10. Ritter K. Einleitung zur allgemeinen vergleichenden Geographie. – Berlin, 1823.

11. Thurnher E. Jahre der Vorbereitung. Jakob Fallmerayers Tätigkeiten nach der Rückkehr von der zweiten Orientreise 1842–1845. – Wien: Verlag der Öster. Akad. der Wissenschaften, 1995. – 51 S.

12. Yi-Fu-Tuan. Przestrzeń i miejsce. – Warszawa, 1987. – 249 s.

УДК 911.3

Людмила Нємець

СТІЙКИЙ РОЗВИТОК: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Розглядаються основні аспекти Концепції стійкого розвитку як важливої парадигми виживання глобального суспільства в XX1 столітті, а також можливості суспільної географії в її дослідженні та реалізації. Акцентується увага на освітній ролі суспільної географії в формуванні світогляду соціуму.

Lyudmyla Nemets. **Sustainable development: social-geographic features, problems and prospect.** *Main aspects of sustainable development conception as an important paradigm of surviving in XXI century are examined; also the possibilities of the social geography in its research and realization are investigated. Much attention is paid to the educational role of social geography in forming the worldview of society.*

Актуальність теми дослідження. На початку нового тисячоліття світ стрімко глобалізується, змінюючи сталі закономірності, тенденції і процеси, ставлячи перед людством низку нових і нових проблем природного та соціального характеру. Сьогодні глобалізація стає не лише реальною дійсністю, але все більше визначає характер життєдіяльності світової спільноти, змінюючи соціально - економічні і політичні умови на всіх ієрархічних рівнях - від глобального до локального. Необхідно відзначити, що нічого незвичайного у цьому феномені немає, бо корені глобалізації беруть свій початок в сивій давнині. У кінці XX сторіччя внаслідок науково - технічної революції інтеграційні процеси у глобальному соціумі різко активізувалися, внаслідок чого ми спостерігаємо перехід до завершальної стадії формування глобального соціуму, як стійкої спільноти. Отже можна відзначити, що по-справжньому, глобалізація є феноменом XX століття, а тому аналіз його являється дуже важливим з точки зору перспектив розвитку цього процесу в майбутньому сучасної цивілізації.

Необхідно відзначити, що глобальний соціум виявився не готовим до такого стрімкого розвитку подій. Як справедливо відзначає В. Кувалдін, „*...Кінець століття чітко виявив небезпечну невідповідність між глобальними масштабами проблем, з якими зіткнулося людство, і обмеженими – як правило, національно-державними – засобами і методами їх вирішення. Серед вагомого комплексу проблем, які потребують об'єднання зусиль жителів Землі, на першому місці, безперечно, стан навколишнього середовища. Сьогодні воно настільки бентежливе, що стоїть питання про виживання людства як високо розвинутого, цивілізованого суспільства...*" [2. с. 34].

Локальні і регіональні екологічні та соціальні проблеми, що вивчалися, аналізувалися, прогнозувалися і вирішувалися, у кінці XX сторіччя раптом стали набувати всезагального характеру. Хоча у цілому реакція світової спільноти з приводу песимістичних прогнозів деяких учених відносно перспектив розвитку сучасної цивілізації була майже непомітною, все ж почалися більш серйозні дослідження різноманітних аспектів глобальних проблем. Зростаючий технологічний і військово - технічний потенціал людства змусив вперше подумати про реальність ядерної світової війни. Роботи деяких наукових колективів, зокрема, під керівництвом М.М. Мойсєєва, показали, що у світовому ядерному конфлікті переможців не буде. Разом за усвідомленням ядерного тупика виникло розуміння вичерпності природних ресурсів, джерел енергії (враховуючи зростаючі потреби соціуму), адаптаційних і регуляторних можливостей біосфери. Почалося системне дослідження проблем формування єдиного глобального суспільства. Все це у кінцевому підсумку дозволило обґрунтувати положення про відтворення соціальної нерівності як основну причину погіршення природного середовища, зниження якості життя більшості населення Землі, загострення соціальних конфліктів, ескалації радикалізму, глобальної нестійкості (В.К. Лєвашов, 2002). Отже, якщо у кінці минулого сторіччя світова спільнота була занепокоєна, головним чином, проблемами глобальної екологічної кризи (глобальні зміни клімату, ріст опустелювання, зменшення площі лісів планети, поява озонових дір тощо), то сьогодні всім зрозуміло, що йде розвиток системної комплексної кризи, яка єднає у собі риси економічного, екологічного, національно - етнічного, морально-культурного та інших кризових явищ. Можна зробити узагальнюючий висновок про те, що глобалізація як би зібрала або сфокусувала всі головні протиріччя сучасного суспільства.

Складність ситуації полягає в тому, що сьогодні існуванню людської цивілізації загрожує не лише наростаюче забруднення географічної оболонки, постійне зменшення біологічного різноманіття, а й поява нових, невиліковних сьогодні, раніше не відомих хвороб, поширення бідності та агресії в різних куточках світу, розвиток військових конфліктів та інші катаклізми.

Вчені різних наукових напрямків мають швидко змінювати свої погляди на звичні теоретичні та методологічні основи дослідження навколишнього природного середовища та основ суспільного розвитку. Загроза глобальної екологічної та соціальної кризи вимагають міждисциплінарного аналізу, застосування в дослідженнях нових методів, зміни наукових парадигм, пошук та обґрунтування нових закономірностей існування глобального суспільства, шляхів його подальшого розвитку тощо.

Всі зазначені проблеми відбуваються в просторі і часі, що підвищує значимість і важливість географічного підходу, потребує уваги географічної науки, зокрема суспільної географії до дослідження нових реалій буття сучасної цивілізації.

Серед найбільш прийнятних світовою спільнотою концепцій щодо виживання людства є концепція стійкого розвитку, засади якої зародилися в глобальному суспільстві досить давно, ще в середині XX століття, але законодавчо прийняті були в 1992 році в Ріо-де-Жанейро на Всесвітній Конференції ООН з довкілля та розвитку. За роки, що минули з цієї важливої події, в багатьох країнах світу були розроблені національні концепції стійкого розвитку, але вагомого впливу на свідомість глобального соціуму це не принесло, бо соціально-

політична напруга в різних регіонах світу лише збільшується. Проблема залишається актуальною і вимагає втілення в суспільну свідомість, в першу чергу, через систему освіти.

Аналіз досліджень з даної проблеми. Виняткова важливість розглядуваних питань зумовила велике зацікавлення до їхнього аналізу з боку різних за науковими напрямками фахівців та вчених. Так, різні аспекти стійкого розвитку (філософські, економічні, соціальні, географічні тощо) розглядали: Боссель Х, Волошин В.В., Трегобчук В.М., Герасимчук З.В., Глазовський Н.Ф. (2003), Горшков В.Г., Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Данилов – Данильян В.І., Лосєв К.С. (2000), Капиця С.П., Курдюмов С.П., Малінецький Г.Г., Лавров С.Б., Селіверстов Ю.П., Лєвашов В.К., Мантатова Л.В., Руденко Л. Г. Толстоухов А.В., Хілько Н. І., Федотов А.П., Юрлов Ф.Н. та багато інших [4].

Після Всесвітньої конференції у Ріо – де – Жанейро стійкий розвиток по - справжньому отримав нове політичне, соціально-економічне, а не лише екологічне звучання. Починаючи з цього моменту, у світі відбувається справжній „бум" стійкого розвитку, росте кількість публікацій вчених, журналістів, політичних діячів, створюються численні міжнародні організації та спілки, науково - дослідні центри, розробляються програми дій щодо переходу до стійкого розвитку. Концепція стійкого розвитку стала по-справжньому найважливішою соціально - політичною парадигмою XX сторіччя.

Стосовно самого поняття «стійкий розвиток» існує дуже багато думок, тлумачень, публікацій з цього приводу. Детальний аналіз позицій різних авторів виконаний автором [4].

Невирішені сторони проблеми. Найбільшою проблемою залишається з одного боку, підтримання самої ідеї стійкого розвитку в глобальному суспільстві, а з іншого, розробка дієвих механізмів втілення в життєдіяльність основних ідей запропонованої концепції, яка має стати головною ідеологією світової спільноти. Отже, ***метою*** даного дослідження є аналіз проблем стосовно особливостей і механізмів реалізації Концепції стійкого розвитку, зокрема і готовності та можливостей суспільної географії до її втілення в життя.

Викладення основного змісту дослідження. Як відзначає Н.Ф. Глазовський [5], поняття „стійкий розвиток" є відносним і спірним. Зважаючи на постійні зміни суспільства і природного середовища, поняття „абсолютна" соціально – екологічна стійкість неможливе.

Термін sustainability перекладається з англійської мови, як спроможність зберігати, або підтримувати, і у російській мові зв'язується з поняттями стійкості, надійності. Ще до конференції у Ріо – де - Жанейро разом із зростанням інформації про підсилення антропогенного впливу на природні системи поняття „стійкий розвиток" отримало подальше розповсюдження і все більшу кількість прихильників. Так, ще у кінці 80-х років існувало більш 60 визначень цього поняття за різними авторами. Труднощі сприйняття концепції стійкого розвитку, зокрема, у пострадянському просторі визначаються багатьма причинами, перш за все тим, що вона протистоїть загальноприйнятим поглядам традиційної теорії економічного розвитку, практиці господарювання, менталітету політичних діячів і основної маси населення зі старими, встановленими ще в роки приборкання природи ментальними настановами і ідеологічними засадами. Минув значний проміжок часу з моменту прийняття Концепції стійкого розвитку, але й досі ідуть активні дебати з приводу його понятійно - термінологічного апарату і механізмів та напрямків реалізації. Це стосується, зокрема і питання про індикатори стійкого розвитку, через невизначеність та неоднозначність яких, реальне втілення багатьох аспектів Концепції просто гальмується.

Н.Ф. Глазовский [5] відзначає, що як основні показники розвитку світової спільноти можна використовувати показники стійкого розвитку, розроблені ПРООН або іншими організаціями ООН. Одним з таких основних показників є „індекс соціального розвитку" (Human Development Index - HDI), що раніше перекладався російською мовою як „індекс розвитку людського потенціалу", „індекс людського

розвитку". Таким чином, для оцінки розвитку світового суспільства і окремих країн світу рекомендується використовувати показники (їх усього 54), розроблені Комісією із стійкого розвитку ООН. Ці показники об'єднані у такі класи: соціальні, енвайронментальні, економічні і інституціональні. Ці показники наведені у таблиці 1.

Таблиця 1

Показники та індикатори стійкого розвитку (за Н.Ф. Глазовським, 2003)

Група показників	Показник	Індикатор
С О Ц І У М		
Рівність	Бідність	Відсоток населення, що живе нижче межі бідності
		Індекс Джині нерівності доходів
		Безробіття
	Тендерна рівність	Заробітна платня
Здоров'я	Харчування	Стан харчування дітей
	Смертність	Дитяча смертність
		Очікувана тривалість життя
	Санітарні умови	Частка населення, що забезпечене каналізацією
	Питна вода	Частка населення, що забезпечене питною водою
	Охорона здоров'я	Частка населення, що забезпечене медичною допомогою
		Вакцинація проти інфекційних дитячих захворювань
Освіта	Освітній рівень	Діти, що отримують початкову освіту
		Дорослі з повною середньою освітою
	Грамотність	Грамотність дорослого населення
Забезпеченість житлом	Умови мешкання	Площа житла на душу населення
Безпека	Кримінальна ситуація	Кількість криміногенних випадків на 100000 населення
Населення	Зміни чисельності населення	Показник зростання численності населення
		Міське населення у офіційних і неофіційних поселеннях
Д О В К І Л Л Я		
Атмосфера	Зміни клімату	Емісія парникових газів
	Зменшення озонового шару	Використання сполук, що руйнують озон
	Якість повітря	Концентрація атмосферних забруднювачів у містах
Земля	Сільське господарство	Площа ріллі і земель, що постійно обробляються
		Використання добрив
		Використання пестицидів
	Ліси	Лісистість
		Вирощування лісів
	Опустелювання	Площа земель, охоплених опустелюванням
Океани, моря і узбережжя	Зона узбережжя	Концентрація забруднюючих речовин у водах узбережжя

		Частка населення, що мешкає в зоні узбережжя
	Рибальство	Щорічний вилов основних видів риби
Прісні води	Кількість води	Щорічне споживання підземних і поверхневих вод у відсотках від загальної доступної кількості вод
	Якість води	БПК води
Біорізноманіття	Екосистеми	Площа ключових екосистем
		Території, що охороняються, у відсотках до загальної площі
	Види	Кількість ключових видів
ЕКОНМІКА		
Економічна структура	Економічні показники	ВВП на душу населення
		Частка інвестицій у ВВП
	Торгівля	Торговельний баланс за продуктами виробництва і сервісу
	Фінанси	Загальна офіційна допомога для розвитку у відсотках до ВВП
Споживання і виробництво	Використання матеріалів	Інтенсивність використання матеріалів
	Використання енергії	Щорічне споживання енергії на душу населення
		Частка споживання енергії від відтворюваних джерел
		Інтенсивність використання енергії
	Виробництво відходів і управління відходами	Виробництво муніципальних і індустріальних відходів
		Виробництво небезпечних відходів
		Виробництво радіоактивних відходів
		Відновлення і використання відходів
	Транспорт	Дальність переміщення на душу населення
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ		
Інституціональні показники	Стратегія впровадження стійкого розвитку	Національні стратегії стійкого розвитку
	Міжнародне співробітництво	Впровадження глобальних угод
Інституціональні можливості	Інформаційні	Кількість користувачів Інтернетом на 1000 населення
	Комунікаційна інфраструктура	Телефонні лінії на 1000 населення
	Наука і технологія	Витрати на дослідження і розвиток у відсотках до ВВП
	Підготовка до катастроф і ліквідації їх наслідків	Економічні і людські втрати від природних катастроф

Відзначимо, що загальне число означених індикаторів стійкого розвитку, розроблених в Департаменті ООН з координації політики й стійкому розвитку - 132, вони поділені на чотири групи: соціальні (41 індикатор), економічні (26 індикаторів), екологічні (55 індикаторів), організаційні (10 індикаторів).

Н.Ф. Глазовський відзначає також, що останнім часом використовуються ще два показники, що характеризують екологічний стан планети і використання її природних ресурсів. Це такі показники, як „Індекс живої планети" (Living Planet Index) і „Глобальний екологічний слід" (World Eco-logical footprint). Але ці показники не дають можливості об'єктивно і повно характеризувати наслідки і перспективи світового розвитку навіть за час, що минув після Ріо - 92 тому, що вони відображають не стільки сам розвиток, стільки *„... зусилля з його забезпечення (наприклад, показник вакцинації населення)...*"[5]. Є багато проблемних питань і по іншим запропонованим показникам, зокрема, немає єдиної достовірної статистики, дані по одним і тим же показникам часто не співпадають, наприклад, при оцінці ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності.

Тим не менше, світовою спільнотою досягнуті певні позитивні результати у переході до стійкого розвитку. До них можна віднести укладання багатьох міжнародних угод, які спрямовані на покращення якості навколишнього середовища, збереження біорізноманіття світу, боротьбу з бідністю, багатьма природними катаклізмами тощо. Дуже важливим моментом є й зрушення в свідомості глобального соціуму, бо все більше коло людей на планеті залучається до обговорення складних проблем сучасної цивілізації через зростання кількості громадських неурядових організацій, активізацію засобів масової інформації. В багатьох країнах відбувається діалог різних шарів суспільства, зокрема урядових чиновників, вчених, бізнесменів, представників громадських організацій, журналістів, які раніше взагалі не розуміли одне одного.

Для вирішення задач управління регіональним розвитком з метою здійснення переходу до стійкого розвитку велике значення мають всі індикатори стійкого розвитку, зазначені, наприклад, А.П. Федотовим [7], але організувати моніторинг за всіма цими показниками в окремих країнах практично неможливо на даному етапі розвитку соціуму. На наш погляд, можна вести мову лише про деякі показники, що є інтегральними й підлягають контролю і корегуванню. До таких показників відноситься показник якості життя населення, який складається з набору індикаторів. Як відзначає В.Б. Артеменко [1], сьогодні немає достатньо відпрацьованої методики і критеріїв об'єктивної оцінки системи показників для характеристики реальної якості життя населення. Тому він пропонує розглядати в якості таких наступні показники:

- якість життя як показник, що інтегрує в собі природний рух населення, очікувану тривалість життя, рівень освіти, кваліфікацію, шлюби й розлучення, питому вагу непрацездатного населення та ін.;
- рівень життя населення, який інтегрує в собі показники забезпеченості населення, задоволення його матеріальних і духовних потреб через реальні доходи, їхнє використання й диференціювання, рівень споживання товарів і послуг, рівень охорони здоров'я, культури і т.п.;
- якість соціальної сфери або соціальної безпеки - показник, який інтегрально відображає умови праці, соціального захисту, фізичної і майнової безпеки, рівень корумпованості владних структур і т. п.;
- якість навколишнього природного середовища чи якість екологічної ніші, оточення - показник, що інтегрує дані про шкідливі викиди в атмосферу стаціонарними джерелами забруднення, капітальні вкладення в охорону й раціональне природокористування та ін.;
- якість природно - кліматичних умов - показник, що характеризує склад і обсяг природно-ресурсного потенціалу, клімат, частоту й специфіку форс-мажорних ситуацій тощо.

В.Б Артеменко [1], аналізуючи методики і публікації на цю тему, пропонує методику використання інтегральних індикаторів рівня життя населення для порівняльного аналізу регіонів первинного поділу.

В останні роки в Україні також з'явилися роботи, присвячені комплексній оцінці рівня стійкого розвитку регіонів України. Це, наприклад, роботи З. Герасимчук (2001), в яких зроблено спробу визначення рівня соціального, економічного й екологічного розвитку регіонів України,

складено рейтинг регіонів за цими показниками. Розрахунок індексу стійкого розвитку території України дозволяє визначити рівень розвитку кожного регіону, його потенційні можливості подальшого прогресу, що частково зроблено і в роботі автора [4].

Аналіз використання офіційно рекомендованих параметрів показує, що багатьма країнами використовується надто обмежений набір індикаторів, а кількісна оцінка процесу стійкого розвитку є складною задачею з недостатнім методологічним обґрунтуванням. Тому казати про універсальну загальноприйняту багатовимірну шкалу стійкого розвитку ще рано. Очевидно, потрібно розробити та обґрунтувати класифікацію показників (індикаторів) стійкого розвитку не лише за змістом, але й за характером проблем чи процесів, які вони відображають, що дозволить одержати систему показників з ієрархічною структурою. Тоді найбільш загальні показники, які характеризують глобальні процеси, будуть обов'язковими для всіх суб'єктів стійкого розвитку. На цій основі можна будувати більш поодинокі (локальні) ієрархічні рівні показників стійкого розвитку аж до характеристики окремих мегаполісів або агломерацій. Гнучка система показників дозволить сполучати в математичних моделях і моделях управління всю різноманітність умов - від глобального до локального рівнів. Такі роботи вже є, зокрема це стосується розробки кількісних показників для виміру стійкого розвитку [6]. В запропонованій зазначеним автором методиці розроблено модель, що включає три основні складові – біосфера в цілому, світ в цілому та окремо взята країна, взаємодія яких описується за допомогою узагальнених параметрів. Модель дозволяє визначити яку частку біосфери становить певна країна, як вона впливає на стан біосфери, що вона повинна відшкодувати світовій спільноті за свій негативний вплив в якості ренти за споживання ресурсів, забруднення навколишнього середовища тощо. На основі запропонованої методики побудовано серію карт інтегральних показників, що дозволяє виявити основні закономірності «географії антропогенного навантаження, виділити групи країн по ступені стійкості розвитку в аспекті антропогенного навантаження на біосферу, спробувати пояснити причини попадання тієї чи іншої країни в конкретну групу» [6. с. 29]. На основі аналізу побудованих карт автори роблять спробу визначення тенденцій стійкості для країн світу, які знаходяться в різних природно - кліматичних умовах. Зокрема, найменше співвідношення енергоспоживання та біоспоживання характерне для країн, що розташовані в межах 30 – 35 градусів широти, що «…пояснюється найбільш сприятливими кліматичними умовами для вирощування сільськогосподарських культур і часто можливістю збору декількох врожаїв на протязі року…» [6, с. 29].

Цитовані вище автори наводять досить цікаве і важливе визначення поняття стійкого розвитку. Основними складовими поняття є управління розвитком людства на основі культурних та духовних засад за умови «…гармонічної взаємодії людства і біосфери. Забезпечити такий розвиток, оцінюючи сучасний стан, шляхи та механізми його досягнення – мета людства…» [6, с. 20].

Постає найбільш складне питання щодо формування зазначених духовних та культурних засад як основи забезпечення переходу до стійкого розвитку сучасної цивілізації. Це завдання надзвичайно важливе і може найбільш головне для суспільства XX1 століття, може бути реалізоване лише через систему освіти. В матеріалах Всесвітнього форуму по стійкому розвитку (Йоганнесбург, 2002) поставлено завдання про втілення питань стійкого розвитку в систему освіти всіх рівнів, визначаючи при цьому освіту як ключовий фактор позитивних змін на планеті. Рішенням ООН 2005 – 2014 роки об'явлені десятиліттям освіти для стійкого розвитку.

Географія, формуючи особливу географічну культуру, дає знання, формує навички стосовно просторової організації природи та суспільства, формує поняття органічної єдності, взаємозалежності природних та соціальних процесів, що відбуваються в біосфері Землі. В багатьох країнах світу географія досить успішно вико-

нує свою авангардну роль по формуванню знань і суспільної свідомості для реалізації ідей стійкого розвитку [3]. Суспільна географія формує, наряду з іншими освітніми дисциплінами особливі складові менталітету соціуму, що дозволить зберегти природу планети і вижити нам і нашим нащадкам. Питання географічної освіти для стійкого розвитку в Україні не лише розроблено теоретично, а й реалізується в системі вищої освіти через відповідні спецкурси для студентів – географів [4]. Звичайно цього сьогодні недостатньо, потрібна державна підтримка науки та освіти як на законотворчому рівні, так і в збільшенні фінансування класичних університетів, в першу чергу.

Висновки. Стійкий розвиток як глобальна стратегія виживання людства в складних природних та соціально-політичних умовах вимагає подальшого комплексного дослідження, в тому числі і з боку суспільної географії, яка спроможна інтегрувати і синтезувати дані досліджень інших наук про суспільства та природу. Розширення об'єктно-предметної області суспільної географії вимагає розробки нових теоретико-методологічних підходів, застосування в апараті її досліджень положень теорії ймовірності та синергетики тощо. Фахівці з суспільної географії мають більш активно займатися проблемами регіонального розвитку, прогнозування територіальної організації суспільства на основі вимог Концепції стійкого розвитку, для чого необхідний новий підхід до підготовки магістрів та спеціалістів з даного напрямку. Отже, потребують термінової зміни освітні стандарти з географії, де мають законодавчо знайти місце спецкурси, що спрямовані на формування знань Концепції стійкого розвитку, знань та навичок її реалізації, наприклад, «Стійкий розвиток», «Технологічні революції та природні катастрофи», «Населення, глобалізація та соціальна справедливість», «Глобальні стратегії розвитку людства», «Моделювання глобалізаційних процесів» тощо.

Література

1. Артеменко В. Б. Інтегральні індикатори якості життя населення в управлінні регіональним розвитком. // Соціальна економіка. – 2001, № 3-4, с. 78-87.

2. Горбачев М.С. и др. Грани глобализации: Трудне вопросы современного развития. – М., 2003. – 592 с.

3. Касимов Н.С., Глазовский Н.Ф., Мазуров Ю.Л., Тикунов В.С. география и образование для устойчивого развития /Вестн. Моск. Ун-та Сер. 5. География. – 2005, № 1. – С. 38-49.

4. Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины). – Х., 2003, 383с.

5. Переход к устойчивому развитию: глобальный, региональный и локальный уровни. Зарубежный опыт и проблемы России. /Рук. Автор. Кол-ва Н.Ф. Глазовский. М.: Изд-во КМК, 2002. – 444с.

6. Поздняков Д.В., Тикунов В.С., Федотов А.П. Разработка и картографирование интегральных показателей устойчивого развития стран мира /Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 5. География. – 2003, № 2. – С. 19-29.

7. Федотов А.П. Глобалистика: Начала науки о современном мире: Курс лекций. – М., 2002.

УДК 364.48 : 332.12

Лариса Богуш

СТРАТЕГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

Розкрито поняття економічного простору, його функціональної та територіальної структури. Обґрунтовано регіональний підхід до формування стратегії сталого розвитку соціальної сфери. Визначено місце та структуру соціальної сфери на регіональному рівні. Запропоновано систему критеріїв для оцінки рівня розвитку економічного простору в соціальній сфері.

***Larysa Bogush*. Strategic potential of the social sphere of Ukrainian regions in a context of theory of the economic space.** *The terms of economic space, its functional and territorial structure are explained. Regional approach to working up the strategy of the social sphere's sustainable development is substantiated. The system of criteria for estimation the level of development of the economic space in the social sphere is proposed.*

Проблеми вибору стратегії соціально-економічного розвитку України, спрямованої на усталення темпів його зростання, інноваційно-технологічну модернізацію національного господарства, поліпшення рівня життя населення та позиціювання на міжнародній арені й у транснаціональних структурах, адекватне статусу інвестиційно привабливої незалежної держави з ринковою економікою, вимагають запровадження ефективно функціонуючих механізмів забезпечення її територіальної цілісності, послідовного збалансування темпів і пропорцій регіонального розвитку, підтримання на прийнятному рівні сукупності компонентів національної безпеки й суспільної стабільності, налагодження міжбюджетних відносин, зорієнтованих на зміцнення у відповідності з чинним законодавством фінансово-економічної бази місцевого самоврядування. Теоретико-методологічним підґрунтям реалізації цих процесів може стати порівняно нова для пострадянських держав і, зокрема, України проблематика національного економічного простору (див., наприклад, [1-5]), що передбачає дослідження його функціональної і територіальної структури, основних критеріїв і векторів розвитку, з'ясування яких сприятиме об'єктивізації та збалансуванню перспективної суспільно-економічної стратегії.

Під економічним простором, за визначенням фахівців РВПС України НАН України (С.І. Бандура, І.К. Бистрякова, Б.М. Данилишина, В.С. Міщенка, М.І. Фащевського, Л.Г. Чернюк), слід розуміти сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу залучення продуктивних сил геосфери в економічну діяльність та раціональної просторової організації їх функціонування з метою забезпечення національних і регіональних інтересів, конкурентоспроможності економіки та сприятливого середовища життєдіяльності населення.

Відтак економічний простір має функціональну і територіальну структуру. Його функціональна структура, на думку автора, представлена сегментами: систем розселення; природокористування; ресурсозабезпечення (матеріальні ресурси, енергопостачання, фінансове забезпечення господарського, соціального та природоохоронного розвитку, людський капітал); ринку праці; циклів виробництва – матеріального і нематеріального; систем комунікацій; інноваційним; споживчого ринку; систем безпеки держави, господарювання і життєдіяльності; суспільного розвитку. Територіальну структуру економічного простору в свою чергу формують стан і взаємодія (в тому числі стратегічний соціально-економічний потенціал, міжрегіональні й міждержавні зв'язки) регіональних господарських систем, внаслідок чого за системно-масштабним підходом економічний простір поділяють на глобальний, національний, регіональний і локальний.

Підходи до формування стратегії сталого розвитку соціальної сфери як підсистеми суспільного відтворення, що, охоплюючи або впливаючи на розвиток вищеперелічених сегментів економічного простору, значною мірою відповідає за якість середовища життєдіяльності населення, «людського капіталу» та інноваційного потенціалу економіки країни, визначаються

насамперед розумінням поняття «регіон». Узагальнюючи визначення Е.Б. Алаєва, І.К. Бистрякова, П.П. Борщевського, О.Г. Гранберга, Б.М.Данилишина, В.І. Данилова-Данільяна, М.І. Долішнього, С.І. Дорогунцова, М.Г. Завельського, С.І. Кирке, М.М. Некрасова, М.І. Фащевського, Л.Г. Чернюк, А.Ю. Шаріпова, інші основоположні дослідження в галузі територіальної організації продуктивних сил (зокрема, О.М. Алимова, Ф.Д. Заставного, О.І. Кочерги, О.М. Паламарчука, М.М. Паламарчука, М.Д. Пістуна, А.Т. Хрущова), а також формулювання понять «система», «регіон», «регіоналізація», «регіональні соціально-економічні програми», «системи розселення», «регіональна схема розселення на території України», «міське / сільське поселення» тощо, висвітлені в [6, с. 117-118, 173, 186, 189; 7, с. 827, 906; 8, с. 164, 168, 361], під регіоном, на думку автора, доцільно розуміти територіальне утворення в межах однієї країни або групи межуючих держав з подібними рівнем та історією розвитку (в тому числі однотипних за суспільно-політичним устроєм, близьких за національним складом і культурою), що є відкритою, постійно взаємодіючою із зовнішнім середовищем та динамічною соціально-економічною підсистемою суспільного відтворювального процесу, основою якої є специфічна цілісна організація продуктивних сил, виробничих і соціальних відносин (у тому числі структур і механізмів їх управління й саморегулювання), сформована під впливом історичних особливостей розвитку мережі поселень у межах регіону, а відтак найбільш ефективна з огляду на наявні внутрішні природні, матеріальні, людські ресурси та відтворювальні умови.

Як територіальна підсистема суспільства, пересічний регіон виконує широкий спектр функцій, зокрема, виробничу, демографічну і трудоресурсну, рекреаційну і природоохоронну, культурну, геополітичну тощо. Рівень його розвитку, разом з тим, нині визначається насамперед структурою господарського комплексу, зокрема, переліком і масштабами економічної діяльності галузей спеціалізації.

З огляду на територіальний поділ праці економічна теорія не розглядає окремий регіон як цілковито самостійний господарський організм (попри його спрямованість на досягнення відносної самостійності в складі господарського комплексу країни / об'єднання країн, що проявляється через формування закінченого циклу відтворення, який забезпечує комплексний розвиток продуктивних сил певної території). При цьому наголошується на важливості соціально-економічних пропорцій суспільного відтворення та розвинутості міжрегіональних господарських зв'язків (тобто, з точки зору загальної теорії систем, ефективної взаємодії підсистем, компонентів та елементів такої складної системи, як економіка країни або групи країн у цілому, між собою та із зовнішнім середовищем, що відповідає вимогам синергетичного підходу до системи, яка самоорганізовується, забезпечуючи виконання власної цілісної програми розвитку, а також зумовлюючи її якісні перетворення як інтегративної цілісності) [8, с. 168, 361].

Досліджуючи багатофункціональність регіону за допомогою відтворювального підходу, що розглядають як сукупність принципів і методів аналізу складної соціально-економічної системи на основі методології відтворювального процесу (це передбачає вивчення наявного стану, внутрішніх закономірностей, тенденцій розвитку і взаємозв'язків між елементами системи, а також між системою і зовнішнім середовищем, у тому числі характеру суспільного поділу праці та участі в створенні ВВП), у її складі цієї підсистеми суспільного відтворення можливо, в свою чергу, також виділити підсистеми – основні функціональні (економічну, технологічну, соціальну, екологічну) та організаційну (форми управління й господарювання) [9, с. 75-77; 8, с. 361]. Технологічна підсистема представлена сукупністю ресурсного потенціалу, технологій та організації виробництва, забезпечуючи перетворення ресурсів у певний результат (продукцію, послуги); соціальна підсистема – елементами соціально-територіальної спільноти населення (суспільним інститутом родини, соціальними типами, соціальною інфраструктурою та кадрами, що забезпечують її функціонування); екологічна підсистема – елементами

земельно-природного потенціалу та ресурсів природоохоронної і природовідновлювальної діяльності, спрямованими на збереження і розвиток довкілля, отримання екологічно чистої продукції. Сукупність елементів економічного механізму господарювання, покликаних забезпечувати оптимальне функціонування і розвиток технологічної, соціальної й екологічної підсистем, складає економічну підсистему, тоді як організаційна (управлінська) підсистема є формою функціонування (формами власності, господарювання, організації діяльності) всіх вищезгаданих підсистем.

Виділена за функціонально-організаційним принципом соціальна підсистема регіону є компонентом і, водночас, за своїми характеристиками – похідною соціальної сфери, яка, зважаючи на функції, виконувані всім спектром видів економічної діяльності та ланок господарського комплексу щодо задоволення суспільних потреб (тобто в системі суспільного поділу праці), поряд з матеріальним виробництвом формує макроструктуру суспільного відтворення. Соціальну сферу ототожнюють з тією частиною форм суспільного відтворення, які виникли в процесі задоволення соціальних або невиробничих потреб, сформованих процесом історичного розвитку продуктивних сил і суспільних відносин на базі заданих природою і біологією людини особистих потреб. При цьому соціальна сфера організує споживання створених у матеріальному виробництві благ, а також виробляє власні послуги і товарну продукцію, охоплюючи ланки господарського комплексу, що виконують як виробничі, так і невиробничі функції. Між матеріальним виробництвом і соціальною сферою склалися тісна взаємодія та відносини обміну: в соціальній сфері формується «людський капітал» суспільства і в тому числі кадровий потенціал матеріального виробництва; споживання населенням і, зокрема, зайнятими послуг соціального призначення втілюється в збереженні й нарощуванні їх освітнього, професійно-кваліфікаційного та психофізіологічного потенціалу, сприяючи зростанню валового внутрішнього продукту; ефективне використання нематеріальних ресурсів (інформації, результатів наукових досягнень тощо) забезпечує поліпшення корисних властивостей матеріалів, технологічних процесів і обладнання, а відтак продукції різних ланок господарського комплексу.

Поняття «соціальна сфера» має широке і вузьке значення. В широкому розумінні його вживають при характеристиці т. зв. соціальних відносин, під якими розуміють ту частину суспільних відносин, що характеризують відносини різних груп людей та окремих індивідів за їх позицією в суспільстві, зокрема відносини розподілу матеріальних і духовних цінностей, за своїми якостями здатних задовольняти потреби людини. Відтак соціальна сфера охоплює інтереси та взаємодію соціальних груп, відносини суспільства та особистості, що проявляються через умови її формування і розвитку та рівень добробуту, в тому числі матеріальне підґрунтя життєдіяльності (умови праці, побуту і дозвілля, рівень доходів, задоволення потреб у продовольстві, інших споживчих товарах повсякденного попиту та довгострокового користування, послугах, стан розв'язання широкого спектру значущих соціальних проблем – житлової, збереження здоров'я, забезпечення конкурентоздатності на ринку праці, захисту вразливих категорій населення, організації вільного часу тощо), відображаючи засади і підходи до підвищення ефективності суспільного виробництва.

У вузькому значенні (як система різнофункціональних ланок господарського комплексу, задіяних у задоволенні соціальних потреб населення) соціальна сфера охоплює ланки з обслуговування передусім особистого споживання, які за об'єктами впливу можливо об'єднати таким чином: житлово-комунальне господарство та економічна діяльність з побутового обслуговування населення; торгівля і ресторанне господарство; транспорт та зв'язок з обслуговування населення; наука і наукове обслуговування, освіта, культура і мистецтво; охорона здоров'я, фізкультура і спорт, рекреаційне обслуговування; соціальне забезпечення, кредитування і страхування населення; охорона довкілля.

Обґрунтованим є також поділ складових соціальної сфери на:

- комплекси з урахуванням їх економічної ролі у відтворювальному процесі (ультра-

структурний комплекс – визначає основні напрямки розвитку економіки та суспільства, слугуючи основним джерелом удосконалення матеріальних і нематеріальних ресурсів, започатковуючи соціально-економічні перетворення; базовий структурний комплекс – приймає участь у відтворенні людини як працівника суспільства і особистості, безпосередньо впливаючи на ефективність суспільного виробництва через професійний і психофізіологічний потенціал зайнятих; інфраструктурний комплекс – спрямований на підтримку життєвого рівня людини, в тому числі забезпечення матеріальних умов життєдіяльності, раціоналізацію витрат часу тощо) [10];

- групи за системою національних рахунків, тобто в залежності від ринковості / неринковості послуг, що надаються ланками соціального призначення, або приналежності останніх до виділених в СНР інституційних секторів економіки, сукупність ряду компонентів яких формує соціальну сферу в її широкому розумінні (нефінансові корпорації з ринкового виробництва товарів і нефінансових послуг за цінами, що покривають витрати виробництва і дають прибуток; сектор загального державного управління і в тому числі некомерційні організації з виробництва та безкоштовного / пільгового надання послуг індивідуального характеру в освіті, охороні здоров'я, культурі та спорті, сфері відпочинку, соціальному забезпеченні тощо; домашні господарства, чия виробнича діяльність передбачає, зокрема, індивідуальне будівництво, капітальний ремонт житла, надання послуг побутового обслуговування, освіти, охорони здоров'я тощо; некомерційні організації, створені групами домашніх господарств для забезпечення власних політичних, релігійних і професійних інтересів та потреб у соціально-культурних послугах).

Структуру й особливості розвитку соціальної сфери на регіональному рівні формують сполучення і взаємодія її галузевої, територіальної та управлінської характеристик, які відображають різні аспекти суспільної діяльності з виробництва, розподілу і споживання матеріальних і нематеріальних благ та послуг соціального призначення в системі галузевого і територіального поділу праці. Галузева структура соціальної сфери проявляється через співвідношення галузей і видів економічної діяльності, які створюють умови для задоволення потреб населення, а також загальні умови суспільного відтворення в цілому; територіальна структура формується складом, співвідношенням, взаємним розташуванням та взаємодією підприємств і закладів соціального призначення, що задовольняють потреби у відповідних товарах і послугах територіальних груп населення; управлінська структура представлена профільними державними, регіональними, місцевими, а також галузевими інституціями, які регулюють стратегію і поточні питання соціального розвитку територіального утворення, створюючи організаційно-економічний механізм функціонування його соціальної сфери.

Зважаючи на мету розвитку соціальної сфери (забезпечення суспільно необхідних умов життєдіяльності населення та загальних умов суспільного відтворення в цілому) та провідний критерій ефективності стратегії соціального розвитку регіонів (підвищення й збалансування рівня і якості життєдіяльності населення всіх територіальних утворень у межах країни із залученням механізмів їх цільового коригування), функціонування кожної з її структурних підсистем має виробничо-економічний і соціальний аспекти. Виробничо-економічний аспект формування галузевої й управлінської структури та територіальної організації соціальної сфери зумовлений участю матеріально-побутових і соціально-культурних ланок у відтворенні й удосконаленні «людського капіталу» суспільства і кадрового потенціалу економіки, підвищенні ефективності її функціонування, а також їх впливом на структуру та баланс грошових доходів і витрат населення. Соціальний аспект, у свою чергу, полягає в забезпеченні суспільно необхідних рівня і якості життєдіяльності населення, характеристики яких визначаються законодавством та іншою чинною нормативно-інструктивною документацією, в тому числі на засадах цілеспрямованого вирівнювання їх необґрунтованих регіональних відмінностей.

Оскільки економічний простір у со-

ціальній сфері як підсистемі суспільного відтворення є складовою економічного простору країни, він формується і функціонує на засадах гармонізації всієї законодавчої бази життєдіяльності держави, профільного законодавства, економічної, соціальної, науково-технічної та екологічної політики, в тому числі забезпечення недискримінаційного законодавчо гарантованого доступу до об'єктів і послуг соціальної сфери; уніфікації технічних та виробничих регламентів і стандартів роботи підприємств і закладів соціального призначення, соціальних норм і нормативів; створення в матеріально-побутових і соціально-культурних ланках умов для вільного руху товарів, послуг, капіталу і робочої сили, проведення єдиної конкурентної політики; дотримання єдиних принципів регулювання діяльності природних монополій, що впливають на економічний потенціал, виробничі процеси, результати та ефективність функціонування ланок соціальної сфери.

Похідною економічного простору та його функціональної складової, сформованої в соціальній сфері, є соціальний простір, під яким розуміють сукупність соціальних статусів певного суспільства, або, іншими словами, сукупність суспільних відносин осіб, кожна з яких володіє певним соціальним статусним набором [11, с. 297-303]. У відповідності з основними формами соціальної стратифікації, багатовимірний соціальний простір можливо дослідити за характеристиками економічного, а також взаємопов'язаних з ним професійного і політичного статусів членів суспільства.

Найважливішими характеристиками певної території, що слугує вихідним матеріальним підґрунтям формування та розвитку економічного простору локальної системи розселення, регіону, країни тощо, є:

- рівень її насиченості окремими елементами ресурсного потенціалу (щодо соціальної сфери це – забезпеченість населення зайнятими в матеріально-побутових і соціально-культурних ланках, обсяг основних засобів та інших елементів ресурсного потенціалу, а також валової доданої вартості матеріально-побутових і соціально-культурних ланок у розрахунку на одиницю площі регіону та ін.);
- особливості розміщення елементів ресурсного потенціалу і, зокрема, просторова організація об'єктів соціального призначення (показники територіального розподілу, а саме – диференціації, концентрації, рівномірності розподілу по території споживачів послуг соціального призначення та відповідної економічної діяльності, що залежать насамперед від форм організації господарства й розселення – територіально-виробничих комплексів, промислових і транспортних вузлів, типів міських і сільських поселень та систем розселення тощо);
- рівень зв'язаності функціональних складових економічного простору (в тому числі інтенсивність економічних та технологічних зв'язків між частинами й елементами соціальної сфери та економічного простору в цілому, рівень та умови мобільності споживачів, зайнятих, матеріальних ресурсів виробництва, капіталу, товарів і послуг).

До основних функцій соціальної сфери в контексті збалансування й стимулювання прогресивного розвитку економічного простору належать:

- підвищення рівня та якості розв'язання соціальних проблем (у тому числі проблем ринку праці) в межах довгострокової стратегії сталого розвитку;
- диверсифікація моделей ринку послуг соціального призначення, зокрема, в частині форм і критеріїв доступу до них;
- підвищення внеску освіти та науки в модернізацію економіки шляхом оновлення змісту та структури професійної освіти, формування системи безперервної освіти, розвитку наукових шкіл, проведення фундаментальних і прикладних досліджень, нарощування та вдосконалення підготовки кадрів високої кваліфікації, оптимізації ринку освітніх послуг;
- забезпечення розвитку відкритого інформаційного суспільства на засадах повсюдного поширення інформаційних технологій, формування єдиного науково-освітньо-інформаційного середовища, створення сітьових інфраструктурних та електронних мереж обміну інформацією й

знаннями;

- сприяння успішній адаптації молоді в суспільстві й на ринку праці, створення умов для вертикальної соціальної мобільності населення;
- прогнозування тенденцій і сценаріїв різних аспектів суспільного розвитку, в тому числі адекватна участь в його програмуванні на регіональному рівні.

З огляду на роль у формуванні та функціонуванні економічного простору, під економічним потенціалом соціальної сфери слід розуміти спроможність виконувати покладені на неї законодавством, що регулює процеси соціального захисту, діяльність матеріально-побутових і соціально-культурних галузей та територіальних громад, функції щодо задоволення потреб споживачів – населення, суб'єктів господарювання – в послугах (як мінімум у суспільно необхідному обсязі). Вказана спроможність задовольняти потреби споживачів залежить від кількісних і якісних характеристик та ефективності організаційних механізмів використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, у тому числі галузевої та технологічної структури основних засобів, темпів і масштабів їх інноваційного оновлення, обсягу та структури джерел фінансування (бюджетних, позабюджетних), рівня кваліфікації та засобів мотивації праці зайнятих.

Окреслення пріоритетів, стратегічних напрямів і перспектив формування та функціонування «соціальних» сегментів економічного простору (зокрема, системи розселення, системи забезпечення соціальної сфери матеріальними, фінансовими і людськими ресурсами, ринку праці, системи циклів нематеріального виробництва, системи комунікацій, споживчого ринку, систем забезпечення безпеки держави, господарювання і життєдіяльності, системи суспільного розвитку) має ґрунтуватися на принципах:

- застосування єдиного комплексного підходу, який базується на взаємопов'язаності категорій «рівень економічного розвитку» та «рівень життя», а відтак передбачає дотримання адекватності, пропорційності та послідовності в реалізації національної господарської, технологічної і соціальної політики;
- використання комплексу законодавчо затверджених соціальних стандартів і гарантій, розроблених на базі фізіологічного та соціального прожиткових мінімумів, спрямованості на формування відповідного їм ресурсного забезпечення суспільно необхідних видів економічної діяльності в ланках соціального призначення (як вихідному принципі формування матеріальних, фінансових і трудових ресурсів господарського комплексу);
- розуміння визначальної ролі соціальної сфери в формуванні територіальних особливостей просторової організації матеріального виробництва і рівня життя населення, які зумовлюються відмінностями в складі та рівні розвитку сукупності її елементів, що в свою чергу визначають становлення в межах адміністративних утворень вищого рангу (АР Крим, областей і міст республіканського підпорядкування) взаємопроникаючих регіональних соціальних сфер – відкритих підсистем єдиного економічного простору України, які поєднують специфічні аспекти, пов'язані з територіальними умовами, та закономірності соціальної сфери країни в цілому, визначені шкалою державних пріоритетів, рівнем пропорційності та взаємозв'язками окремих ланок;
- розмежування відповідальності за виконання заходів соціальної політики (в тому числі з реструктуризації джерел фінансування суспільно необхідних послуг соціального призначення) на державному, регіональному та локальному рівнях, збалансування повноважень відповідних управлінських структур, а також економічних інтересів суб'єктів господарювання – підприємств і закладів соціального призначення, формування механізмів громадського контролю за адекватністю задоволення культурно-побутових потреб територіальних громад.

Рівень розвитку економічного простору в соціальній сфері та її стратегічний потенціал оцінюються за триступеневою системою критеріїв, зміст та масштаби суспільного резонансу яких визначають потреби дослідження, програмування й прогнозування різних аспектів та сценаріїв соціально-економічної ефективності її функціонування.

Відтак перший рівень критеріальної системи оцінки стратегічного потенціалу соціальної сфери формують критерії територіальної організації її інфраструктури, зміст яких зумовлюється необхідністю як підвищення виробничо-економічної ефективності функціонування зазначеної підсистеми суспільного відтворення, так і створення повноцінного (в межах законодавчих гарантій) середовища життєдіяльності населення в усіх регіонах і системах розселення України. Це:

- збалансованість соціальної інфраструктури з іншими структурними утвореннями регіонального господарського комплексу, підтримання певних територіальних і галузевих пропорцій між окремими ланками власне соціальної сфери;
- комплексність соціальної інфраструктури як на рівні регіону в цілому, так і на рівні окремого поселення в залежності від чисельності й статево-вікової структури населення, а також особливостей системи розселення;
- ієрархічність територіальної організації соціальної інфраструктури, тобто зв'язок між складом об'єктів у поселенні, його розміром та адміністративно-господарським статусом, що передбачає організацію міжселенного обслуговування;
- оптимальність розмірів підприємств і закладів соціального призначення в залежності від людності та адміністративно-господарського значення населеного пункту;
- відповідність можливостей об'єктів у наданні послуг (їх потужностей, технічного оснащення, кадрового забезпечення) потребам контингенту потенційних споживачів.

Зміст наступного рівня системи критеріїв оцінки стратегічного потенціалу соціальної сфери визначається необхідністю спрямування її перспективного розвитку на формування сприятливого внутрішнього і зовнішнього середовища (в кожній ланці соціальної сфери, з одного боку, економіці та країні в цілому – з іншого) суспільної й індивідуальної діяльності зі споживання послуг соціального призначення з метою забезпечення всебічного фізичного та інтелектуального розвитку, збереження й нарощування «людського капіталу». Отже, відповідні критерії передбачають:

- збалансування обсягів та джерел фінансування соціальної сфери з потребами в послугах певної структури і якості;
- підвищення соціально-економічної ефективності її функціонування при збереженні державного нормативно-правового регулювання і контролю, в тому числі завдяки модернізації методів фінансування бюджетних підприємств і закладів (зокрема, впровадженню відшкодування витрат у розрахунку на пересічного потенційного споживача з прикріпленого контингенту, за державним соціальним замовленням і страховими схемами), вдосконаленню механізмів розподілу і використання бюджетних ресурсів на рівні об'єктів державної / комунальної власності, а також стимулюванню їх господарської активності, організаційною формою якої може стати некомерційний статус;
- приведення кількісних та якісних характеристик ресурсного потенціалу соціальної сфери у відповідність з кращими світовими стандартами та вимогами постіндустріальної соціально орієнтованої ринкової економіки;
- правове та економічне стимулювання широкомасштабного становлення ринку послуг соціального призначення, в тому числі через сприяння розширенню платоспроможного попиту середньодоходних верств населення, підвищення якості та доступності послуг для соціально вразливих категорій;
- формування дієвих механізмів впливу споживачів і структур громадянського суспільства на функціонування соціальної сфери, в тому числі процеси фінансування, контролю і коригування якості послуг;
- оптимізацію оплати праці зайнятих (передусім бюджетних підприємств і закладів) на основі об'єктивної вартості робочої сили та значущості відповідної діяльності для суспільства;
- визначення регіональних пріоритетів розвитку соціальної сфери з урахуванням результатів моніторингу комплексу індикаторів якості середовища життєдіяльності населення.

Вищий рівень критеріальної системи оцінки стратегічного потенціалу соціальної

сфери представлено провідним критерієм соціально-економічної ефективності її функціонування та виявлення пріоритетів перспективного розвитку як власне сукупності ланок соціального призначення, так і економіки та інших сфер життєдіяльності суспільства. Цим критерієм є необхідність забезпечення гідної якості життєдіяльності населення, що в узагальненому вигляді оцінюється за трьома компонентами – рівнем матеріального добробуту, станом здоров'я (фізичного і психічного), рівнем безпеки середовища життєдіяльності (в тому числі екологічної). Перелічені компоненти слугують вагомими чинниками взаємоформування не лише в поточний період, але й на тривалу перспективу, оскільки динаміці більшості їх характеристик властива помітна інерційність.

Зважаючи на основні вектори забезпечення прогресивної динаміки національного економічного простору (з одного боку, вдосконалення якості, з іншого – розширення в контексті входження в міждержавні структури, розвитку зовнішніх ринків збуту товарів і послуг вітчизняних виробників, поглиблення гуманітарних зв'язків) необхідними умовами усталення процесів розвитку економічного простору в соціальній сфері є:

- достатність її ресурсної бази, в тому числі належна територіальна організація мережі підприємств і закладів соціального призначення, обґрунтованість принципів формування та збалансованість механізмів фінансування суспільно значущих потреб населення;
- стабільність суспільно-політична та соціально-економічна, насамперед у частині дотримання прав та гарантій безпеки людини;
- сприятливість екологічної ситуації.

Література

1. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 495 с.

2. Чекмарев В.В. Экономическое пространство как объект и предмет экономической науки. Философия хозяйства // Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова. – 2000. – № 3. – С. 328-332.

3. Климанов В.П. Региональные системы и региональное развитие России. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 296 с.

4. Бистряков І.К., Чернюк Л.Г. Економічний простір: аспекти методологічного визначення. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 56 с.

5. Пепа Т.В. Регіональна динаміка і трансформація економічного простору України. – Черкаси: Брама – Україна, 2006. – 440 с.

6. Географічна енциклопедія України / Відп. ред. Маринич О.М. – К.: «Укр. енциклопедія» ім.. М.П. Бажана, 1993. – Т. 3. – 480 с.

7. Большой экономический словарь / Под ред. Азрилияна А.Н. – М.: Ин-т новой экономики, 1999. – 1248 с.

8. Економічна енциклопедія / Відп. ред. Мочерний С.В. – К.: Вид. центр «Академія»; Тернопіль, Акад. нар. госп-ва, 2002. – Т. 3. – 952 с.

9. Косолапова М., Свободин В. Воспроизводственный подход – основа социально-экономических исследований //АПК: экономика, управление. – 2002. – № 12. – С. 74-80.

10. Проскуряков В.М., Самоукин А.И. Экономический потенциал социальной сферы: содержание, оценка, анализ. – М.: Экономика, 1991. – 159 с.

11. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

УДК 911.3

Степан Мохначук, Костянтин Мезенцев

МОДЕЛЮВАННЯ ВИРОБНИЧО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Розкрито перспективи та напрями використання апарату моделювання для потреб дослідження і прогнозування виробничо-географічних процесів. Висвітлено особливості динамічних моделей, розкрито механізм побудови, вивчення та використання логіко-географічних і географо-математичних моделей виробничо-географічних процесів.

Stepan Mohnachuk, Kostyantyn Mezentsev. **Modeling of the industrial-geographical processes.** *There are exposed the perspectives and directions of the modeling usage for investigation and forecasting of the industrial-geographical processes. There are shown the specialties of the dynamic models, there are exposed the mechanism of construction, learning and usage of the logical-geographical and mathematical-geographical models of the industrial-geographical processes.*

Постановка проблеми. Наука досягає високого рівня розвитку лише тоді, коли в її межах здійснюється перехід від вивчення статичних утворень до пізнання процесів. У провідних природничих науках така переорієнтація відбулась понад сто років тому. В географії виробництва інтерес до осмислення процесів лише починає проявлятися. З'явилися перші публікації. І зовсім небайдуже, в яке русло будуть направлені подальші наукові пошуки і прикладна діяльність фахівців – до традицій опису унікальності змін чи до побудови строгих логічних моделей процесів. Переваги другого підходу незаперечні.

Модель є одним із найефективніших сучасних засобів пізнання складних утворень. Однак у географії виробництва вона до цього часу не зайняла належного місця. Це пояснюється багатьма об'єктивними і суб'єктивними причинами. Найважливішою об'єктивною причиною є складність об'єкту дослідження. До суб'єктивних причин відносяться різні погляди на предмет науки, модель, моделювання тощо. Одні вчені вважають, що використання моделей у географічних дослідженнях виробництва є неможливим. Другі не заперечують проти застосування моделей до розв'язання відповідних проблем, але не бачать принципових відмінностей між географічними і економічними моделями виробництва. Треті стверджують, що без моделей і моделювання географія не може зайняти належного місця у розв'язанні практичних завдань.

В останні роки прихильники широкого застосування моделей у географії виробництва зуміли показати їх переваги над іншими, зокрема традиційними, засобами пізнання. Вони, використовуючи моделі, одержали вагомі практичні і теоретичні результати. Помітним внеском в теорію географії виробництва є розробка *географічних моделей* об'єктів дослідження. Це дозволило нашій науці взяти активну участь у розв'язанні проблем виробництва, у підготовці і прийнятті управлінських рішень, у розробці прогнозів розвитку конкретних територій.

1. Поняття про моделі в географії виробництва. Орієнтація на широке застосування моделей у географічних дослідженнях передбачає розкриття їх суті як засобу пізнання, відчуття такого моменту, після якого загальнонаукова конструкція набуває здатності відбивати особливості, специфіку, якісну визначеність об'єкту дослідження, його структуру, спосіб функціонування, організацію, траєкторію розвитку. В широкому розумінні *модель - це матеріальна або мислена конструкція, яка в процесі пізнання відбиває і заміщує об'єкт дослідження так, що її безпосереднє вивчення дає нові знання про нього.* Таке загальне визначення моделей потребує додаткових пояснень.

Модель, безсумнівно, є своєрідним синтезом знань про об'єкт дослідження. Однак її не слід змішувати з *теорією* науки, з теоретичними судженнями. Теорія є системою достовірних знань про якісно

визначений фрагмент дійсності, що пояснює його стан і траєкторію розвитку. Модель же є речовою, знаковою, уявною конструкцією, що здатна відтворювати, імітувати внутрішню будову, спосіб функціонування, ті чи інші властивості об'єкту. Але побудова моделі вимагає відповідних загальнонаукових і спеціальних знань, теоретичного мислення тощо, без яких неможливий процес їх конструювання.

Іноді модель ототожнюють з *об'єктом дослідження*. Конкретні науки, в їх числі і географія виробництва, покликані відображати якісно визначені фрагменти дійсності, що є певною композицією речей, явищ і процесів. Модель подібна, за деякими ознаками схожа, аналогічна з оригіналом, дійсністю, але не тотожна з нею. Саме тлумачення моделі як аналогії певному фрагменту дійсності при чіткій фіксації їхньої подібності і відмінності дозволяє одержати в процесі пізнання ефективні результати.

Отже, модель не слід змішувати з теоретичними знаннями або ототожнювати з якісно визначеним фрагментом дійсності, вона завжди виступає в якості посередника між об'єктом і суб'єктом дослідження. Вона покликана, з одного боку, адекватно відбивати якісно визначений фрагмент дійсності і давати про нього нову інформацію, необхідну для розвитку теорії і розв'язання прикладних проблем, з другого – при її конструюванні широко використовуються теоретичні знання про дійсність, тобто бере активну участь суб'єкт дослідження. В чому і полягає посередницька функція моделі.

По відношенню до об'єкту дослідження модель завжди є *спрощеною* конструкцією. Фактично завжди існує безліч варіантів відображення якісно визначених фрагментів дійсності, що відрізняються між собою рівнем генералізації, спрощення. У практичній діяльності, зокрема у прогнозуванні і плануванні розвитку виробництва, виникає проблема вибору найкращої, найефективнішої моделі. Критеріями оцінки варіантів є адекватність відображення фіксованих властивостей, сторін об'єкту дослідження і найменші затрати коштів і праці на розрахунки. Неважко помітити, що при такому підході об'єктивно існує межа спрощення.

Модель відображає *суттєві*, з погляду суб'єкту пізнання, сторони, властивості, ознаки фрагменту дійсності. Внутрішню організацію комплексу, процесу найкраще передають істотні відношення і зв'язки між їх елементами і підрозділами. Саме вони формують властивість і якісну визначеність конкретного об'єкту дослідження. Модель конструюється з таким розрахунком, щоб забезпечити адекватне відображення не зовнішніх форм прояву дійсності, а її суть, особливості внутрішньої організації. В цьому одна із основних переваг моделі над іншими засобами пізнання.

Між конкретним фрагментом дійсності і моделлю існує певна залежність: специфіка об'єкту дослідження визначає підхід до конструювання нової і вибір існуючої моделі, а модель, в свою чергу, впливає на постановку задачі і процедуру її розв'язання. Однак слід мати на увазі і ту обставину, що одна і та ж конструкція при відповідній її модифікації може адекватно описувати різні фрагменти дійсності, а до вивчення одного і того ж явища, властивості можна застосовувати різні моделі. У зв'язку з цим дуже актуальною є проблема систематизації моделей. В її основу можуть бути покладені природа самих конструкцій, пристосованість до відображення якісної визначеності реалій і т.п.

За природою конструкцій моделі поділяються на два великих класи – матеріальні та ідеальні. *Матеріальні* (предметні) моделі мають конкретну речову природу. Такого типу моделі у географії виробництва майже не використовують. Другий клас моделей становлять *ідеальні* (мислені) конструкції. Вони об'єднують найрізноманітніші мислені побудови, що відрізняються між собою ступенем формалізації уявлень про дійсність. Спільним для них є те, що вони конструюються людиною, операції з такими побудовами є специфічним продуктом людського мислення,

здійснюються у свідомості людини. Ідеальні моделі поділяються на два види: логічні та знакові. До логічних моделей відносяться ті конструкції, до побудови яких застосовуються закони, принципи і методи логіки. При побудові знакових моделей широко застосовується одна з формалізованих мов.

Незважаючи на велику різноманітність моделей цього класу, їм властиві і спільні риси. У їх структурах досить чітко виділяється два рівні – фундаментальний і специфікуючий. Фундаментальна складова може виступати в якості логічної або математичної основи для побудови моделей, що адекватно описують об'єкти, властивості, явища різної природи. Специфікуюча складова таких моделей в кожному конкретному випадку пристосовується до відображення лише одного, якісно визначеного фрагменту дійсності. В цьому і полягає особливість побудови, вивчення і використання таких моделей у дослідженнях виробничо-географічних комплексів і процесів.

Складні об'єкти дослідження характеризуються специфічною структурою, способом функціонування, організацією та своєрідною траєкторією розвитку. Кожній з цих сторін властивий певний ступінь мінливості. З метою адекватного відображення цього розмаїття розробляються спеціальні моделі. Вони діляться на три групи – статичні, квазідинамічні і динамічні моделі. Відображення багаторівневих, супідрядних утворень за допомогою однієї, навіть найскладнішої, моделі в принципі неможливе. З цією метою доцільно розробляти складнішу пізнавальну конструкцію – систему моделей. При описах статичних утворень користуються, як правило, системою статичних моделей. Процеси відображаються динамічними і квазідинамічними системами моделей.

Модель визнано одним з найефективніших сучасних засобів пізнання. Найкращі результати вона забезпечує при дослідженні тих складних фрагментів дійсності, до яких неможливо застосувати інші методи дослідження. Однак, щоб зберегти високий імідж серед традиційних засобів пізнання, модель повинна відповідати таким основним вимогам: гарантувати адекватне відображення якісної визначеності конкретного об'єкту дослідження; максимально враховувати зміни середовища і відповідно реагувати на них, тобто мати властивості еволюційності, гарантувати одержання розв'язку при дотриманні певних умов, включати процедуру вибору найефективнішого варіанту моделі, передбачати механізм перевірки результатів тощо.

Основною вимогою до побудови моделі є конструювання такої її структури, яка б *адекватно* відбивала якісну визначеність конкретного об'єкту дослідження. Особливо актуальною є така вимога до тих моделей, які використовуються в географії виробництва для відображення структури, способу функціонування, організації та розвитку виробництва в ландшафті. Адже саме тут дуже гостро ігнорується ця вимога і широко популяризуються моделі сумнівних ґатунків. В теоретичних розробках і практичних розрахунках застосовуються моделі, пристосовані до відображення технологічних, економічних та інших негеографічних властивостей виробництва.

Будь-яка модель, пристосована для відображення конкретного, якісно визначеного фрагменту дійсності, повинна бути наділена властивістю *еволюційності*, здатністю до самоорганізації, самовдосконалення як реакцією на зміни середовища і можливе переструктурування конкретного об'єкту дослідження. Такі ситуації дуже часто виникають у виробничо-географічних процесах. Переструктурування виробництва у часі проявляється в переході на використання інших ресурсів, нові технології тощо. Зміни середовища, зокрема соціального, впливають на розвиток виробництва в ландшафті. Усю сукупність перетворень, викликаних перегрупуванням об'єкту дослідження та зміною середовища, повинна вловлювати модель.

Модель як засіб пізнання складних утворень виділяється *надійністю* в

експлуатації. Вона повинна гарантувати одержання результатів розв'язку конкретної проблеми при дотриманні певних умов. У моделях різних типів це досягається різними способами. У матеріальних конструкціях як аналогах об'єкту дослідження – добором речових відповідників, у логічних побудовах – адекватністю опису і несуперечливістю суджень, у математичних конструкціях – доведенням теореми про наявність розв'язку за певних умов.

В теоретичних побудовах і практичних розрахунках не знімається з порядку денного проблема пошуків *оптимальної* для відображення конкретного фрагменту дійсності моделі. Вона породжується різними властивостями моделей різної природи. Одні конструкції краще описують дискретні явища, другі – континуальні. Різні моделі використовуються при імітації функціональної і імовірнісної, лінійної і нелінійної залежності тощо. Оптимальною в кожному конкретному випадку буде та модель, яка гарантує адекватність опису. Процедура відбору виробляється в процесі досвіду.

Невід'ємною складовою будь-якої моделі є наявність механізму *перевірки* адекватності розрахунків, одержаних за допомогою моделі, дійсності, конкретному, якісно визначеному об'єкту дослідження. Критерієм істинності опису для більшості типів моделей є співставлення результатів розв'язку з даними про його фактичний стан. У знакових моделях перевірка істинності результатів може забезпечуватися шляхом підстановки результатів до моделі з метою проведення додаткових розрахунків і співставлення результатів зі станом об'єкту дослідження.

2. Логіко-географічне моделювання виробничого процесу. Моделювання дуже широке поняття, що відноситься практично до усіх сторін людської діяльності. В пізнавальних, наукових і прикладних цілях зручніше користуватися значно вужчим поняттям – науковим моделюванням. Під моделюванням саме в такому сенсі розуміють процес побудови, вивчення і застосування моделей в пізнавальній діяльності.

Застосування логіки і математики в процесі географічного вивчення виробничої діяльності людини зумовило необхідність побудови двох видів моделей – *логіко-географічних* і *географо-математичних*. Логіко-географічні моделі – це ідеальні конструкції, що засобами логіки і географії виробництва адекватно описують виробничі комплекси і процеси та дають нову інформацію про них. Під географо-математичними моделями розуміють знакові конструкції, що адекватно відображають засобами географії і математики виробничі ландшафти та дають нову інформацію про них. Логіко-географічні моделі можуть використовуватися автономно, а географо-математичні конструкції є завершальним етапом у процесі моделювання конкретних об'єктів дослідження у тих випадках, коли виникає потреба у застосуванні комп'ютерної техніки.

Логічна модель виробничо-географічного процесу відрізняється від традиційного опису чіткістю побудови і здатністю добувати нову інформацію про нього. Ці властивості логічної моделі полегшують її формалізацію. Процес логічного моделювання змін виробництва у часі як мислена процедура має свою структуру, спосіб функціонування, організацію і механізм відображення траєкторії розвитку.

Фундаментальною особливістю логічного моделювання є його здатність передати суть виробничо-географічного процесу. Це досягається, з одного боку, шляхом відчуття специфіки, внутрішньої природи процесу, з другого – вмінням її відтворити в адекватній фрагменту дійсності системі достовірних знань.

Процес відображення засобами моделювання інтегральних географічних властивостей виробництва як форми ландшафтогенезу здійснюється за допомогою таких заходів: повне врахування тих елементів, властивостей, відношень і співдій, сторін і підрозділів, які, взаємодіючи між собою, формують географічні властивості у виробничому процесі; розробка чіткої системи обмежень у логічній моделі, за допо-

могою якої розмежовуються властивості ландшафту і властивості негеографічних утворень; імітація в моделі лише географічних переміщень, перетворень, відновлень і відтворень у виробництві, чітке формулювання мети моделювання – розв'язання проблем ландшафту і виявлення закономірностей його розвитку.

Логічне моделювання як засіб пізнання в стані відтворити в мисленні не лише географічну суть виробництва, а й його емерджентність, тенденцію в змінах якісної визначеності, географічності. Неважко зрозуміти, що виробництво як форма існування ландшафту на сучасному етапі його розвитку включає в себе безліч внутрішніх суперечностей, зокрема суперечностей між людиною і природою. Логіко-географічне моделювання змін станів виробництва в часі здатне виявити і обґрунтувати траєкторію оптимального розвитку виробництва у ландшафті.

Динамічна логічна модель виробничо-географічних процесів адекватно відбиває зміни станів виробництва в часі. Повний генетичний цикл такого процесу може тривати тисячоліттями. В його межах завжди вичленовуються стадії в динаміці. Основні з них такі: стадія становлення, стадія формування, стадія розквіту, стадія занепаду і стадія відмирання. На кожній із стадій динамічне логічне моделювання має свої особливості. У зв'язку з цим умовою використання динамічних логічних конструкцій є їх модифікація у відповідності до особливостей процесу на певному етапі.

Логічне моделювання змін виробництва в часі є досить складним пізнавальним процесом, що проявляється у певній послідовності виконання операцій. Воно здійснюється засобами географічної теорії розвитку, прогностики та логіки. Під логічним моделюванням виробничо-географічних процесів розуміють процес побудови динамічних логічних моделей, їх дослідження та використання в пізнавальній та прикладній діяльності.

Динамічне логічне моделювання змін станів виробництва в часі є стадійним процесом. Без особливих труднощів можна виділити чотири стадії в пізнавальній діяльності географа: побудову моделі, дослідження і корегування моделі, одержання нових знань про зміни виробництва в часі, перевірка нової інформації на достовірність та її використання в практичній та пізнавальній діяльності, зокрема прогнозуванні, плануванні і проектуванні (рис. 1).

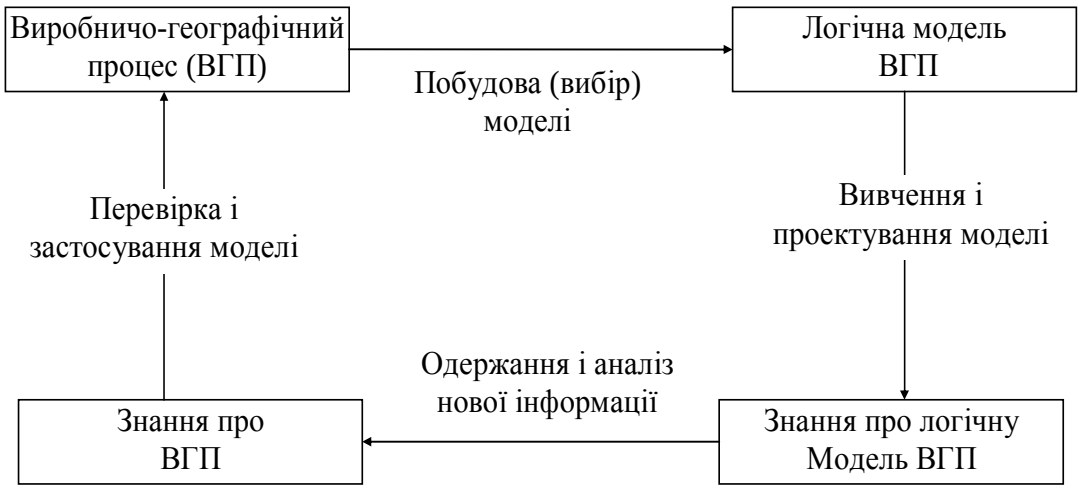

Рис. 1. Основні етапи процесу логіко-географічного моделювання

Побудова або вибір логічної моделі передбачають чітке попереднє осмислення суті виробничо-географічного процесу як об'єкту дослідження, виділення його з інтегрального територіального утворення. відповідно до специфіки змін станів виробництва. Імітуючи розвиток виробництва засобами логічного моделювання, досліджуються властивості логічної конструкції, одержуються нові знання про логічну модель і у випадку необхідності вносяться певні корективи в її структуру. Цінність

будь-якої моделі як засобу пізнання в тому, що вона здатна давати нову інформацію про виробничо-географічний процес. Основним результатом логічного моделювання виробничого процесу є застосування нових знань у практичній діяльності.

При *побудові* динамічних логічних моделей слід мати на увазі те, що вони покликані описувати дуже складні, багаторівневі, багатоаспектні і багаторакурсні виробничо-географічні процеси. В математиці доведено, що такі утворення в принципі не можуть бути відображені однією навіть найбільшої розмірності моделлю. Для складних процесів потрібно розробляти систему динамічних моделей. Ці висновки справедливі і щодо динамічних логічних моделей виробничо-географічних процесів.

З географічної теорії процесу відомо, що виробництво, як форма існування ландшафту, диференціюється за багатьма ознаками на ряд простіших складових. Ця обставина визначила підходи до конструювання логічних моделей таких процесів. Для відображення будь-якої складової виробництва, виділеною за заздалегідь фіксованим критерієм, розробляється окрема динамічна логічна модель або їх композиція у вигляді автономного блоку таких конструкцій. Сукупність динамічних логічних моделей елементарних, простих і різного рівня складності виробничо-географічних процесів утворюють систему логічних побудов. Для зручності її називають загальною динамічною логіко-географічною моделлю. Існує два підходи до конструювання таких конструкцій – композиційного і декомпозиційного.

Розробку загальної динамічної логічної моделі слід починати з побудови логічних конструкцій найпростіших змін виробництва в часі. Окремий блок пізнавальних засобів такого типу становлять динамічні логічні моделі ресурсозабезпечення. У його складі конструюють загальну модель змін в ресурсозабезпеченні в часі і логічні моделі забезпеченості виробництва окремими видами ресурсів (літогенного походження, водних, біотичних, трудових, фінансових та ін.).

У динамічних логічних моделях простих і елементарних виробничо-географічних процесів кожний вид ресурсів описується лише однією моделлю, в якій розкриваються властивості, загальні запаси ресурсів та особливості їх відновлення. У багаторівневих логічних конструкціях виробничо-географічного процесу ресурсозабезпечення описується блоком динамічних логічних моделей. Різні рівні таких динамічних логічних моделей відрізняються одна від однієї динамізацією опису. В цьому блоці доцільно будувати три типи моделей – моделі використання ресурсів, моделі відновлення ресурсів і моделі забезпеченості виробництва ресурсами.

Дещо складнішою є побудова блоку динамічних логічних моделей окремих галузевих процесів. В цілому він описує об’єктивний процес диференціації виробництва не окремі геотехнології. Цей блок включає в себе динамічні логічні моделі промислового, аграрного, лісовиробничого, виробничого будівельного процесів, змін станів галузей нематеріального виробництва. Всі динамічні моделі окремих галузей, взаємодіючи між собою, адекватно описують галузевий розріз виробничо-географічного процесу. Одночасно вони використовують інформацію блоку моделей ресурсозабезпечення і самі стають джерелом інформації для міжгалузевих та інтегральних динамічних логічних конструкцій.

Техніка конструювання динамічних логічних моделей окремої галузі має свої особливості. Роботу слід починати з визначення галузі виробництва. Для географа галузь виробництва – це поєднання складових ландшафту в межах специфічної геотехнології, спрямоване на одержання певного об’єкту і асортименту продукції або послуг. Прості галузеві процеси описуються порівняно невеликим набором однорівневих динамічних логічних конструкцій. У складних динамічних логічних побудовах виробничо-географічного процесу модель галузі має багаторівневу супідрядну структуру.

Логічні моделі міжгалузевих виробничо-географічних процесів є проявом

вищого географічного синтезу, що ґрунтується на поглибленні поділу праці в ландшафті. До цієї підсистеми моделей входять такі блоки динамічних логічних моделей міжгалузевих виробничо-географічних процесів: міжгалузевих промислових, аграрно-промислових, лісопромислових, рибопромислових процесів і т.п. При розробці таких логічних конструкцій перевагу надають композиційному підходу. Його реалізація передбачає розробку підсистеми динамічних логічних конструкцій на основі логічного синтезу складових моделей ресурсозабезпечуючого і галузевого блоків.

Інтегральні логічні динамічні моделі включають моделі ресурсозабезпечення виробництва, моделі галузевих процесів і моделі міжгалузевих процесів. Труднощі їх побудови полягають у складності координації та їх взаємодії (адже тут взаємодіють логічні конструкції різних типів), а також необхідності забезпечення відображення процесів з найвищим проявом ознак якісної визначеності, цілісності.

У синтетичних логічних моделях виробничо-географічних процесів розв'язуються проблеми взаємодії галузевих, міжгалузевих та інтегрального блоків моделей. При композиційному підході синтетична модель розробляється в такій послідовності: синтезуються результати розрахунків забезпеченості виробництва конкретними видами ресурсів та реальні їх запаси; поасортиментно агрегуються обсяги та структура виробництва окремої галузі, об'єднання міжгалузевих динамічних моделей проміжного рівня у інтегральні логічні конструкції і т.п. Декомпозиційний підхід передбачає зворотній порядок дій.

З побудовою певного набору логічних моделей не завершується розробка загальної динамічної логічної моделі виробничо-географічного процесу. Її потрібно перетворити в діючу, робочу конструкцію. Це досягається шляхом виявлення і детального опису проблем, визначення рівня ресурсного забезпечення виробництва, розробки варіантів можливих геотехнологій, вибору надійних критеріїв оцінок способів діяльності тощо.

Другою складовою процесу моделювання виробничо-географічного процесу є *дослідження моделі*, що передбачає перевірку адекватності відображення складових процесу та його якісної визначеності, корекцію аксіоматичних побудов в моделі, дослідження рівня обґрунтованості необхідних висловлювань, виявлення і ліквідацію суперечливих висловлювань, оцінку відповідності логічних конструкцій законам логіки.

Динамічна логічна модель виробничо-географічного процесу розглядається як засіб кількісного і якісного відображення змін у виробничому ландшафті в часі. Зміни на якісному рівні передаються за допомогою строгих логічних конструкцій, а адекватність їх відображення за допомогою кількісних параметрів оцінюється шляхом співставлення розрахункових даних з реальним процесом.

Якість загальної логічної моделі виробничо-географічного процесу залежить від вибору її аксіоматики. У виробничо-географічному процесознавстві базову групу формують судження, що на логічному рівні описують закономірності зміни елементів, властивостей, відношень та інших складових в часі, їх інтеграцію та диференціацію. Корекція аксіом здійснюється шляхом співставлення їх з фундаментальними положеннями концепції якісної визначеності об'єкту дослідження.

Специфіку динамічної логічної моделі, як теорії, становлять похідні висловлювання, що розробляються на основі аксіоматики. Вони вимагають чіткого обґрунтування і доведення. При конструюванні логіко-географічних моделей використовуються найрізноманітніші висловлювання. Часто розглядаються як синоніми категорії географічного поділу праці і територіального поділу праці. Насправді ж це різні за змістом висловлювання. Невірним є твердження, що географічний поділ праці є формою соціального поділу праці. Завдання моделювання на етапі дослідження моделей полягає в тому, щоб виявити такі невідповідності. Це робиться дуже просто: географічний поділ є стороною, моментом універсального поділу праці і виводиться з нього.

Нерозробленість географічної теорії процесів, орієнтація на різноманітні псевдотеорії зумовлюють появу в динамічних логічних моделях виробничо-географічних процесів суперечливих висловлювань. Прикладом конкретних побудов можуть бути т.зв. казуальні логічні моделі. Вони формуються так: розміщення виробництва на конкретній території зумовлюється дією стійкого поєднання факторів. Фактори поділяються на дві групи – природні і соціально-економічні, а об'єкт дослідження за своєю суттю географічний. Спеціальне дослідження дозволяє без особливих труднощів виявити некоректність логічної конструкції: фактори, виявляється, слід було поділити не на природні і соціально-економічні, а на внутрішні і зовнішні.

На цьому ж етапі моделювання досліджується відповідність динамічної логіко-географічної моделі розвитку виробництва вимогам законів логіки. На їх основі розробляються принципи переходу від одного судження до іншого в процесі мислення, виведення одного висловлювання з іншого. В логіко-географічних моделях і навіть теоріях дуже часто зустрічаються висловлювання, що суперечать законам логіки (несуперечливості суджень, тотожності, виключного третього, достатньої підстави та ін.).

Процес моделювання на етапі дослідження динамічних логічних моделей виробничо-географічних процесів передбачає проведення глибокого і всебічного аналізу коректності побудови механізму відображення. Він включає в себе такі основні види робіт: аналіз логічного механізму, що імітує цілепокладання і ціледосягнення; перевірка ефективності виробничого способу формування обмежень логіко-географічними засобами; оцінка адекватності відображення логічними засобами окремих геотехнологій; вивчення результатів розв'язку і т.п. Отже, йдеться про систему вивчення механізму логічного опису процесу.

Оцінка логічної конструкції, покликаної виражати тенденції в розвитку виробництва, здійснюється засобами системного аналізу. Процедура аналізу визначається природою, специфікою динамічної логічної моделі виробничо-географічного процесу. Якщо модель описує зміни структури виробництва в часі, то до її оцінки застосовуються методи і принципи теорії стабільності. При будь-якому підході до моделювання таких процесів найвідповідальнішим логічним актом є спосіб імітації реального механізму цілепокладання та цілездійснення. Критеріями його оцінки є практика або достовірні знання.

На етапі дослідження відпрацьовується система обмежень загальної логічної моделі виробничо-географічного процесу. З цією метою глибоко і всебічно аналізується відповідність логічних конструкцій реальним їх запасам, розробляється система оцінок загальних потреб в ресурсах при виборі технологічних варіантів, встановлюється характер залежності між обсягами виробництва і станом ландшафту, наявними ресурсами, обсягами і структурою виробництва продукції та потребами в ній і т.п. Актуальною є проблема пошуків найкоректнішої системи оцінок геотехнологій. В пізнавальних цілях доцільніше розглядати окремо механізми оцінки затрат і результатів. Кращою вважається та сукупність оцінок затрат, яка максимально сприяє збереженню і удосконаленню виробничих ландшафтів. Методологія пошуків кращих критеріїв оцінок результатів дещо складніше. Вона орієнтує на виявлення максимуму доходів, що направляються на розширення виробничих ландшафтів. Йдеться про збереження косної природи, розширення відтворення біоти, задоволення потреб людей і зростання тривалості їх життя, нарощування темпів і обсягів виробництва тощо.

Отже, дослідження динамічних логіко-географічних моделей в процесі моделювання включає в себе два види робіт – аналіз логічної конструкції як результату відображення виробничо-географічного процесу і оцінки їх пізнавальних або планово-проектних можливостей. Коректність динамічної логіко-географічної моделі оцінюється засобами логіки і географічної теорії розвитку. Ефективність механізму імітації визначається методами системного аналізу і теорії географії виробництва.

Третім етапом в моделюванні як засобів пізнання виробничо-географічних процесів є *використання* динамічних логічних моделей в теоретичній і прикладній діяльності географа. В його рамках виконуються такі види робіт: чітко фіксується конкретний виробничо-географічний процес як об'єкт дослідження, модифікується динамічна логіко-географічна модель відповідно до специфіки, розмірів конкретного утворення, формується інформаційна база, імітується розвиток виробництва в ландшафті, ведуться пошуки найкращої траєкторії розвитку виробництва, оцінюється ефективність впровадження результатів розв'язку.

При вичленуванні виробничого процесу як об'єкту дослідження необхідний певний рівень теоретичної підготовки і практичний досвід. До цього часу при виділенні виробничих комплексів географи особливу увагу звертають на його границі і зовсім не цікавляться його суттю, якісною визначеністю. Повинно ж бути навпаки. Фіксація конкретного виробничо-географічного процесу полягає в усвідомленні та виявленні його внутрішньої природи, що виражається у взаємодії елементів та підрозділів на основі їх взаємодоповнюючих властивостей та механізму її збереження в про цесі розвитку виробництва.

На етапі використання моделей конкретизуються їх параметри: фіксуються шукані величини, визначається розмірність моделі і конкретизується наявність власних і потреби в окремих видах довізних ресурсів, уточнюються обсяги і асортимент виробництва продукції в структурі послуг, формулюється мета дослідження, підбираються критерії оцінок.

Особливе місце у використанні динамічних логічних моделей належить збору і системтизації інформації про особливості його розвитку – інформаційної бази, що включає окремі блоки: інформації про ресурсозабезпечення, про геотехнологічні затрати, про обсяги і структуру виробництва.

Цікавим і відповідальним моментом у використанні логіко-географічних моделей є імітація геотехнологічного процесу. Вона спрямована на пошуки найкращої траєкторії розвитку виробництва в ландшафті. З цією метою виробничо-географічний процес диференціюється на окремі геотехнології. В основу диференціації можуть бути покладені різні критерії – галузеві, міжгалузеві, інтегрально-просторові та інші. Кожна модель або їх блоки імітують формування і розвиток відповідних геотехнологій.

Науково обґрунтована траєкторія розвитку виробничо-географічного процесу визначається як найдоцільніша з позицій ландшафту номінація геотехнологій. Це непроста теоретична і практична процедура. Вона успішно розв'язується тоді, коли відомі всі геотехнологічні способи досягнення мети і завдання, і зводиться до виявлення найефективніших композицій. У конкретних умовах така ситуація в принципі неможлива. Загальна динамічна логічна модель орієнтує на вибір кращої із обмеженого числа геотехнологій. Механізм відбору має ітераційну природу.

Динамічна логічна модель повинна включати в себе засоби виявлення проблем виробництва. Їх застосування завжди закінчується конкретними оцінками геоситуацій. Ретроспективний аналіз виробничо-географічного процесу передбачає виявлення тенденцій, спрямованих на загострення проблем, а конструктивний підрозділ динамічної логічної моделі вказує шляхи її розв'язання.

Завершальним актом на етапі використання логічних моделей виробничо-географічних процесів є географічне обґрунтування ефективності впровадження виявленої і науково обґрунтованої траєкторії розвитку виробництва на конкретній території в практику, обґрунтування доцільності втілення її в системі проектів. З цією метою, застосовуючи спеціальну методику, порівнюються основні виробничі показники нового, удосконаленого варіанту розвитку виробництва, з базовим. Краще співвідношення затрат і результатів у новому варіанті є підтвердженням його переваг.

3. Географо-математичне моделювання виробничого процесу. Формалізація як засіб пізнання набуває популярності у географії виробництва,

зокрема у виробничо-географічному процесознавстві. Вона прокладає шлях до застосування чисельних методів, кібернетизації знання та мислення. Особливо ефективною є формалізація при побудові математичних моделей процесів. Формалізовані конструкції виділяються компактністю, чіткістю, логічною упорядкованістю, несуперечливістю. У процесі формалізації теорій і прикладних задач посередником завжди виступає географічна модель. Це означає, що формалізація як засіб пізнання в географічних дослідженнях використовується лише як інструментарій.

В самому широкому розумінні формалізація – це метод подання змістової теорії або достовірних знань про конкретні об'єкти дослідження як числення. Суть методу в заміні всіх змістових термінів символами, а всіх змістових положень, тверджень – відповідними їм послідовностями символів або формулами, структури теорій або система змістових знань про конкретні об'єкти замінюються системами упорядкованих формул.

Математика як мова науки пропонує конкретним наукам багатий арсенал методів формалізації. Їх вибір визначається багатьма факторами: необхідністю адекватного відображення виробничо-географічного процесу; конструкцією логіко-географічної моделі, її чіткістю і відповідністю законам логіки; наявністю надійних числових методів розв'язку задачі, ефективністю прикладних програм користувачів і т.п. Формалізуючи логіко-географічну модель виробничо-географічного процесу, слід вибрати стратегію діяльності – розробляти нову модель чи використати одну з уже існуючих математичних структур. Нерозвиненість географічної теорії розвитку орієнтує практика на використання вже готових математичних конструкцій.

При застосуванні комбінаційного підходу до побудови географо-математичних моделей використовуються, як правило, дещо різні математичні мови. Вони відрізняються набором символів, знаків, особливостями їх упорядкування у математичних висловлюваннях і т.п. Кожній з таких мов властива своя, специфічна структура. Спеціалісти виділяють три аспекти формалізації: семантичний, синтаксичний і прагматичний. *Семантичний* аспект виражає співвідношення між символами і знаками штучної моделі, з одного боку, та поняттями і термінами природної наукової мови – з другого. При моделюванні виробничо-географічних процесів завдання семантичного аналізу зводиться до співставлення параметрів логіко-географічної моделі з відповідними параметрами географо-математичної композиції і оцінки адекватності відображення географічної суті у математичній формі. *Синтаксичний* аспект виражає «граматику», внутрішню структуру мови, закономірні відношення між її складовими. У дослідженнях виробничо-географічних процесів, їх прогнозуванні і плануванні дуже важливою є проблема сприйняття мов, що виражається *прагматичним* аспектом. З досвіду співробітництва математиків і географів відомо, що наукова мова виробничо-географічного процесознавства не сприймається математиками, і навпаки, географи не розуміють математичної мови. «Переклад» з формальних мов на природну наукову мову називають інтерпретацією.

Визначившись із стратегією формалізації логіко-географічних побудов, слід вибрати одну з математичних мов конструювання динамічних географо-математичних моделей виробничо-географічних процесів. В географії накопичено значний досвід використання різних математичних методів до побудови таких моделей. Він дозволяє виділити такі *основні підходи: алгебраїчний, математичного (зокрема лінійного) програмування, математико-аналітичний, статистико-математичний (зокрема регресійний, удосконалений регресійний), імітаційний та комбінований.*

Порівняно простим і досить популярним серед географів є *алгебраїчний* підхід, коли в якості моделі змін виробництва в часі виступає проста

алгебраїчна функція. Завдання полягає у тому, щоб, моделюючи певну складову виробничо-географічного процесу, знайти таку алгебраїчну функцію, яка б найкраще апроксимувала зміни виробництва в часі. При дослідженні складних виробничо-географічних процесів, зокрема, при координації прогнозів, використовуються *системи алгебраїчних рівнянь*.

Математико-аналітичний підхід до формалізації динамічних логічних моделей виробничо-географічного процесу ґрунтується на використанні систем диференціальних та різницевих рівнянь. Зміни станів виробництва в часі відображають системи диференціальних рівнянь, а певні типи складових виробничо-географічного процесу (наприклад, відновлення ресурсів, відтворення людності у виробничому ландшафті) – системи різницевих рівнянь.

Ефективним засобом формалізації логіко-географічних моделей виробничого процесу є *апарат математичного програмування*, тобто оптимізаційний підхід. Він дозволяє імітувати зміни станів виробництва в часі і вибрати оптимальну стратегію його розвитку. Це досягається за допомогою специфічної математичної моделі – системи лінійних нерівностей та цільової функції. Такі моделі дозволяють досягти пропорційності у оптимальній стратегії розвитку виробництва.

Своєрідний механізм формалізації логіко-географічних моделей закладений в *статистико-математичному підході*, в основі якого лежать фундаментальні положення теорії ймовірностей і теорії математичної статистики. При дослідженні виробничо-географічних процесів широко застосовуються регресійні моделі. Переваги статистико-математичного підходу до вивчення виробничо-географічних процесів в тому, що він дозволяє виявити ті фактори, що стримують і прискорюють розвиток виробництва. Особливо продуктивною при дослідженні виробничо-географічних процесів уявляється модифікована регресійна модель, яка ґрунтується на теорії навчання і самоорганізації, зокрема на принципі направленого відбору.

Імітаційний підхід передбачає імітацію складних динамічних процесів. В якості математичного інструментарію може застосовуватися система диференціальних рівнянь.

В умовах нерозробленості географічної теорії розвитку, відсутності спеціальної математичної мови опису виробничо-географічних процесів і уже розроблених для цих цілей моделей, доцільно застосовувати *комбінований* підхід до формалізації динамічних логіко-географічних конструкцій. Побудовані за його принципами моделі є композицією ідеалізацій, заснованих на теоретичних засадах різних галузей математичних знань, задовільного пристосування до відображення виробничо-географічних процесів. В таких композиціях можуть поєднуватися алгебраїчні моделі і моделі математичного програмування, регресійні і алгебраїчні моделі і т.п.

Географо-математичне моделювання передбачає часткову формалізацію динамічних логічних конструкцій. Методично воно являє собою *процес побудови, вивчення і використання математичних конструкцій при відображенні змін виробництва як форми існування ландшафту в часі*. Найтрудоємкішим етапом географо-математичного моделювання виробництва як специфічної форми існування ландшафту є *побудова* динамічної математичної моделі. Виробничо-географічний процес – винятково складне утворення, яке в принципі не може бути описане однією, навіть найбільшою, математичною конструкцією. Тому необхідно розробляти систему динамічних географо-математичних моделей. В основу такої композиції повинна бути покладена математична структура географо-математичної моделі. Так, при побудові динамічних математичних моделей конкретних виробничо-географічних процесів невеликих територій доцільно використовувати прості алгебраїчні функції та моделі математичного програмування (підсистеми динамічних алгебраїчних моделей та підсистеми

квазідинамічних моделей лінійного програмування).

Загальна географо-математична модель виробничого процесу має чітку змістову структуру (об'єднання математичних конструкцій в підрозділи і блоки у строгій відповідності до особливостей внутрішньої будови виробничого процесу). Її складовими є блоки географо-математичних моделей формування ресурсів, затрат ресурсів, геотехнологій, галузевих та міжгалузевих процесів, виробництва як гетерогенного процесу.

У блоці математичних моделей формування ресурсів використовуються регресійні, модифіковані регресійні, диференціальні та інші конструкції. Коли ж з'являється потреба виділити, підсилити окрему властивість ресурсу, звертаються до ускладнених математичних побудов. Так, відновлюваність ресурсів непогано описується диференціальними моделями, відтворення працездатної спільності людей – моделями перестановки віків тощо.

Блок математичних моделей затрат ресурсів у найпростіших математичних композиціях представлений в основному простими алгебраїчними функціями. Однак в практичній діяльності часто дуже важливо знати фактори, що зумовлюють динаміку затрат та інші специфічні моменти геотехнологій. Вони розв'язуються за допомогою регресійних, диференціальних та інших математичних конструкцій. За особливостями використання ресурси виробничого ландшафту дуже різноманітні. Особливості в змінах їх затрат на одиницю продукції в часі описуються різними математичними моделями. При потребі з'ясувати силу впливу факторів на ресурсоємкість виробництва користуються регресійними моделями. Коли ж потрібно виявити тенденцію в затратах окремого ресурсу на виготовлення певного продукту, то надають перевагу диференціальним моделям. В окремих ситуаціях, зокрема в співвідношеннях затрат і запасів надають перевагу системам балансових рівнянь і нерівностей.

Специфічною складовою змістової структури географо-математичної моделі виробничо-географічного процесу є блок математичних моделей геотехнологій. У найпростіших і високо синтезованих геотехнологічних процесах можливе використання алгебраїчних моделей, на інтегральному рівні виробничих процесів, що охоплюють великі території, ефективним уявляється використання т.зв. виробничих функцій. Проблеми геотехнологій, зокрема вибору найкращої за фіксованим критерієм, непогано розв'язуються засобами математичного програмування. Географо-математична модель розвитку виробництва в ландшафті є багаторівневою конструкцією.

Важливою складовою змістової структури на вищому рівні інтеграції є блок математичних моделей галузевих процесів, що об'єднує, як правило, кілька різних математичних форм, зокрема алгебраїчні моделі у вигляді простих функцій і системи рівнянь, диференціальних моделей і моделей математичної статистики. В математичній композиції галузі особливо актуальною є проблема взаємодії різних моделей.

Блок математичних композицій міжгалузевого процесу передбачає використання композиції відповідних галузевих математичних моделей. Їх узгодження досягається засобами простого рахунку. В ускладнених математичних композиціях ця процедура виконується за допомогою спеціального координуючого блоку, що об'єднує галузеві моделі в єдину систему.

Найскладнішими підрозділами змістової структури загальної географо-математичної моделі виробничо-географічного процесу є блок гетерогенних математичних композицій. Він об'єднує математичні моделі галузей, міжгалузевих утворень певного рівня. Найпростіші блоки включають математичні конструкції двох видів – алгебраїчні моделі і моделі математичного програмування. Їх взаємодія може забезпечуватися за допомогою об'єднуючого блоку, що включає кілька спільних рівнянь або нерівностей.

Висновки. Таким чином, модель є пізнавальною конструкцією, що дає можливість добути такі нові дані про об'єкт дослідження, які в принципі не можуть бути одержані будь-якими іншими методами. Модель як засіб пізнання має ряд переваг над традиційними методами дослідження. У теорії і практичній діяльності використовується велика кількість моделей, розроблені методики їх систематизації. У географії виробництва класифікують моделі за різними критеріями, зокрема за їх природою, рівнем формалізації і т.п. Особливою популярністю користуються ідеальні (мислені) моделі. Процедура побудови, дослідження і використання ідеальних конструкцій іменується моделюванням. У географії виробництва моделювання широко застосовується до відображення виробничих ландшафтів, систем, комплексів і процесів.

Процес логіко-географічного моделювання змін станів виробництва в часі складається із трьох основних етапів: побудови, дослідження і використання логічних моделей. На кожному етапі виконується певний обсяг робіт: побудова включає розробку або запозичення логічної конструкції та перетворення її в засіб пізнання виробничо-географічних процесів; дослідження моделі об'єднує механізми оцінок адекватності логічних конструкцій об'єкту дослідження та оцінок варіантів розвитку і пошуків кращого; використання передбачає виявлення і обґрунтування найкращої траєкторії розвитку виробництва конкретної території.

Географо-математичне моделювання є ефективним засобом дослідження, прогнозування і проектування виробничо-географічних процесів. Одним з основних етапів моделювання є побудова загальної географо-математичної моделі розвитку виробництва. Передумовою побудови таких конструкцій є формалізація логіко-географічних описів виробничо-географічного процесу. При цьому слід мати на увазі семантичний, синтетичний і прагматичний аспекти формалізації. У виробничо-географічному процесознавстві застосовують різні підходи до побудови загальної математичної моделі виробничо-географічних утворень. Такі композиції мають певну математичну і змістову структуру.

УДК 911.3

Олена Кононенко, Анатолій Мельничук

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ РЕГІОНУ

Запропоновано методику оцінки інвестиційної привабливості регіону. Виділені провідні фактори, які визначають рівень забезпечення регіону інвестиційними ресурсами та проведено групування адміністративно-територіальних одиниць в межах Полтавської області за рівнем залучення та використання інвестицій. Визначено підходи до формування стратегії вибору пріоритетних напрямів інвестування регіону.

Oelena Kononenko, Anatoliy Melnichuk. **PUBLIC-GEOGRAPHICAL ASPECTS OF FORMATION OF STRATEGY A CHOICE OF PRIORITY DIRECTIONS OF INVESTMENT ACTIVITY OF REGION.** *The technique of an estimation of investment appeal of region is offered. The factors determining a level of maintenance of region by investment resources are allocated and grouping territorial units is carried out within the limits of the Poltava area on a level of attraction and use of the investments. The approaches to formation of strategy of a choice of priority directions of investment of region are determined.*

Управління інвестиційним розвитком країни в найбільш повній мірі конкретизується на регіональному рівні. Саме він є достатньо масштабним для розробки стратегії інвестиційно–інноваційного розвитку країни: виявлення його найважливіших чинників, пріоритетних напрямів інвестування та інноваційного розвитку, ефективного розподілу інвестиційних ресурсів.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими завданнями. Удосконалення си-

стеми управління інвестиціями в Україні потребує виявлення регіональних особливостей її стану. Дослідження інвестиційних процесів Полтавського регіону, як і інших регіонів країни, є необхідною умовою для розробки стратегії регіонального управління інвестиційною діяльністю.

Аналіз основних досліджень та публікацій, в яких започатковано розв'язання проблеми. Дослідження інвестиційної діяльності України в розрізі регіонів представлено в працях Б. Данилишина, М. Долішнього, Л. Мамуль, М. Недашківського, В. Онищенко, Ю. Орловської та ін. В своїх публікаціях вони виклали методику та методи досліджень інвестиційної діяльності на рівні країни та її регіонів, здійснили аналіз стану забезпечення інвестиційними ресурсами регіонів країни. Практично відсутні роботи присвячені дослідженню внутрішьорегіональних відмінностей інвестиційного забезпечення на рівні адміністративних областей та економічної інвестиційної діяльності, суспільно-географічні аспекти формування стратегії вибору пріоритетних напрямів інвестування регіону.

Дослідження має на **меті** визначити суспільно-географічні підходи до формування стратегії вибору пріоритетних напрямів інвестування регіону та здійснення оцінки ефективності інвестиційного процесу в Полтавській області.

Було поставлено та вирішено наступні **завдання**:

1. визначити основні етапи оцінки інвестиційної привабливості регіону;

2. виявити провідні фактори, які визначають рівень забезпечення регіону інвестиційними ресурсами та здійснити групування адміністративно-територіальних одиниць в межах Полтавської області за рівнем залучення та використання інвестицій;

3. вказати основні напрями інвестування в господарство Полтавської області.

Регіональний розвиток в Україні в найближчому майбутньому буде пов'язаний із суттєвим нарощуванням валового регіонального продукту та обсягів інвестування. Більшість регіонів в Україні здатні перейти на модель господарського розвитку, за якого нагромадження першого буде насамперед, визначатись останнім. В період розбудови сучасної держави її інвестиційну політику характеризує безсистемність та непослідовність. Несприятливий інвестиційний клімат в більшості регіонів України не дозволяє задіяти дієвий інвестиційно-інноваційний механізм їх розвитку.

Удосконалення регулювання інвестиційної діяльності в системі управління розвитку регіону є необхідної умовою зростання економіки країни. Тому необхідно розробити та впровадити у практику управління стратегічні напрями регулювання інвестиційної діяльності. Ефективне державне регулювання інвестиційної діяльності передбачає координацію відповідної державної та регіональної політики, створення максимально сприятливих умов для залучення інвестицій в економіку регіону та виявлення найбільш пріоритетних напрямів інвестування.

1. Методичні підходи до оцінки інвестиційної привабливості регіону.

На нашу думку на рівні адміністративних районів і міст оцінка інвестиційної привабливості повинна включати такі етапи:

- визначення найвпливовіших факторів, які визначають рівень залучення та використання інвестиційних ресурсів (із застосуванням факторного аналізу);
- групування адміністративно-територіальних одиниць регіону за рівнем інвестиційної привабливості (із застосуванням кластерного аналізу);
- оцінка ефективності інвестицій в економіку регіону.

Проведення факторного аналізу передбачає вибір показників, що можуть характеризувати всі сторони соціально-економічного розвитку регіону та бути доступними у статистичних звітах. Вихідні ознаки повинні становити взаємозв'язану сукупність, а між ними повинні бути істотні взамозв'язки. Крім того, бажано враховувати ті переліки факторів інвестиційної

привабливості, що були розроблені іншими дослідниками. При розрахунку нами було використано програму STATISTICA та підхід, апробований у комплексних суспільно-географічних дослідженнях [1]. За обраним набором показників визначаються фактори інвестиційної привабливості, кожен з яких необхідно інтерпретувати. Наприклад, виділити економічні, соціальні, екологічні фактори. Метод факторного аналізу дозволяє поділяти фактори на більш і менш впливі та кількісно оцінити силу їх впливу.

Групування районів за рівнем інвестиційної привабливості проведено за допомогою кластерного аналізу. Кластерний аналіз дозволяє розбивати неоднорідну множину певних об'єктів на групи підмножин кожна з яких визнається умовно однорідною [2, с. 4-6]. У кластерному аналізі розглядаються *n* об'єктів, кожен з яких має *R* ознак. У нашому випадку це – *n* адміністративних регіоні країни (в тому числі міст обласного підпорядкування) та *R* показників соціально-економічного розвитку, які були визначені впливовими за результатами факторного аналізу. Процедура проведення кластерного аналізу передбачає наступні етапи роботи:

1) підготовка інформаційної бази за допомогою нормування, введення вагових коефіцієнтів;

2) проведення кластеризації за допомогою обраного методу;

3) інтерпретація кластерів в характеристиках змістовного аналізу; на цьому етапі необхідно як охарактеризувати виділені групи, так і оцінити якість проведеного кластерного аналізу за допомогою критеріїв однорідності кластерів, стійкості класифікації, мінімуму вільних об'єктів; кількість кластерів залежить від загальної кількості об'єктів та однорідності кластерів.

Оцінка ефективності інвестиційної діяльності у регіоні передбачає віднесення показників, що характеризують інвестування у регіон (загальний обсяг капітальних інвестицій, індекс інвестицій, осяг інвестицій у житлове будівництво), та синтетичних економічних, соціальних і екологічних показників. Синтетичні показники можуть розраховуватись за допомогою методу ранжування.

2. Провідні фактори, які визначають рівень забезпечення регіону інвестиційними ресурсами

В сучасних умовах на розвиток інвестиційної діяльності в регіонах України найбільший вплив мають розвиток транспортної та ринкової інфраструктури, галузева структура економіки, рівень освоєності території, наявність ринків збуту, активність керівників держадміністрацій, рад різних рівнів, лідерів громадських організацій, налагодження зв'язків з зарубіжними партнерами.

Для виокремлення показників, що визначають інвестиційну привабливість та об'єднання їх у групи ми використали факторний аналіз. Показники для аналізу відібрані виходячи з критеріїв статистичної доступності, охоплення всіх сфер діяльності та основних взаємозв'язків (економічних, екологічних, соціальних). За критерієм "кам'янистого осипу" Кеттеля з 20 відібраних показників після процедури обернення координат, обравши варімаксний спосіб обернення ми виділили три групи факторів, що впливають на інвестиційний клімат Полтавської області.

До першої групи увійшли реалізована промислова продукція, фінансовий результат діяльності об'єктів господарювання (включаючи об'єкти сфери послуг), вартість основних засобів, введення в дію основних засобів, капітальні інвестиції. Тобто фактори, які відображають рівень економічного розвитку, причому на рівень інвестиційної привабливості впливає розвиток промислового виробництва та сфери послуг, а також загальний обсяг нагромадженого основного капіталу. Отже, регіони, які були лідерами за рівнем економічного розвитку впродовж останнього історичного періоду і у майбутньому будуть більш привабливими для інвестування.

До другої групи факторів увійшли введення в експлуатацію житлових будинків, оптовий товарооборот, роздрібний товарооборот, діяльність підприємств сфери послуг, кількість малих підприємств, кількість населення. Отже, друга група факторів відображає соціальну складову приваб-

ливості інвестиційного клімату регіону. Фактори, які їй належать відображають рівень життя, обслуговування населення та можливості для самостійного ведення бізнесу.

Третю групу факторів сформували викиди в атмосферне повітря та наявність твердих відходів – екологічні фактори.

Ранжирування факторів визначається за остаточним (після обернення) процентом охарактеризованої інформації дозволили виявити силу впливу груп факторів. Найбільш значний вплив на рівень інвестиційної привабливості має група економічних факторів (31%). Другим за силою впливу є соціальних (24%) і найменший вплив екологічних (12%).

3. Групування адміністративно-територіальних одиниць в межах Полтавської області за рівнем залучення та використання інвестицій

За результатами факторного аналізу ми отримали підтвердження формування інвестиційного клімату не тільки економічними чинниками (хоча вони і є найвпливовішими), але і соціальними та екологічними. Також була отримана друга матриця, що показники трьох груп факторів, які справляють найбільший вплив на інвестиційну привабливість. Ці показники були використані для групування адміністративно-територіальних одиниць Полтавської області за рівнем інвестиційної привабливості із застосуванням кластерного аналізу. В результаті ми отримали такі групи: 1) група індустріальних міст з найвищим рівнем інвестиційної привабливості, 2) група районів і міст з високим рівнем інвестиційної привабливості, 3) група районів і міст з середнім рівнем інвестиційної привабливості; 4) група районів з низьким рівнем інвестиційної привабливості (рис. 1).

Група індустріальних міст з найвищим рівнем інвестиційної привабливості складається з міст, що належать до найбільш сформованого Кременчуцького промислового вузла (Кременчук та Комсомольськ). У цих містах функціонує більше 25% промислових підприємств Полтавщини. Галузева структура промисловості свідчить по розвиток таких галузей, як машинобудування, нафтопереробна, гірничодобувна, хімічна та інші. За обсягом інвестицій ці міста займають друге і третє місця серед міст і адміністративних районів області. Перспективи щодо подальшого залучення інвестицій пов’язані з переоснащенням нафтопереробного заводу, Кременчуцької ТЕС та інших потужних підприємств.

Група районів і міст з високим рівнем інвестиційної привабливості включає територіально розірване угруповання (м. Полтава, Шишацький р-н, Новосанжарський р-н), але ці території мають високий рівень розвитку промисловості, а також мають перспективи щодо інвестування у нафто- і газовидобуток. Показники інвестування на душу населення є одними з найвищих по області. Так, обсяг капітальних інвестицій на душу населення складають 4659 грн., у м. Полтаві – 4885 грн. (в середньому по області - 2283 грн.).

Група районів і міст з середнім рівнем інвестиційної привабливості включає ті з них, що мають достатньо високий рівень соціально-економічного розвитку – м. Миргород, м. Лубни, Лохвицький р-н, Диканський р-н, Глобинський р-н, Карлівський р-н, Хорольський р-н, Гадяцький р-н, Пирятинський р-н. Центри районів - промислові центри або вузли, що знаходяться на стадії формування. Досить потужними промисловими центрами є Карлівка, Пирятин, Миргород, Гадяч. Вони мають перспективу щодо подальшого розвитку промисловості, в першу чергу галузей, що комплексуються з харчовою, легкою, видобувною промисловістю, машинобудуванням, які розвиваються на цих територіях.

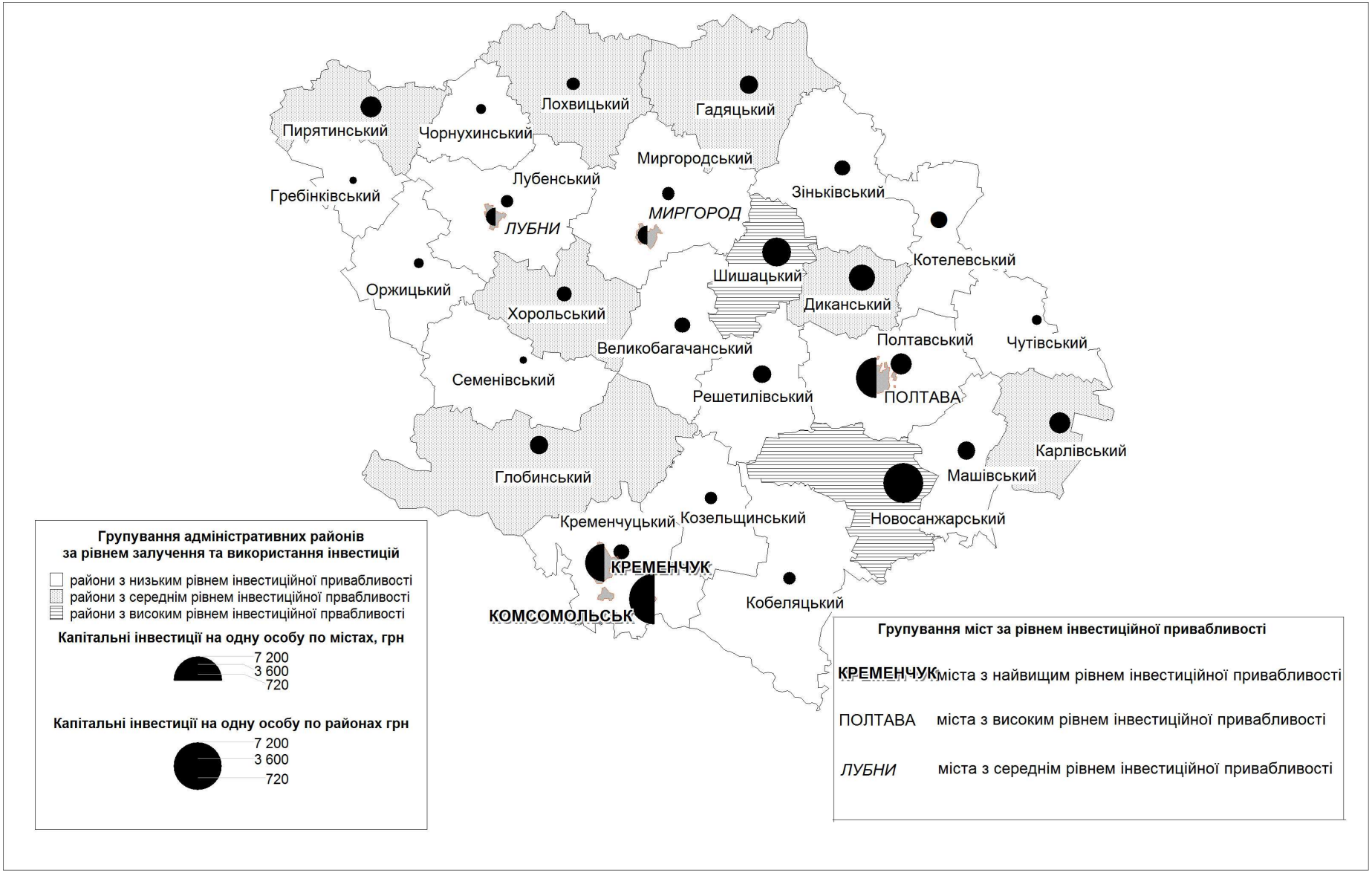

Рис. 1. Групування адміністративно-територіальних одиниць Полтавської області за рівнем інвестиційної привабливості

Група районів і міст з низьким рівнем інвестиційної привабливості об'єднує райони, в яких сільське господарство за обсягом виробництва переважає над промисловістю (Полтавський, Лубенський, Семенівський, Решетилівський, Оржицький, Машівський, Котелевський), а також райони, що значно відстають у рівні свого розвитку і мають депресивні прояви (Чорнухинський, Чутівський, Гребінківський). За обсягом інвестицій група районів також займає найнижчі позиції: середній обсяг інвестицій на одну особу складає 623,1 грн., що у 3,8 рази менше, ніж в середньому по області

4. Основні напрями інвестування в господарство Полтавської області

Перерозподіл інвестиційних потоків на Полтавщині в бік їх нарощення в обробну промисловість залишається не достатнім, зберігається тяжіння економіки до сировинного типу, що є неефективною тенденцією в умовах необхідності переходу до інвестиційно-інноваційної моделі розвитку господарського комплексу. Серед позитивних структурних зрушень 2001–2005 рр. слід відзначити збільшення частки інвестицій в підприємства харчової промисловості та перероблення сільськогосподарської продукції (з 9,6% до 20,5% інвестицій в основний капітал за промисловими видами економічної діяльності), хімічної та нафтохімічної промисловості (з 0,7% до 1,3%), металургію й обробку металів (з 0,7% до 1,2%), машинобудування (з 3,5% до 5,9%), виробництва та розподілення електроенергії, газу та води (з 3,6% до 3,8 %) [3, с. 196-199]. Що стосується комплементарних з точки зору сталого розвитку інвестицій, таких як інвестиції у розвиток освіти, охорони здоров'я та соціальної допомоги, у сферу відпочинку і розваг, культури та спорту, то їхній сумарний обсяг складав тільки 2,5% загального обсягу інвестицій в основний капітал у 2005 р.

Можна зробити висновок, що структурні зміни не набули позитивних тенденцій з точки зору збалансованого розвитку суспільно-географічного регіону: в інвестуванні видів економічної діяльності основну частку посідають добувні галузі та галузі первинної переробки сировини, соціальні інвестиції залишаються незначними, інвестування науки та екології не перевищує одного відсотка загального обсягу інвестицій.

Практично зупинено будівництво так званого "соціального" житла в регіоні. Соціальну напруженість також створює різке скорочення будівництва середніх навчальних і дошкільних закладів (у 8 разів за останні 10 років) і майже повна зупинка будівництва лікувальних закладів (скорочення в 22 рази).

Аналіз розподілу інвестицій за різними напрямами інвестування є першим етапом розробки та реалізації стратегії вибору пріоритетних напрямів інвестування. Наступним етапами на нашу думку є аналіз умов розвитку Полтавської області та обґрунтування пріоритетності тих чи інших напрямів інвестування.

Перелік соціально-економічних та відтворювальних проблем регіонального розвитку може виявитися досить великим, деякі з них будуть взаємозалежними, інші – викликані чинниками, які не залежать від стану системи, і всі вони зображатимуть окремі риси, грані вихідних умов розвитку. Звичайно, такі грані мають бути складеними в єдину ясну картину, що відображатиме існуючий стан підсистем його регіону як з точки зору сильних чи слабких сторін цих підсистем (рівня економічного розвитку, соціальної захищеності та екологічної безпеки), так й з точки зору можливостей та загроз розвитку. Названі аспекти аналізу поєднуються в рамках відомого методу SWOT-аналізу й широко використовуються при розробці стратегій розвитку мікроекономічних систем та як інструмент стратегічного управління на мезорівні. Для інших значних міст області та дев'яти районів із високим та середнім рівнем інвестиційної привабливості суттєвим в стратегічних кроках інвестиційного розвитку є розробка та реалізація відповідних програм, які здатні забезпечити нарощування інвестицій, насамперед, у галузі промисловості, які характеризує значний мультиплікаційний ефект та сільське господарство, диференціюва-

ти джерела надходження інвестицій, покращити структуру випуску товарів та послуг.

Таблиця 1

Матриця SWOT–аналізу вихідних умов розвитку Полтавської області

Характеристика ознак розвитку	Підсистеми розвитку регіону		
	Економічна	**Соціальна**	**Екологічна**
S (strengnees) Сильні сторони вихідних умов розвитку	1. Наявність потенціалу галузей промисловості, що мають значний мультиплікаційний ефект 2. Сприятливі природні умови для сучасного землеробства 3. Наявність значних запасів мінеральної сировини 4. Валовий регіональний продукт в 1,3 рази вищий середнього по країні 5. Значний транзит промислових товарів	1. Висока якість трудового потенціалу за професійно-освітніми ознаками 2. Ментальні особливості соціуму: підприємницькі здібності, толерантність, кмітливість 3. Соціальний досвід промислово та аграрно розвинутого регіону	1. Екологічний стан більшої території регіону один з найсприятливіших в країні 2. Рекреаційний потенціал окремих районів області 3. Існуючі технології очищення викидів шкідливих речовин у довкілля
W (weakness) Слабкі сторони вихідних умов розвитку	1. Технологічний занепад виробництва 2. Великий ступінь зносу основних фондів 3. Неподолані тенденції економічного спаду 4. Велика енерго- та матеріалоємність виробництва 5. Структурний деформації економіки (до 50% випуску промислової продукції припадає виробництво коксу та продуктів нафтопереробки) 6. Просторові деформації економіки (значне відставання в рівні розвитку сільської місцевості та малих міст)	1. Зменшення рівня та якості життя 2. Якість трудових ресурсів за фізіологічною ознакою – низька (Реальне споживання продуктів харчування за 1990-ті рр. значно скоротилося)	1. Використання в виробництві більшою мірою не відновлювальних природних ресурсів
O (opportuni-ties) Можливості розвитку	1. Нарощування потужностей виробництва 2. Інституціональні зміни інвесторів (переважно недержавної форми власності) 3. Покращення пропорцій економічного відтворення (нарощування частки виробництва споживчих товарів)	1. Використання високо кваліфікаційного рівня населення 2. Потенціал впливу збільшення доходів населення на сукупний попит та інвестиційний мультиплікатор	1. Можливість залучення коштів міжнародних організацій для зменшення шкоди довкіллю 2. Екологічне виховання населення
T (threatens) Загрози розвитку	1. Фактичне знищення потенціалу будівельної галузі 2. Освоєння нових технологій – його проведення на великій кількості підприємств супроводжується тимчасовим занепадом виробництва 3.Загроза втрати наукового потенціалу (науковців вищої кваліфікації від'їжджають за кордон) 4. Брак власних фінансових ресурсів	1. Збільшення дохідної диверсифікації 2. Низький рівень інвестування освіти, охорони здоров'я 3.Ментальні особливості соціуму: інертність та надмірна обережність	1. Втрата низки елементів екосистеми 2. Обмеженість невідновлюваних видів природних ресурсів 3. Висока загроза виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру

Для більшості адміністративних районів області (16) стратегічно значимими будуть кроки спрямовані на акумуляцію державних ресурсів та розбудову виробничої та соціальної інфраструктури, заді-

яння рекреаційного потенціалу для суспільного виробництва.

Проведений аналіз свідчить, що пріоритетними напрямами інвестування в Полтавській області є галузі промисловості, які характеризує значний мультиплікаційний ефект (машинобудування, хімічна та нафтохімічна промисловість, харчова промисловість тощо), сільськогосподарське виробництво, інфраструктуру із забезпечення транзиту товарів (транспортні шляхи та комунікації), на зниження енерго- та матеріалоємності виробництва, відновлення виробничого потенціалу регіону, насамперед будівельної індустрії, яка зокрема повинна сприяти забезпечення населення регіону соціальним житлом, переоснащення господарського комплексу новими засобами виробництва та запровадження новітніх технологій, відновлення та нарощування наукового потенціалу регіону та виробництва інноваційного продукту, ринкова та соціальна інфраструктура, охорону здоров'я, освіту, культуру та на охорону навколишнього середовища й зниження ризику виникнення екологічних загроз життю й діяльності населення Полтавщини.

Висновки:

1. Аналіз інвестиційної діяльності у регіоні має на меті виявити території, що відрізняються між собою за рівнем інвестиційної привабливості та оцінити ефективність інвестиційної діяльності. Доцільно його проводити використовуючи факторний та кластерний аналіз. Перший дозволяє виявити групи чинників, що впливають на рівень інвестиційної привабливості та оцінити силу їх впливу на інвестиційний процес у регіоні. Другий - провести групування територій за рівнем інвестиційної привабливості.

2. Вплив групи економічних факторів є найбільшим та виявляється у рівні промислового розвитку регіону. Соціальні фактори проявляються через показники, які характеризують рівень матеріального забезпечення населення та забезпеченості трудовими ресурсами в цілому. Вплив групи екологічних факторів обумовлений високим рівнем забруднення та більш низькою якістю умов життєдіяльності населення, територій з високим рівнем промислового розвитку.

3. Групування міст та адміністративних районів Полтавської області за рівнем інвестиційної привабливості дозволило виявити чотири кластери, серед яких два – регіони з високим рівнем інвестиційної привабливості, один – середнім і один – низьким. До першої групи відносяться індустріальні міста з найвищим рівнем інвестиційної привабливості Кременчуцького промислового вузла. Група районів і міст з високим рівнем інвестиційної привабливості включає території, що мають високий рівень розвитку промисловості, а також мають перспективи щодо інвестування у нафто- і газовидобуток. Група районів і міст з середнім рівнем інвестиційної привабливості включає ті з них, що мають достатньо високий рівень соціально-економічного розвитку та мають перспективу щодо подальшого промислового розвитку. Група районів і міст з низьким рівнем інвестиційної привабливості об'єднує райони, з переважанням агарного виробництва, яке в сучасних умовах розвитку регіону є в господарському відношенні низькоефективним.

4. Проведений аналіз свідчить, що пріоритетними напрямами інвестування в Полтавській області є галузі промисловості, які характеризує значний мультиплікаційний ефект (машинобудування, хімічна та нафтохімічна промисловість, харчова промисловість тощо), сільськогосподарське виробництво, інфраструктура із забезпечення транзиту товарів (транспортні шляхи та комунікації). Визначальним для розвитку регіону є залучення інвестицій на зниження енерго- та матеріалоємності виробництва, відновлення виробничого потенціалу регіону (насамперед будівельної індустрії), переоснащення господарського комплексу новими засобами виробництва та запровадження новітніх технологій, відновлення та нарощування наукового потенціалу регіону та виробництво інноваційного продукту, розвиток ринкової та соціальної інфраструктура, охорони здоров'я, освіти, культури та на охорону навколишнього середовища й зниження ризику виник-

нення екологічних загроз життю й діяльності населення Полтавщини.

Література

1. *Мезенцев К.В. Про використання факторного аналізу у регіональних дослідженнях // Економічна та соціальна географія. – 2002. – Вип. 53. – С. 21-28.*

2. *Гиттис Л.Х. Кластерный анализ в задачах классификации, оптимизации и прогнозирования. – М.: Издательство Московского государственного горного университета, 2001. – 104 с.*

3. *Статистичний щорічник Полтавської області за 2005 рік. – Полтава.: Головне управління статистики в Полтавській області, 2006. – 639 с.*

Наукові повідомлення

УДК 314.18 (477.52)

Олеся Корнус, Людмила Нємець

СУЧАСНА ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ У СУМСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У статті зроблено аналіз сучасної демографічної ситуації у Сумській області за всіма демографічними показниками. Особливу увагу звернуто на народжуваність, смертність, природний приріст, міграцію населення, показники шлюбності та розлучуваності, національний склад. Розглянуто шляхи вирішення демографічних проблем на регіональному рівні.

Olesya Kornus, Ludmyla Nemets. **Modern demographic situation in the Sumy region.** *In the article the analysis of modern demographic situation in the Sumy region on all demographic indicators. The special attention is paid to the birth-rate, death rate, natural increase, migration of population, indexes of marriage and divorce, national composition. The ways of decision of demographic problems are considered at regional level.*

Постановка проблеми. Вивчення демографічних проблем в Україні та її регіонах залишається пріоритетним напрямком економіко-географічних досліджень, оскільки демографічна ситуація, що склалася в Україні наблизилась до катастрофічної. Головними причинами такого демографічного стану є соціальна та економічна криза в країні, які, в свою чергу, призвели до деформації основних демографічних показників: скорочення чисельності населення, тривалості життя, порушення статево-вікової структури населення, збільшення рівня смертності, відкладання шлюбів, збільшення кількості розлучень, негативне сальдо міграції тощо.

Зниження народжуваності є основною причиною загострення демографічної кризи як в Україні, так і в Сумській області зокрема. Цей процес носить глобальний характер і зумовлений низкою причин – економічних, соціальних, психологічних. Насамперед це зміни в соціальному статусі жінки, розширення сфери її інтересів поза сім'єю, зайнятість та ін. Глобальна тенденція зниження народжуваності посилилася у зв'язку з економічною кризою, невпевненістю у майбутньому, зниженням рівня добробуту населення, руйнуванням системи дошкільного та позашкільного виховання, незадовільним станом репродуктивного здоров'я населення. Через низьку народжуваність деформується віковий склад населення, зменшується його демографічний і трудовий потенціал. Однією з головних демографічних проблем є старіння населення. У зв'язку з цим і виникає потреба деталізації демографічних досліджень на регіональному рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемами демографічної ситуації в Україні знаходяться у полі зору науковців. З тематикою даного дослідження пов'язаний цілий ряд наукових публікацій таких авторів, як О. Алексєєв, Д. Богиня, О. Багуцький, В. Джаман, Т. Заславська, Б. Заставецький, Ф. Заставний, С. Мельник, П. Парафило, С. Пирожков, О. Перхач, В. Стешенко, В. Хвіст, П. Шевчук та ін.

Дослідженнями у даному напрямку займаються ряд науково-дослідних інститутів і центрів: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, Інститут географії НАНУ, Центр демографії і екології людини ІНП РАН, Інститут географії РАН (Москва, Росія).

Метою статті є аналіз сучасної демографічної ситуації в Сумській області та пошук напрямків вирішення демографічної проблеми на регіональному рівні.

Невирішені частини проблеми. Незважаючи на значну кількість соціально-демографічних досліджень України та її окремих регіонів, Сумська область не має класичного демографічного дослідження на високому рівні детальності. Необхідність детального регіонального досліджен-

ня дозволить створити дійсну картину сучасної демографічної ситуації, зрозуміти її, та дозволить визначити комплекс заходів, спрямованих на стабілізацію ситуації.

Викладення основного матеріалу. На сьогодні в Сумській області склалася несприятлива демографічна ситуація, що характеризується зменшенням загальної кількості населення при збільшенні смертності людей у т.ч. працездатного віку, високим рівнем смертності населення, скороченням середньої тривалості життя, деформацією статево-вікової структури населення, зменшенням шлюбності, збільшенням розлучуваності, масовим поширенням бездітності або однодітності. За даними Всеукраїнського перепису 2001 р. у Сумській області чисельність населення скоротилася на 206,4 тис. осіб. порівняно з 1989 р. і складала 1299,7 тис. осіб, що становить 90,8% до чисельності населення області в 1989 р. Процес скорочення населення продовжувався і у післяпереписний період. За 2001-2005 рр. Сумщина втратила ще 73,4 тис. осіб. Станом на 1 січня 2006 р. загальна чисельність населення регіону становила лише 1226,3 осіб (16 місце серед регіонів України), у тому числі чисельність міського населення зменшилась до 808,7 тис. осіб (65,9%), сільського – 417,6 тис. осіб. Відмічається скорочення чисельності як сільського, так і міського населення (рис. 1). У 1989 р. кількість міського населення становила 885,2 тис. осіб (61,8%), сільського – 547,5 тис. осіб (38,2 %). Кількість міського населення у 2001 р. становила лише 842,9 тис. осіб (64,9%), сільського – 456,8 тис. (35,1%). Серед них налічувалося 593,8 тис. чоловіків (45,7%) та 705,9 тис. жінок (54,3%). [6].

По території Сумщини населення розподіляється нерівномірно. За загальною чисельністю населення виділяється Сумський (понад 62 тис. осіб) і Білопільський (понад 57 тис. осіб) райони. Найменший за чисельністю населення – Середино-Будський район, в якому проживає менше 19 тис. осіб.

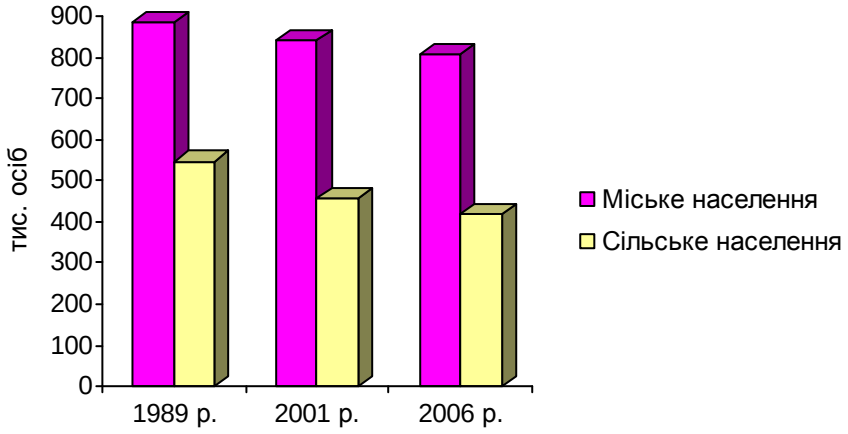

Рис. 1. Динаміка чисельності населення Сумської області.

Загальна чисельність населення скорочується у всіх районах області, одна темпи такого скорочення неоднакові. Найбільше скорочення чисельності населення відбулося у північних районах: Середино-Будському (–19,4%), Шосткинському (–19,1%) і Ямпільському (–19,0%). Найповільнішими темпи депопуляції були у Сумському (–0,9%), Охтирському (–5,7%), Конотопському (–9,2%) і Глухівському районах (–9,6%), що пояснюється значно меншими її темпами у міських поселеннях, зокрема великих, розташованих на території цих районів.

Одним із головних чинників від яких залежить швидкість депопуляції є народжуваність. Народжуваність, разом із смертністю, є основним демографічним процесом. Саме вона в даний час робить вирішальний вплив на характер відтворення

населення. Від неї, головним чином, залежить те, як в суспільстві здійснюється процес заміщення поколінь. Аналіз народжуваності в Сумській області виявив, що мінімального значення коефіцієнт народжуваності досяг у 2002 р. (6,7‰). Протягом 2003-2006 рр. народжуваність починає поступово зростати і станом на 1 листопада 2006 р. коефіцієнт народжуваності досяг 8,2‰. У 2005 р. у Сумській області народилося 8913 осіб (коефіцієнт народжуваності становив 7,2‰). Найбільше значення загального коефіцієнту народжуваності спостерігалося у Сумській (8,2‰) та Лебединській (8,0‰) міськрадах і Краснопільському районі (8,0‰). Найменша народжуваність зареєстрована у Недригайлівському (5,9‰), Путивльському (6,0‰) і Шосткинському (6,1‰) районах та м. Шостка (6,2‰).

Аналізуючи розподіл народжених за загальною чисельністю, статтю та місцем проживання, спостерігаємо зменшення загальної кількості народжених, як у міській, так і, особливо, у сільській місцевості, яке триває з 1985 р. (рис. 2.). Однак темпи такого скорочення уповільнюються. У 2005 р. народилося лише на 4,4% менше немовлят, ніж у 2000 р., а для міського населення кількість народжених у 2005 році навіть зросла. Тоді як за аналогічний п'ятирічний період 2000-1995 років таке зменшення становило 25%, а за період 1995-1990 – (68,3%) припадає на міське населення. Це викликано як більшою часткою міського населення, так і вищою народжуваністю, яка притаманна цій групі. Для сільського населення коефіцієнт народжуваності становить 6,7‰, тоді як для міського – 7,6‰.

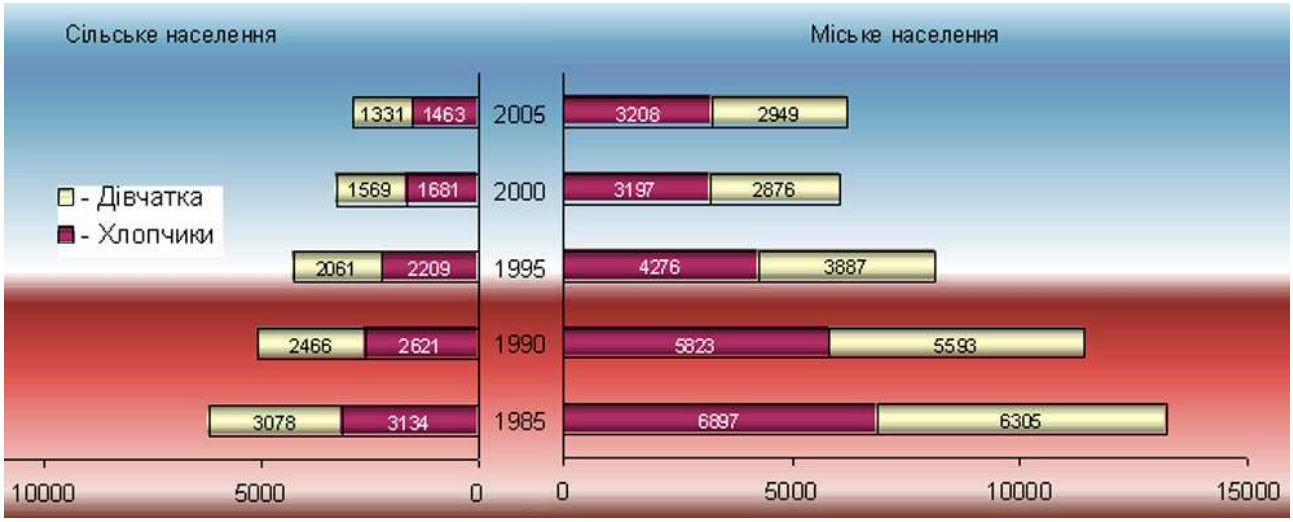

Рис. 2. Динаміка народжених у сільській та міській місцевості Сумської області

Негативним моментом є зростання кількості народження дітей поза шлюбом, що разом із зростаючими показниками високої смертності чоловіків призводить до зростання кількості неповних сімей і підвищення ризику сирітства, як соціального явища.

У Сумській області спостерігається зростання смертності населення, тобто збільшення кількості померлих, яке почалося з 1965 р. (рис. 3). Відтоді смертність зросла з 8,8‰, до 19,3‰ у 2005 році. Особливо велика кількість померлих характерна для сільської місцевості. Найбільший коефіцієнт смертності у 2005 р. у Сумській області зареєстровано у Глухівському (29,7‰), Шосткинському (29,3‰) та Конотопському (28,0‰) районах. Найменший коефіцієнт смертності спостерігається у містах обласного підпорядкування (від 13,1 до 19,8‰), а серед адміністративних районів найнижчі показники коефіцієнту смертності зафіксовані у Тростянецькому (21,4‰), Сумському (21,6‰) та Липоводолинському (21,9%) районах. Найбільша кількість смертей населення у працездатному віці спостерігається від нещасних випадків, отруєнь і травм.

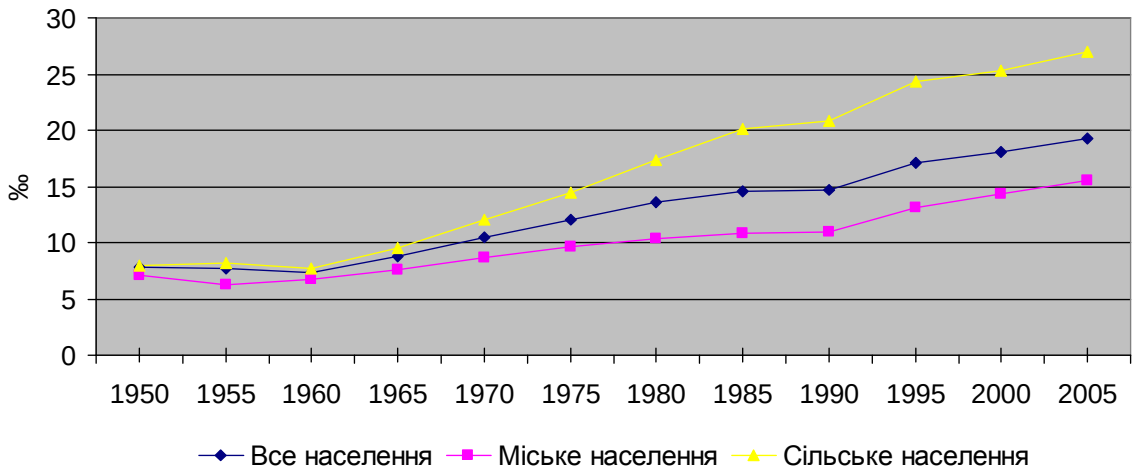

Рис. 3. Динаміка смертності населення у Сумській області за 1950-2005 рр.

Демографічна ситуація зокрема смертність, тісно пов'язана зі станом здоров'я населення і якістю медичного обслуговування. В області відмічається зменшення кількості запущених онкозахворювань з 9,2% до 6,2%, захворювань на алкогольні психози з 4,6% до 4,0% на 100 тис. населення, стабілізована смертність працездатного населення від інфаркту міокарда та інсультів. Однак позитивно вплинути на демографічну ситуацію в області поки що не вдається. Загострилася ситуація з хворобами, що викликаються так званими соціально-економічними умовами, неякісним харчуванням, способом життя, відсутністю умов для повноцінного лікування тощо. Особливо гострою проблемою є захворюваність на туберкульоз та онкопатологію. Росте поширеність ВІЛ-інфекції та СНІДу (26,2 та 2,9 хворих на 100 тис. населення відповідно). Зростає кількість народжених дітей від ВІЛ-інфікованих матерів – 49 дітей, підтверджено статус ВІЛ- інфекції у 5 дітей.

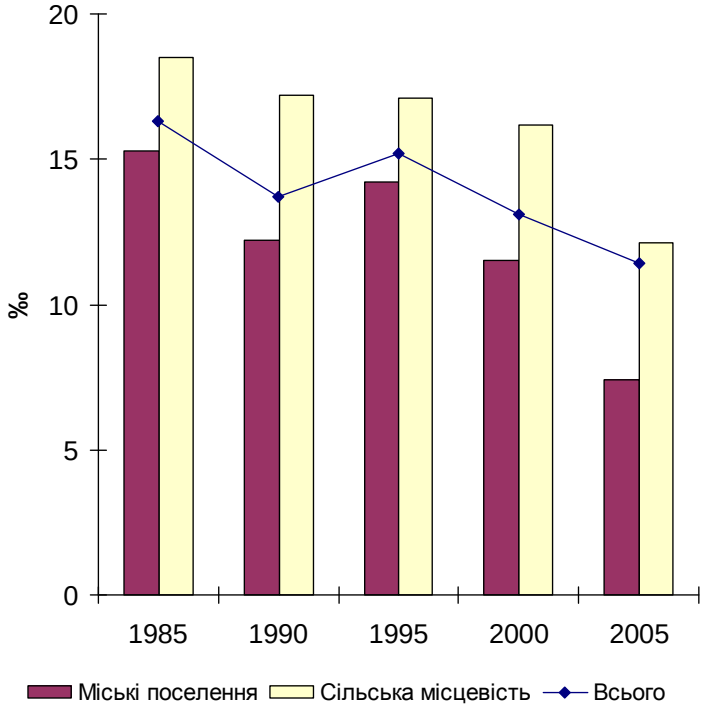

Рис. 4. Динаміка дитячої смертності у Сумській області протягом 1985-2005 рр.

До позитивних тенденцій демографічної ситуації можна віднести лише зменшення дитячої смертності. У 2005 р. порівняно з 1990 р. вона знизилась з 228 до 102

осіб. Найбільша кількість смертей зафіксована від станів, що виникають у перинатальному періоді. У 2004 р. найбільші показники коефіцієнту дитячої смертності відзначалися у Конотопському (22,9‰), Середино-Будському (20,5‰) та Лебединському районах (20,0‰). Найнижчі показники дитячої смертності спостерігаються у м. Шостка (3,7‰), Конотопській міськраді (4,8‰), Буринському (4,1‰) та Путивльському (5,1‰) районах. У Шосткинському районі не було зафіксовано жодного факту дитячої смертності.У 2005 р. області померло 102 дитини у віці до 1 року, у т.ч. у м. Суми – 31 дитина, у м. Конотопі і м. Шостці – по 7 дітей. Не зафіксовано випадків дитячої смертності у Великописарівському, Ямпільському і Шосткинському районах.

Основним джерелом формування населення є його природний приріст, що є результатом взаємодії народжуваності та смертності. Крім цих показників, погіршення параметрів відтворення населення провокують такі демографічні причини, як подальше старіння населення, зростання кількості людей похилого віку. У Сумській області спостерігається тривала тенденція природного скорочення населення. Найбільші показники природного приросту населення відмічалися у 1950 р. (13,8‰), після чого темпи приросту поступово знижувалися, аж поки у 1980 р. коефіцієнт природного приросту не опустився до негативних значень (–0,4‰). Зауважимо, що серед міського населення природне скорочення населення починається лише з 1995 р. (–4,1‰), тоді як у сільській місцевості це явище почалося ще в 1970 р. і становило –0,9‰ (рис. 5) [3, 4, 6].

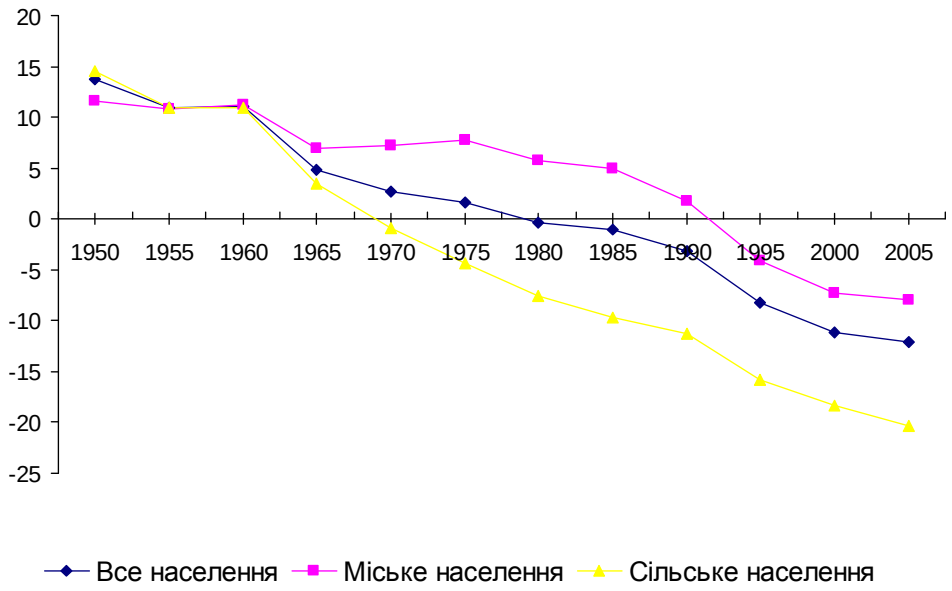

Рис. 5. Динаміка природного приросту населення з 1950 р. по 2005 р.

Не зважаючи на незначне зростання народжуваності у останні роки, в цілому у Сумській області спостерігається прогресуюче природне скорочення населення як у міських поселеннях, так і у сільській місцевості. Хоча темпи такого скорочення уповільнилися. У 2005 р. найбільша інтенсивність скорочення населення відмічається у Шосткинському (–23,2‰), Глухівському (–23,0‰), та Конотопському (–21,5‰) районах. Це значно вище середньої величини природного приросту (скорочення) по області, яка становить –12,1‰. Сприятливіша ситуація у Сумському та Тростянецькому районах, де швидкість скорочення населення найповільніша (по –14,2‰). Найнижчі показники природного скорочення характерні для міського населення. У обласному центрі та містах обласного підпорядкування темпи природного скорочення чисельності населення значно повільніші, ніж у середньому по області. Найменше природне скорочення населення відмічається в обласному центрі і стано-

вить –4,9‰. Порівняно повільно скорочується населення у Глухові –5,8‰ і Охтирці –7,3‰.

Важливим напрямом оцінки сучасної демографічної ситуації є дослідження міграції населення. Міграційний рух населення впливає на різні сфери соціального, економічного та політичного розвитку і є одним з основних чинників кількісних та соціально-демографічних характеристик її населення. В останні роки Сумська область характеризується негативним сальдо міграції. Основні показники міграційної ситуації близькі до середніх по Україні, еміграція переважає над імміграцією. Область характеризується високим міжрегіональним відтоком. Сальдо міграції у 2005 р. було від'ємним – 2720 осіб, у тому числі в міських поселеннях –139 осіб, у сільській місцевості –2581 осіб. Ця тенденція зберігається уже тривалий час. Наприклад, у 2004 р. сальдо міграції становило –3720 осіб, а в 1999 р. –2931 осіб. Упродовж 2003-2005 років від'ємне сальдо міграції спостерігається як у міській, так і в сільській місцевості (рис. 6).

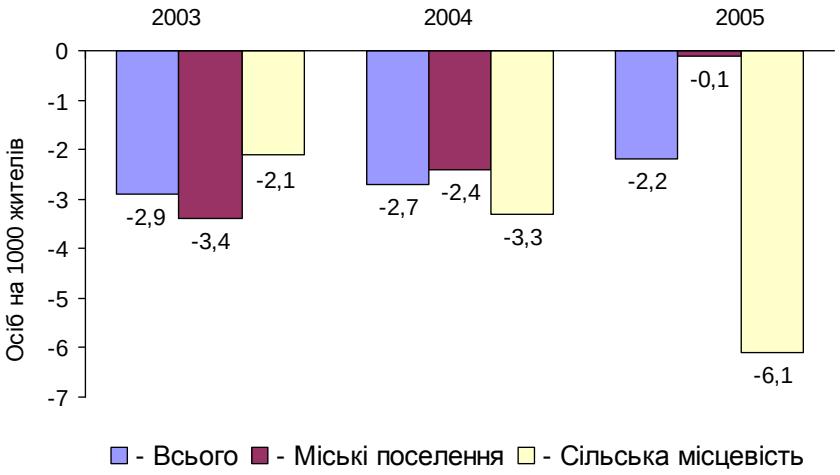

Рис. 6. Коефіцієнти міграційного приросту (скорочення) чисельності населення Сумської області [1]

Аналіз міграцій всіх категорій у Сумській області за потоками у 2005 р. показує, що у структурі міграційних потоків частка прибулих завдяки міжрегіональній міграції становила 27,1%, вибулих – 35,1%, в міждержавній міграції прибулі становили 2,9%, вибулі – 3,0%. Найбільш активно проходила внутрішньорегіональна міграція, кількість прибулих – 70,0%, вибулих 61,9% усієї кількості мігрантів [1].

Міграція істотно впливає на статево-вікову структуру та співвідношення міського і сільського населення. Для сучасного суспільства характерним явищем є активна урбанізація. Збільшення чисельності міського населення відбувається переважно завдяки переселенню сільських жителів у міста, а не природним шляхом. Зменшується не лише частка населення сіл у населенні області, а й абсолютна його кількість. Оскільки мігрують переважно люди молодого (дітородного і працездатного) віку, статево-вікова структура населення у районах з додатнім сальдо міграції значно поліпшується, особливо у віці 20-30 років, а статево-вікова структура населення району, в якому сальдо міграції від'ємне, втрачає молодь. Це негативно впливає не лише на демографічні процеси, а й на господарське життя. Така демографічна диспропорція є причиною багатьох асоціальних явищ. Статево-віковий склад населення є об'єктивним результатом еволюції природного та міграційного руху населення, їх узагальненого відображення. Демографічні ж факти є відображенням дії соціально-економічних факторів. Статево-віковий склад населення впливає на обсяг і структуру трудового потенціалу суспільства, який значною мірою обумовлює функціонування і розвиток усіх сфер життєдіяльності. Аналіз статево-вікової структури населення має виключно важливе значення, зокрема для організації виробництва,

розвитку соціальної сфери, органів місцевого самоврядування, органів соціального забезпечення, пенсійного фонду і т.д.

Несприятливі тенденції у демографічних процесах призводять до старіння населення і зменшення його репродуктивного потенціалу. У Сумській області за період між переписами населення 1989 і 2001 років у статево-віковій структурі населення відзначається його „постаріння". Основною причиною старіння населення є зниження народжуваності, що автоматично зменшує частку дітей у населенні і збільшує частку людей старших вікових груп. Середній вік населення області у 1989 р. становив 38,8 років, а в 2001 р. він зріс до 40,5 років. Сумська область належить до областей із найбільш «старим» населенням (частка осіб віком 60 років і старше в загальній кількості населення на 1.01.05 р. перевищує 22,8%). За час, що пройшов після останнього перепису населення його статево-вікова структура населення ще більше погіршилася. У 2001 р. у порівнянні з 1989 р. змінилася також і частка окремих вікових груп в загальній чисельності населення. По-перше, значно скоротилася частка дітей у віці 0-4 роки (з 6,8% до 3,7%) і 5-9 років (з 6,7 до 4,7%), по-друге, відмічається значне збільшення частки осіб у віці 40-44 р., 54-55 років, 70-74 роки. За період, що минув після проведення І Всеукраїнського перепису найбільш чисельною стала вікова група 45-49 р., у якій станом на 1.01.05 р. перебувало 96272 осіб, тоді як у 2001 р. найбільш чисельною була сусідня молодша вікова група 40-44 роки. Остання зараз перейшла на друге за чисельністю місце (95618 осіб), втративши за післяпереписний період 5574 особи. „Втратила позиції" і вікова група молоді віком 15-19 років, яка у рік перепису була другою за чисельністю (97365 осіб), а у 2005 р. – стала лише третьою із чисельністю 93923 осіб, що становить 96% до рівня 2001 р. Отже, у молодших вікових групах кількість населення скорочується, а у старших – збільшується (рис. 7) [3, 4].

Чисельність населення працездатного віку в Сумській області у 2001 р. була на 22,1 тис. осіб меншою, ніж у 1989 р. і становила 73,2 тис. осіб, або 90,7% від рівня 1989 р. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. показав, що, незважаючи на скорочення абсолютної чисельності частка населення працездатного віку зросла до 56,6% в порівнянні з 1989 р., коли вона становила 52,9%. Одночасно із зростанням частки населення працездатного віку, відзначалося скорочення частки осіб молодше працездатного віку і, навпаки, збільшення частки осіб старше працездатного віку, при одночасному скороченні абсолютної чисельності тієї й іншої групи.

Скорочення демографічного навантаження на населення працездатного віку було чи не єдиним позитивним моментом, що сталися у статево-віковій структурі за міжпереписний період. Однак, бачимо, що за цей же період у демографічному навантаженні суттєво (у 1,4 раза) зменшилася частка дітей. Тобто, при загальному покращенні показника демографічного навантаження, відбулися негативні зміни у його структурі. Частка населення у віці старше 60 років стала непропорційно більшою порівняно з часткою осіб допрацездатного віку (0-14 років). Інакше кажучи, частка дітей менша, ніж частка пенсіонерів.

Наприклад, частка осіб віком 0-9 років становила 8,6% загальної чисельності населення, тоді як питома вага осіб віком 50-59 років була уже 10,9%. Зрозуміло, що в подальшому це повинно було призвести до поступового зростання демографічного навантаження і загострення демографічної ситуації в регіоні. Власне, це й відбулося за післяпереписний період. Загальний коефіцієнт демографічного навантаження у 2001 р. становив 0,63, у т.ч. коефіцієнт навантаження старими – 0,38, а коефіцієнт навантаження дітьми 0,25. Станом на 1.01.05 р. загальний коефіцієнт демографічного навантаження зріс до 0,69, у т.ч. коефіцієнт навантаження старими 0,44, а коефіцієнт навантаження дітьми 0,25.

Модальний вік за міжпереписний період скоротився на 10 років, що закономірно пов'язано зі зменшенням демографічного навантаження. Модальний вік всього населення в 1989 р. припадав на 51 рік – 26259 осіб, а у 2001 р. – на 41 рік (21325 осіб).

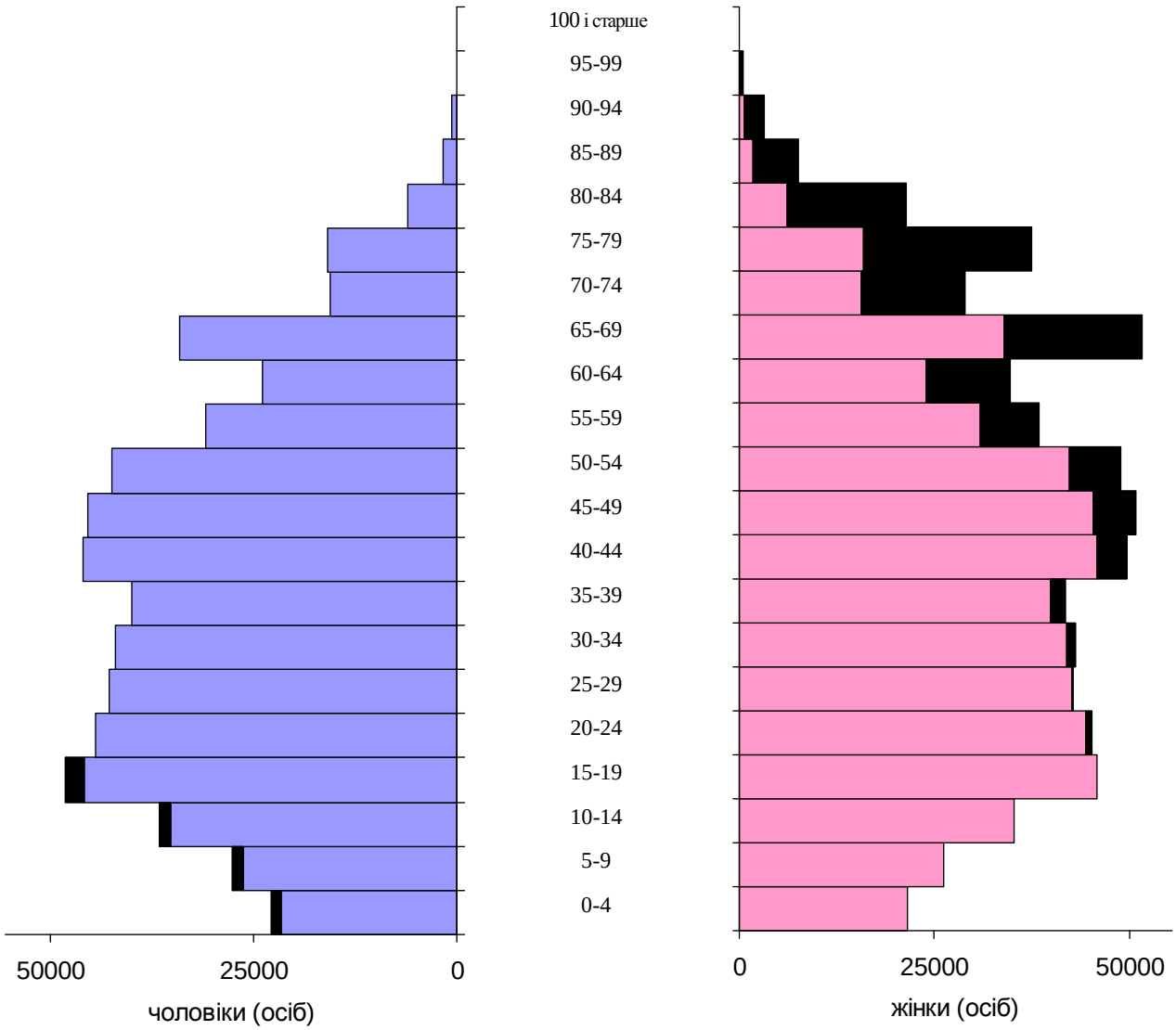

Рис. 7. Статево-вікова структура населення Сумської області у 2005 р.

На демографічну ситуацію впливають процеси шлюбності та розлучуваності, адже саме через сім'ю відбувається відтворення населення. Шлюбність також зазнає впливу демографічних хвиль. Протягом 2000-2005 рр. кількість шлюбів коливалась від 6861 у 2000 р. до 8842 у 2003 р. У 2005 р. кількість зареєстрованих шлюбів становила 7818. Найвищий рівень перебування у шлюбі зафіксований серед жінок віком 40-44 роки. Він дорівнює 76,9%. У чоловіків найбільша частка одружених була зафіксована у віковій групі 55-59 років, 85,3% представників якої одружені. З усіх жінок, що перебували у шлюбі, 61,5% були дітородного віку (15-49 років).

Помітною є тенденція зменшення кількості укладання шлюбів. В сучасному суспільстві набувають популярності незареєстровані, так звані „громадянські шлюби". Крім цього, однією з причин зменшення кількості укладання шлюбів є їх відкладання. У 2005 як уже вказувалося, було зареєстровано лише 7818 нових сімей, або 6,3 шлюби на 1000 осіб населення, тоді як у 1995 році шлюбів було 11,6 тис. (8,3 на 1000 тис. населення), у 1990 році зареєстровано 12,3 тис. нових сімей (8,6 на 1000 населення, а у 1985 р. – 12,9

тис. шлюбів (9,0 на 1000 населення). Таким чином, на 1000 населення у 2005 р. припадає на 30% менше сімей, ніж у 1985 р. і на 24,1% менше, ніж у 1995 р. Кількість розлучень за досліджуваний період значно не відрізняється і коливається у межах 3,0-4,0 розлучень на 1000 осіб населення. Найменша кількість розлучень була зареєстрована у 1990 р. 4,2 тис. (3,0 на 1000 населення), а найбільша у 2000 р. – 5,3 тис. осіб (4,0 на 1000 осіб). Аналізуючи динаміку розлучень, можна спостерігати тенденцію до збільшення розлучень в останні роки, при зменшенні чисельності населення області.

Для статево-вікової структури шлюбів характерні вищі значення коефіцієнтів ранньої шлюбності та пізніх шлюбів у сільській місцевості, тоді як більше шлюбів у дітородному віці укладається жителями міських поселень. У дітородному віці дещо більші коефіцієнти шлюбності властиві чоловічому населенню, що пояснюється часткою повторних шлюбів у цьому віці, яка для чоловіків є трохи вищою.

Характеризуючи вік взяття шлюбу в Сумській області, спостерігаємо малоінтенсивну тенденцію до збільшення середнього віку при вступі до шлюбу серед чоловіків. Якщо у 2000 р. середній вік нареченого при вступі до шлюбу був 29,1 року, то в 2005 р. він зріс до 29,7 року для всього населення області в цілому. Та ж сама ситуація спостерігається і при аналізі шлюбності чоловіків у міських та сільських поселеннях, взятих окремо. Більш високий вік одруження сприяє підвищенню рівня самітності. Частина молодих людей довше, ніж раніше, не одружуються. Медіанний вік при вступі до шлюбу чоловіків, серед міського населення зменшився від 25 років у 2000 р. до 22,5 року у 2005 р., тоді як у сільській місцевості спостерігається „постаріння” наречених 24,6 року до 25,7 року за той же період. В цілому по області відмічається збільшення медіанного віку для чоловіків, які укладають шлюб, від 24,9 року у 2000 р. до 26,1 року у 2005 р.

Серед жінок, медіанний вік при вступі до шлюбу в Сумській області за досліджувані роки змінився аналогічними чином (як і у чоловіків, зріс на 1,2 року). У міській місцевості значення медіанного віку за ці роки змістилося на 0,9 року в сторону збільшення. Така ж сама тенденція, але з більшою інтенсивністю, спостерігається і у сільській місцевості. Так у 2000 р. медіанний вік при вступі до шлюбу жінок становив 21,4 року і за п’ять років зріс до 22,8 року, тобто на 1,4 року (рис. 8).

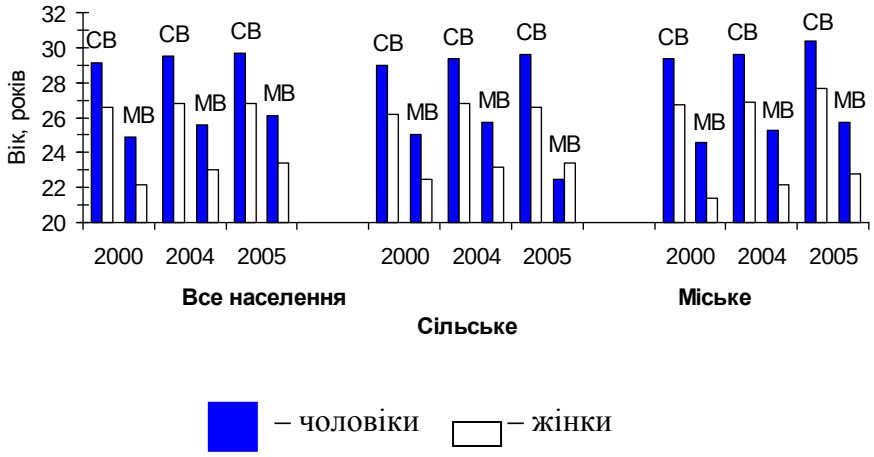

Рис. 8. Вік взяття шлюбу в Сумській області

Отримані результати наочно підтверджують уже відзначену раніше негативну (з демографічної точки зору) тенденцію відтермінування шлюбів, підвищення віку обох наречених, зростання частки населення, яке живе у цивільному шлюбі.

Одним з головних параметрів, що характеризують шлюбно-сімейну ситуацію є розлучення, зокрема розподіл розлучень за тривалістю шлюбів. Аналізуючи розподіл розлучень за тривалістю шлюбів у Сумській області у 2005 р. знаходимо, що найбі-

льша кількість розлучень відбувається після 10-20 років спільного життя (32,5%). Порівняно з 2000 р. частка розірваних шлюбів після такої тривалості спільного життя становить 115,2%, а з 1990 р. – 123,4% (рис. 9).

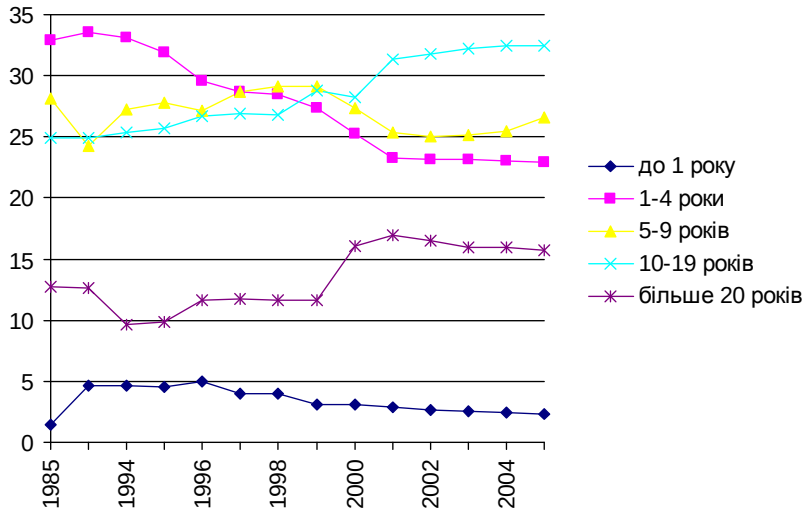

Рис. 9. Розподіл розлучень за тривалістю шлюбів

На другому місці за кількістю розлучень сімейні пари, чиї шлюби протривали 5-9 років – 26,6%. Частка розлучень після шлюбів такої тривалості у співвідношенні до 2000 р. становить 97,1%, а порівняно з 1990 р. – 106,4% [5].

Національна структура населення є важливим чинником перебігу демографічних та соціальних явищ у регіонах країни. Вивчення національного складу населення дає можливість визначити особливості розселення та життєдіяльності людей різних національностей в окремих регіонах. Етнічний склад населення визначається співвідношенням частки корінного етносу і представників національних і етнічних меншин. Сумська область за національним складом є відносно однорідною. Найбільш чисельна корінна національність – українці. Переписом їх зафіксовано 1 152 034 осіб, що складає 88,8% усього населення області. За міжпереписний період абсолютна чисельність українців зменшилась на 68,5 тис. осіб (або на 5,6%), але частка їх в загальній чисельності населення області за міжпереписний період збільшилась на 3,3%.

Друга за чисельністю національність, представники якої проживають на території Сумської області – росіяни, чисельність яких у 2001 р. становила 121 665 осіб, або 9,4% населення області. Їх чисельність зменшилась в порівнянні з переписом населення 1989 р. на 68,4 тис. осіб (або на 36%), а питома вага у всьому населенні знизилась з 13,3% до 9,4%.

Наступні місця за чисельністю посідають білоруси – 4,3 тис. осіб (0,3%), цигани – 1,4 тис. осіб (0,1%), вірмени – 1,2 тис. осіб (0,1%), Також в області живе 778 молдаван (0,06%), 762 євреї (0,06%), 421 поляк (0,03%). Всі інші національності (всього на території області проживають представники 95 національностей і народностей), які живуть на території Сумщини, становлять 0,4% всього населення області. Кількість білорусів, третьої за чисельністю населення національності в області, в порівнянні з даними перепису населення 1989 р. зменшилась на 2,1 тис. осіб. Питома вага білорусів у всьому населенні також знизилась з 0,4% до 0,3%.

Одним з найважливіших критеріїв етнічності людини є мова. Сумська область належить до україномовних областей, але близькість до кордону з Росією призводить до того, що більшість населення, особливо в містах, спілкується російською мовою. Українську мову у 2001 р. вважали рідною 84% населення області, що на 5,9 відсоткових пункти більше, ніж за даними перепису 1989 року. Російську

мову визнали як рідну 15,6% населення, у порівнянні з минулим переписом населення цей показник знизився на 5,8%. Частка інших мов, які були вказані в якості рідної, за міжпереписний період зменшилася на 0,1 відсоткових пункти і становила 0,4% [2].

Висновки. Отже, проведене дослідження показало, що демографічна ситуація в Сумській області залишається достатньо складною і в майбутньому слід чекати її подальшого погіршення. Аналіз сучасної демографічної ситуації в Сумській області виявив наступні закономірності:

- Зменшення загальної кількості населення. За період 2001-2005 рр. кількість населення скоротилася на 73,4 тис. осіб.
- Незначне збільшення народжуваності. Протягом 2002-2005 рр. коефіцієнт народжуваності зріс з 6,7‰ до 7,2‰. За січень-жовтень 2006 р. коефіцієнт народжуваності зріс до 8,2‰.
- Зростання смертності населення, особливо в сільській місцевості. Протягом 2000-2005 років коефіцієнт смертності для всього населення зростав з 14,3‰ до 15,5‰, а для сільської місцевості відповідно з 18,3‰ до 20,3‰. За січень-жовтень 2006 р. коефіцієнт смертності всього населення зріс до 18,4‰.
- Зниження дитячої смертності. У 2005 р. коефіцієнт дитячої смертності становив 11,4‰, тоді як у 2000 р. він дорівнював 13,2‰, а у 1995 р. – 15,2‰. У 2005 р. померло 102 дитини у віці до 1 року, за січень-жовтень 2006 р. – 53.
- Тривале природне скорочення населення. Протягом 2000-2005 років коефіцієнт природного скорочення зріс (погіршився) з –11,1‰ до –12,1‰. За січень-жовтень 2006 р. коефіцієнт природного скорочення становив –10,2‰.
- Негативне сальдо міграцій, високий міжрегіональний відтік населення. Разом з тим відзначається зменшення величини негативного сальдо міграцій У 2004 р. сальдо міграцій становило –3720 осіб, у 2005 р. –2720 осіб, за 10 місяців 2006 р. – 1647 осіб.
- Збільшення демографічного навантаження при одночасному зменшенні частки дітей у ньому. Загальний коефіцієнт демографічного навантаження у 2001 р. становив 0,63, у т.ч. коефіцієнт навантаження старими – 0,38, а коефіцієнт навантаження дітьми 0,25. На 1.01.05 р. загальний коефіцієнт демографічного навантаження зріс до 0,69, у т.ч. коефіцієнт навантаження старими 0,44, а коефіцієнт навантаження дітьми 0,25.
- Зменшення кількості укладання шлюбів при збільшенні кількості розлучень. У 2005 р. було зареєстровано лише 7818 нових сімей, або 6,3 шлюби на 1000 осіб населення, тоді як у 1995 р. шлюбів було 11,6 тис. (8,3 на 1000 тис. населення). Кількість розлучень за період 2000-2005 рр. значно не відрізняється і коливається у межах 3,0-4,0 розлучень на 1000 осіб населення. Найменша кількість розлучень була зареєстрована у 2004 р. 4,5 тис. (3,0 на 1000 населення), а найбільша у 2000 р. – 5,3 тис. осіб (4,0 на 1000 осіб). За січень жовтень 2006 р. укладено 7053 шлюби і зареєстровано 3719 розлучень.
- Зменшення кількості населення у найбільш чисельних етнічних групах, в основному через його природне скорочення, а також еміграцію. За міжпереписний період чисельність українців зменшилась на 68,5 тис. осіб (або на 5,6%), чисельність росіян зменшилася на 68,4 тис. осіб (або на 36%).

Для поліпшення демографічної ситуації в регіоні владі потрібно реалізувати комплекс заходів, направлених на стимулювання народжуваності, охорони і збереження здоров’я дітей, сприяння підвищення добробуту сімей та молоді. Потрібно розробити програми подолання бідності на основі зростання доходів та рівня життя всього населення, реформування сфери праці, забезпечення ефективної зайнятості, яка має стати надійною гарантією належного рівня життя. Однак, підвищення матеріального добробуту не гарантує підвищення народжуваності. Очевидно потрібні додаткові умови, зокрема, впевненість у завтрашньому дні, певні гарантії для майбутньої дитини у вигляді освіти, безпеки, соціального захисту. Важливо сформулювати нову концепцію розвитку суспільства,

котра за сприятливих умов змогла б стати національною ідеєю.

Особливо загрозлива ситуація спостерігається в сільській місцевості Сумської області, тому державі потрібно звернути увагу на проблеми села. Ситуацію, що склалася в області, можна виправити, провівши заходи по збереженню сільського населення: створити програми по відродженню села, стимулювати міграцію молоді в сільську місцевість, підтримувати розвиток приватних, фермерських господарств, впорядкування системи побутового обслуговування сільської місцевості (створити привабливі умови для розвитку приватних закладів побутового і торгівельного обслуговування; системи виїзного обслуговування мешканців села та ін.), покращити роботу транспортної мережі та збільшити протяжність шляхів із твердим покриттям, газифікувати та телефонізувати сільську місцевість, стимулювати житлове будівництво.

Література

1. Міграція населення Сумської області у 2005 р.: Статистичний збірник. – Суми, 2006. – 80 с.

2. Національний склад населення Сумської області: за матеріалами перепису населення 2001 року. Статистичний збірник. – Суми, 2003. – 104 с.

3. Склад населення Сумської області за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.: Статистичний збірник. – Суми: Обласне управління статистики, 2003. – 77 с.

4. Сумщина в цифрах. Статистичний щорічник. Ч. ІІ. – Суми: Сумське обласне управління статистики, 1999. – 174 с.

5. Шлюби та розлучення Сумської області за 2005 рік. Статистичний бюлетень. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2006. – 18 с.

6. www.sumystat.sumy.ua.

УДК 911.3:37

Костянтин Нємець, Павло Вірченко

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО КОМПЛЕКСУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розкриті сучасні тенденції розвитку науково-освітнього комплексу на прикладі Харківського регіону. Проведено аналіз динаміки кількості вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації та кількості студентів у них.

Kostyantyn Nemets, Pavlo Virchenko. **Some aspects of functioning scientific-educational complex of the Kharkov area.** *Modern trends of the development of scientific-educational complex in the Kharkov region are described in the article. The analysis of dynamics of the amount of higher educational establishments of different levels (I-IV) of accreditation and the quantity of students in them was perfomed.*

Актуальність теми дослідження. Майбутнє нашої держави визначається не сировинними запасами й іншими природними ресурсами, а інтелектуальним потенціалом, рівнем розвитку науки і високих технологій, які роблять економіку конкурентноспроможною.

Вирішити проблему росту інтелектуального рівня населення мають освітні заклади країни та її регіонів, для успішного функціонування яких необхідно визначити сучасні тенденції розвитку науки, техніки, технологій, удосконалення територіальної організації науково – освітнього комплексу та оптимізації системи державних замовлень освітнім закладам.

Україна ще з радянських часів має високорозвинений інтелектуальний та науковий потенціал, за допомогою якого можна ефективно розв’язувати інноваційні проблеми та вирішувати актуальні питання сучасного розвитку економіки. Так у 1990 році в Україні було зосереджено 6,5 % світового науково – технічного потенціалу при кількості населення близько 1 % від світової [1, с.58].

Але після розпаду Радянського Союзу в науково – освітньому комплексі нашої держави почалися кризові процеси, які значною мірою загальмували розвиток народно - господарського та суспільного комплексу країни у порівнянні з іншими країнами Європи.

Ці процеси були пов'язані зі змінами політичної та економічної систем держави.

Сьогодні понад 90 % продукції, яка виробляється промисловістю України, не відповідає сучасному науково – технічному рівню, що спричиняє її нерентабельність і низьку конкурентоспроможність [1, с.58].

На жаль, на зорі української незалежності науково – освітній комплекс (НОК) не був визначений серед пріоритетів у політиці держави, що й призвело до значного відставання України від розвинених країн світу, які вже тоді започаткували розвиток економіки нового типу, що базується на знаннях.

У глобалізованому світі освіта і наука стали визначальними факторами людського розвитку. Сьогодні вони є безальтернативним засобом національного самоутвердження. Повноцінним учасником глобальної економіки може бути лише та країна, в якій інтелектуальні професії стали масовими, а інвестиції у розвиток людського потенціалу – вагомими та ефективними. Тож не випадково, країни, які у свій час зробили ставку на розвиток науково – освітнього комплексу, тепер стали світовими лідерами.

Не останню роль у розвитку освіти і науки має кадровий потенціал, який за роки кризи значно зменшився у зв'язку з відтоком за кордон та в інші галузі економіки з більш високим рівнем матеріального забезпечення. Сьогодні насиченість науковими кадрами в Україні відповідає рівню таких країн, як Іспанія, Польща, Чехія, Угорщина, однак вона вдвічі менша за середнє значення цього показника в інших країнах ЄС та майже в чотири рази менша за найбільш забезпечену науковими кадрами серед європейських країн Фінляндію [1, с.58]. Що стосується Харківської області то забезпеченість науковими кадрами в регіоні складає майже 2 % від економічно активного населення (розрахунки авторів).

Аналіз попередніх досліджень. На функціонування науково-освітнього комплексу будь-якого регіону впливає цілий ряд чинників, але даним дослідженням автор розпочинає детальне вивчення проблем, які стосуються ефективної роботи науково-освітнього комплексу. Як свідчить аналіз попередніх публікацій, останнім часом перспектива розвитку науково – освітнього комплексу хвилює багатьох учених, як закордонних так і вітчизняних. Зокрема, різні аспекти його функціонування можна знайти у дослідженнях В. Ревенка, Л. Федулової, В. Дюндіна, В. Стецького, О. Антіпіної, О. Хомича та інших. Але найголовніше, на нашу думку, те, що на вирішення проблем розвитку науково – освітнього комплексу України звернули увагу не тільки вчені, а й керівництво держави. Підтверджує це останнє послання президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році», де Віктор Ющенко зазначив: «Майбутнє нації визначає освіта. Інтелект нашої нації – це шанс для України. Прийшов час «економіки знань», у якій інтелектуальні ресурси приносять значно більший прибуток, ніж природні» [2, с.29].

Закон України «Про вищу освіту», який був підписаний попереднім президентом 17 січня 2002 року, спрямований на врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України. Він встановлює правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи вищої освіти, створює умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях [3, с.134].

Ще одним підтвердженням важливості розвитку наукового комплексу є проект концепції розвитку наукової сфери України, який був розроблений робочою групою під головуванням президента Національного університету «Києво – Могилянська академія» В.С. Брюховецького, де дається аналіз сучасного стану наукової сфери, її вплив на інноваційний розвиток економіки

України, негативні чинники, які затримують розвиток наукової сфери та основні заходи для виведення науки з кризового стану тощо [4, с.19]. Проект цієї концепції був розроблений згідно з розпорядженням Президента України від 3 жовтня 2005 № 1183/2005-рп. [4, с.19]. Це є ще одним підтвердженням важливості розвитку науково – освітнього комплексу і, будемо сподіватися, що фінансове забезпечення наукової сфери з державного бюджету буде доведене до задекларованих 1,7 % від ВВП.

Метою даної статті є аналіз чинників, які впливають на оптимізацію науково-освітнього комплексу регіону (на прикладі Харківської області).

Викладення основного змісту дослідження. За останні роки відбулися позитивні зрушення як у науково – освітньому комплексі України, так і Харківщини.

До вищих навчальних закладів належать технікуми, училища, коледжі, інститути, академії, університети та інші, які мають різні рівні (I-IV) акредитації [6, с.69-70]. У 2005/2006 навчальному році підготовку фахівців із вищою освітою в регіоні за професійним спрямуванням здійснювали 75 вищих навчальних закладів (ВНЗ) I-IV рівнів акредитації, де навчалось 284,6 тис. студентів [5, с.476,478], це на 4 одиниці більше (або на 6,3 %), ніж у порівнянні з 1990/1991 навчальним роком. Серед них: 38 ВНЗ – I-II рівнів акредитації де, навчалось 29,3 тис. осіб та 37 ВНЗ – III-IV рівнів акредитації, серед яких 10 академій, 19 університетів та 10 інститутів, де навчалось 256,8 тис. осіб [5, с.478]. До того ж, слід зазначити, що 63 вищих навчальних заклади з 75, розташовані в обласному центрі, що складає 84 % від їх загальної кількості (рис. 1).

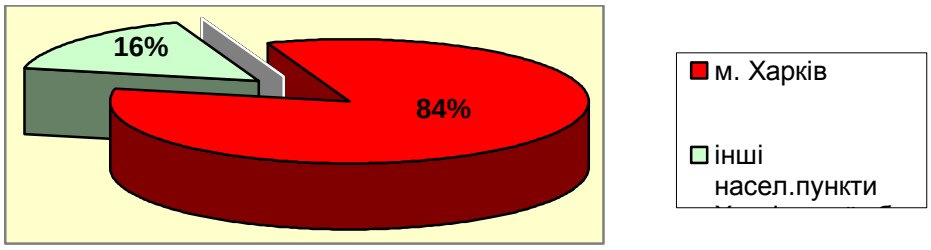

Рис. 1 Питома вага обласного центру в науково-освітньому комплексі Харківщини

Вищі навчальні заклади здійснюють підготовку фахівців за такими кваліфікаційними рівнями: молодший спеціаліст (забезпечують вищі навчальні заклади I рівня акредитації), бакалавр (забезпечують вищі навчальні заклади II- IV рівня акредитації), спеціаліст та магістр (забезпечують вищі навчальні заклади III - IV рівня акредитації) [6, с.56-57].

За роки незалежності в області також з'явились недержавні ВНЗ, які складають 18,7 % (або 14 одиниць) від загальної кількості вищих навчальних закладів Харківщини.

Наступна діаграма (рис. 2) відображає динаміку кількості вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації області.

Аналіз діаграми дає змогу зробити висновок про збільшення, за останні п'ятнадцять років, кількості вищих навчальних закладів III- IV рівня акредитації на 59,5 % та зменшення вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації на 28,9 % . Така тенденція, на нашу думку, свідчить про зростання попиту на вищу освіту на ринку освітніх послуг. Але аналіз сучасного ринку праці свідчить про те, що економіка держави сьогодні має дефіцит фахівців з освітньо-кваліфікаційними рівнями «молодшого спеціаліста» та «бакалавра», яких готують, переважно, вищі навчальні заклади I-II рівня акредитації.

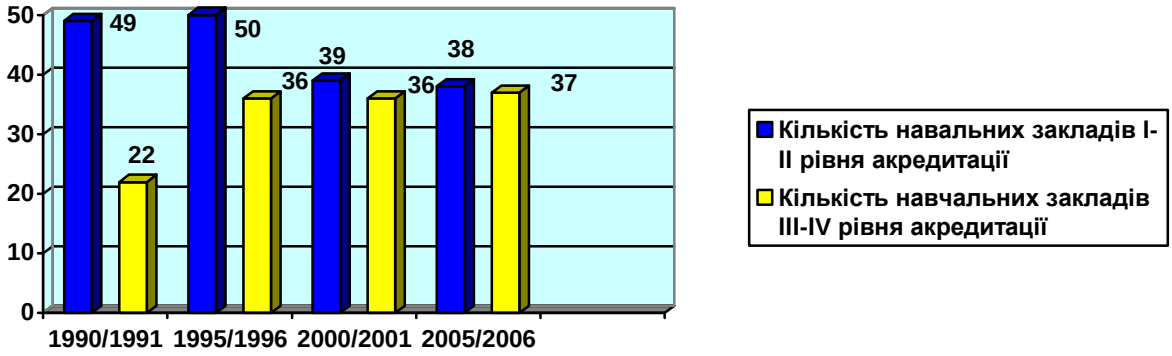

Рис. 2. Динаміка кількості вищих навчальних закладів I-IV рівня акредитації Харківської області

Збільшення кількості навчальних закладів III- IV рівня акредитації створило умови для збільшення контингенту студентів у цих ВНЗ, кількість яких збільшилась у порівнянні з 1990/1991 навчальним роком майже в два рази, про що свідчить наступна діаграма (рис. 3).

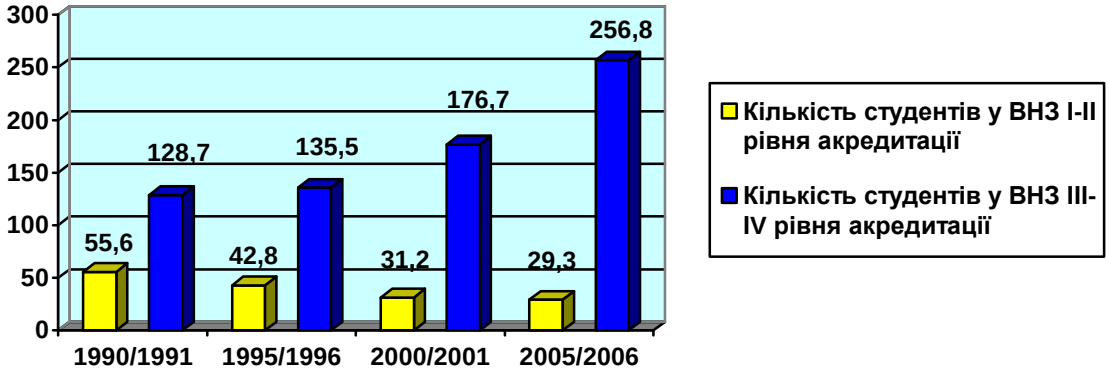

Рис. 3. Динаміка кількості студентів вищих навчальних закладів I-IV рівня акредитації Харківської області

Така тенденція сприяє підвищенню рівня освіченості населення, але ставить перед фахівцями - соціогеографами завдання по проведенню дослідження співвідношення кількості осіб з відповідною вищою освітою до потреб ринку праці. І враховуючи зміни, які відбуваються у наш швидкоплинний час, такий аналіз дозволяє прогнозувати зміни майбутніх потреб ринку праці щодо робітників певного фаху.

Як свідчить статистика сьогодення, потреба підприємств у працівниках із кожним роком зростає. Про це свідчить наступний графік (рис. 4).

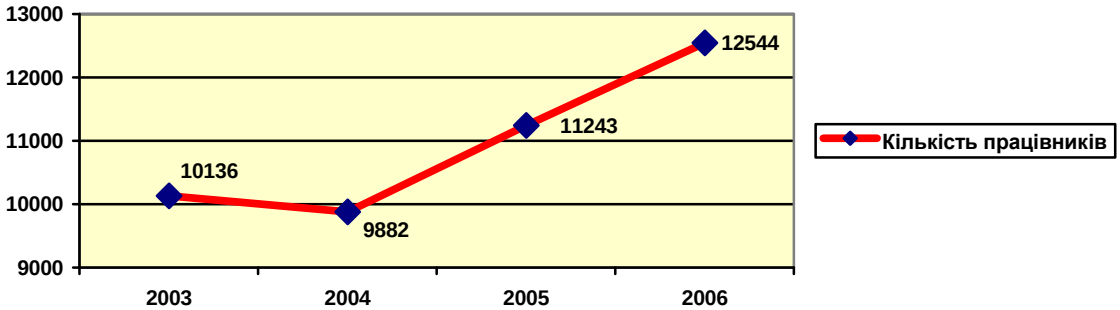

Рис. 4 Потреба підприємств у працівниках [5, с.378]

На 1 січня 2006 року економіка області найбільше потребувала працівників для роботи з інструментом та операторів для складання устаткування і машин [5, с.378], яких готують вищі навчальні заклади I-II рівня акредитації.

Зростання темпів економічного розвитку і сучасна демографічна ситуація і надалі будуть сприяти збільшенню попиту на трудові ресурси. Але, як свідчать статистичні дані, в останні роки спостерігається зростання кількості безробітних з числа осіб, які закінчили навчальні заклади. Якщо у 2003 році ця група безробітних складала 13,5 % від загальної кількості зареєстрованих безробітних, то у 2005 році – 22,4 % [5, с.374]. Тож для ефективної зайнятості своїх випускників вищим навчальним закладам різних рівнів акредитації потрібно вирішити питання їх працевлаштування. Мабуть, не випадково все частіше в нашому суспільстві піднімається питання про надання першого робочого місця випускникам ВНЗ.

Висновки. У статті розглянуто деякі аспекти функціонування науково-освітнього комплексу Харківщини. Але також не слід забувати про те, що НОК- це ще й школа виховання майбутнього фахівця, розвитку його творчих здібностей, і ця «школа життя» має великий вплив на розвиток соціокультурного портрету особистості, але це вже тема іншого дослідження.

Наведені ж вище факти свідчать про відсутність злагодженої політики в освітній сфері на регіональному рівні, а також про те, що проблеми, які виникають у функціонуванні науково-освітнього комплексу, потребують уваги з боку держави. Невирішення проблем НОКу призводить:

- до зниження конкурентноздатності вищих навчальних закладів, якщо вони не здатні мобільно відреагувати на потреби виробництва;
- до формування неадекватної трудової мотивації випускників ВНЗ;
- до невідповідності кількості фахівців, що випускаються вищими навчальними закладами потребам господарського комплексу тощо.

У роботі ми спробували розглянути деякі аспекти функціонування науково-освітнього комплексу Харківської області. Але цей складний і в той же час важливий компонент сфери послуг потребує проведення глибоких системних досліджень суспільно-географічного характеру, пошуку шляхів оптимізації науково-освітнього комплексу нашого регіону.

Література

1. Федулова Л. Напрямки підвищення результативності наукової сфери в Україні // Економіст.- 2005.-№ 5.-с.58-61;

2. Послання президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році»//Економіст. -2006.-№ 2.-с.27-75;

3. Закон України «Про вищу освіту» від 17.01.2002. № 2984-III // Відомості Верховної Ради.- 2002.-№ 20.-с.134;

4. Концепція розвитку наукової сфери України (проект)//Економіст.-2006.-№ 10.-с.19-21;

5. Статистичний щорічник Харківська область у 2005 році.- Харків.: Головне управління статистики у Харківській області,2006.-606 с.;

6. Закон України «Про освіту» від 23.05. 1991. №1060-XI // Збірник «Законодавство України про вищу освіту(зі змінами, станом на 12.04.2006)».-Х.,- 2006.-140 с.;

УДК 911.3(7)+ 332.135 ***Олександра Бородієнко, Леоніла Ткачук***

США: ГЕОЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ГЛОБАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА

В статті проаналізовано основні аспекти глобальної геостратегії США. Досліджено особливості взаємодії з різними країнами та регіонами. Виділено поля геостратегічних інтересів США. Проаналізовано геоекономічну складову взаємодії зі стратегічними партнерами.

***Alexandra Borodienko, Leonila Tkatchuk*. USA: Geoeconomical aspects of global leadership**. *It is considered key aspects of USA's global geostrategy. Distinctive features of USA's interrelations with strategic countries and regions are analysed. The fields of USA's geostrategic priorities are shown. Geoeconomic field of interrelations is defined.*

Актуальність дослідження. Для зовнішньої політики держав світу і зокрема США останні десятиріччя XX сторіччя були періодом пошуку і пристосування до радикальних змін в системі міжнародних відносин, що сталися в результаті закінчення холодної війни і розвитку нових глобальних процесів. Розпад біполярної системи міжнародних відносин приніс США як нові можливості, так і нові проблеми. З одного боку припинення глобальної конфронтації означає зникнення реальної військової загрози і перетворення США на єдину військову супердержаву. З іншого ж – відбулася девальвація ролі військової сили: на провідну арену суперництва між розвинутими державами перетворилася торгівельно-економічна сфера, де США зіткнулися зі зростаючою конкуренцією з боку своїх союзників часів холодної війни. Новою реальністю міжнародних відносин стала зростаюча глобалізація світової економіки. Це ставить країни світу, зокрема і США, перед необхідністю перейматися в першу чергу геоекономічною проблематикою, постійно дбаючи про підтримання та посилення конкурентоздатності на світових ринках. Ідеологічна складова зовнішньополітичних стратегій, як і військово-стратегічні аспекти взаємодії держав світу сьогодні слід розглядати під кутом економічного суперництва, т.б. пріоритет при формуванні зовнішньополітичної стратегії держави належить її геоекономічним інтересам. Відповідно, дослідження геоекономічної складової зовнішньополітичної стратегії США у відносинах з провідними центрами світового розвитку є безперечно актуальним, а аналіз моделі економічної взаємодії США з партнерами з різним економічним потенціалом може послужити повчальним аналогом в сфері розробки зовнішньоекономічної стратегії України.

Постановка проблеми. Метою даного дослідження є: аналіз основних аспектів глобальної геостратегії США; дослідження особливостей взаємодії з різними країнами та регіонами; вичленовування поля геостратегічних інтересів США; аналіз геоекономічної складової взаємодії зі стратегічними партнерами.

Виклад основного змісту дослідження. Геостратегічна структура міжнародних відносин в умовах поліцентричного світу визначається через категорію "центр сили" – суб'єкт, який має можливість підпорядковувати діяльність інших суб'єктів або акторів міжнародних відносин у відповідності із власними національними інтересами [3]. В залежності від сфери розповсюдження такого контролю центр сили може бути локальним, регіональним або глобальним.

В сучасному світі існує три центри сили – Північноамериканський, Західноєвропейський і Азіатсько-Тихоокеанський. Сукупно всі три центри сили складають так званий "перший світ" – "золотий мільярд", який власне й складається з трьох зон – північноамериканської, західноєвропейської та азіатсько-тихоокеанської.

Сучасні міжнародні відносини представляють собою систему відносин (економічних, політичних) між центрами сили, в орбіту яких втягуються країни другого і третього світу. Перший світ працює в усіх трьох економічних просторах, хоча з різним ступенем інтенсивності. У кожного центру сили існують свої інтеграційні зо-

ни: в Західній Європі – ЄС, в Північній Америці – НАФТА, в Східній Азії – АСЕАН. Всі три регіони активно втягнуті в інтернаціоналізацію. На полі ж глобалізації єдиним лідером є США.

Північноамериканський центр сили, який сьогодні потрібно розглядати в контексті того, що його складає потужне інтеграційне ядро – НАФТА, є найбільш впливовим суб'єктом світогосподарських відносин. Його потенціал визначається найбільш містким в світі ринком з населенням в 360 млн.чол. та річним обсягом виробництва 11 трлн. дол. Ці показники перевищують аналогічні західноєвропейські показники в 1.2 рази. Проте, не дивлячись на присутність в системі регіональної економічної інтеграції таких потужних країн, як Канада і Мексика, потенціал Північноамериканського центру сили визначається могутністю США. Таким чином зовнішня політика США зокрема є визначальним фактором впливу на будь-яку державу та на міжнародну систему в цілому.

До ситуації, в якій зараз знаходяться США – безумовне світове лідерство, абсолютні переваги над іншими країнами практично в усіх областях – фінансовій, економічній, технологічній, в усвідомленні своєї винятковості, США йшли дуже давно. Ще на зорі формування американської держави її зовнішня політика була направлена на те, щоб створити такі умови, за яких США могли б конкурувати з могутньою Західною Європою. Такі умови США вбачали в завоюванні міцних економічних позицій на сусідніх північно- та південноамериканських ринках з перспективою політичного впливу в цих регіонах.

Глобальну геостратегію США можна визначити як:

- забезпечення глобальної конкурентоспроможності держави (США перш за все вбачають шлях до реалізації цього напрямку в посиленні регіоналізму);

- послаблення негативних тенденцій в міжнародній позиції країни (зменшення її частки в світовому промисловому виробництві, зниження продуктивності праці, посилення залежності від зовнішньоекономічної сфери, зростання дефіциту платіжного балансу тощо);

- світова першість з метою контролю над міжнародним розвитком [1, С.14], інструментами якої, за висловом М.Олбрайт, є "проста логіка, економічні стимули, технологічна допомога, нові угоди, обмін інформацією, насилля, погроза, санкції, загроза санкцій, - і будь-яка комбінація вище перерахованого";

- укріплення внутрішніх економічних позицій, які зараз підриваються надлишковою зовнішньою активністю (позиція неонаціоналістів, яку підтримують провідні американські економісти, науковці, профспілкові діячі);

- збереження, укріплення власної першості шляхом укріплення американської безпеки, підтримки друзів, просування своїх інтересів і принципів в усьому світі; підтримка загального верховенства в світі і балансів на регіональному рівні на користь США; домінування в тих регіонах, які США вважають життєво важливими (насамперед у Європі та басейні Тихого океану); стримування експансіоністських тенденцій місцевих претендентів на гегемонію в окремих регіонах шляхом створення коаліцій (позиція інтервенціоналістів);

- боротьба з міжнародним тероризмом.

Виходячи з основних віх геостратегії США та на основі дослідження основних складових (табл.1) поле їх геостратегічних інтересів можна представити у вигляді схеми (рис.1).

Основні складові поля геостратегічних інтересів США є по суті геостратегічними векторами цієї держави. Таким чином, основними геостратегічними векторами США є :

-Північноамериканський (Канада й Мексика);

-Азіатський (АТР, країни Близького Сходу);

-Латиноамериканський;

-Західноєвропейський (країни ЄС).

Таблиця 1

Структура поля геостратегічних інтересів США

Країни, регіони, угруповання країн	**Критерії віднесення країн до поля геостратегічних інтересів держави**					**Критерії мотивації до взаємодії:** **+ - посилюють мотивацію до взаємодії** **- - послаблюють мотивацію до взаємодії**
	Висока залежність від торгівлі	**Залежність від поставок стратегічно важливої сировини**	**Невелика відстань між країнами**	**Наявність надлишкових факторів виробництва**	**Висока залежність від інвестування**	
НАФТА В.т.ч.	20% зовнішньої торгівлі США	США на 30% задовольняють свої потреби в енергоносіях.	Канада й Мексика – сусіди першого порядку	Природні ресурси Канади, дешева робоча сила Мексики		-політична стабільність Канади (+) -курс на демократизацію суспільства в Мексиці (+) -низькі соціальні стандарти Мексики (-)
Канада	Залежність на 25% від імпорту товарів	На 25% залежать від імпорту енергетичних ресурсів	700 км між столицями, 7 тис. км спільного кордону	Природні ресурси Канади	Фінансові ресурси (прямі і портфельні інвестиції)	-Високий рівень соціально-економічного розвитку (+); -політична стабільність (+).
Мексика		На 25% задовольняють свої потреби в енергоносіях	Невелика відстань між країнами, спільний кордон	Дешева робоча сила (середня зарплата в 9 разів є нижчою)		-Низький рівень соціально-економічного розвитку (-); -Загроза нелегальної міграції (-); -Загроза розповсюдження наркотиків (-).
ЄС **в т.ч.**	Залежність: на 20% від імпорту, на 23% від експорту до країн ЄС				Країни забезпечують 45% ПІІ; фонди ПІІ становлять 65% сукупних фондів ПІІ	- Військово-стратегічні цілі (НАТО пов'язує США з європейськими державами) (+)
Великобританія					Забезпечує 20% ПІІ до США, приймає 30% ам.ПІІ	-Високий рівень соціально-економічного розвитку (+); -політична стабільність (+).
АТР **В т.ч.**	Залежність: на 41% від імпорту, на 28% від експорту			Дешева робоча сила, технології	Країни забезпечують 23% фондів ПІІ	США приймають участь в діяльності Азіатсько-Тихоокеанського форуму економічного співробітництва (+)

Країни, регіони, угруповання країн	Критерії віднесення країн до поля геостратегічних інтересів держави					Критерії мотивації до взаємодії: + - посилюють мотивацію до взаємодії - - послаблюють мотивацію до взаємодії
	Висока залежність від торгівлі	Залежність від поставок стратегічно важливої сировини	Невелика відстань між країнами	Наявність надлишкових факторів виробництва	Висока залежність від інвестування	
Японія	6% американського експорту (55 млрд.дол.) забезпечує 8% імпорту США (142 млрд.дол.)			Японські технології		
Китай	4.6% американського експорту (42 млрд.дол.) забезпечує 15% імпорту США (217 млрд.дол.)			Дешева робоча сила		
Латинська Америка	Залежність: на 20% від імпорту, на 20% від експорту			Невелика відстань між країнами	Тут розміщено 30% ам.ПІІ	-нестабільність політичних режимів деяких держав (-); -торгівля наркотиками (-); -високий рівень корупції (-).
Південно-Західна Азія		На 30% - від імпорту енергоносіїв				-політична нестабільність в регіоні (-)

Широкий спектр геостратегічних інтересів США підтверджує вислів З.Бжезинського про те, що чим більшою є військова, економічна та політична могутність держави, тим більшим є радіус її життєвих геополітичних інтересів, впливу і втягнутості цієї держави.

Геостратегічні інтереси США в Євразії та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні виявляються в існуванні складної системи коаліцій і союзів, ініційованих головним чином США.

НАТО, наприклад, пов'язує найбільш розвинуті і впливові європейські держави зі США, перетворюючи тим самим США в головну дійову особу навіть у внутрієвропейських справах. Підсилює геоекономічну складову двосторонньої взаємодії також діяльність американських ТНК, які з метою подальшого посилення конкурентоздатності проявляють інтерес до нарощування виробництва, насамперед в середньо розвинутих країнах Західної Європи – Ірландії, Іспанії, Португалії. Причин цьому є декілька, основні – наявність тут відносно

дешевої робочої сили, а також подальші лібералізація в рамках ЄС, що робить для американських ТНК можливим безмитний доступ на ринки інших країн-членів Європейського Союзу. Значна частина такого роду інвестицій (на відміну від інших регіонів, де вони спрямовувалися у видобувні галузі) була сконцентрована в обробній промисловості. Крім того, крупними реципієнтами американських інвестицій в цьому регіоні є Велика Британія, Нідерланди, Швейцарія, а сукупно на країни Західної Європи припадає біля 60% американських прямих інвестицій [2].

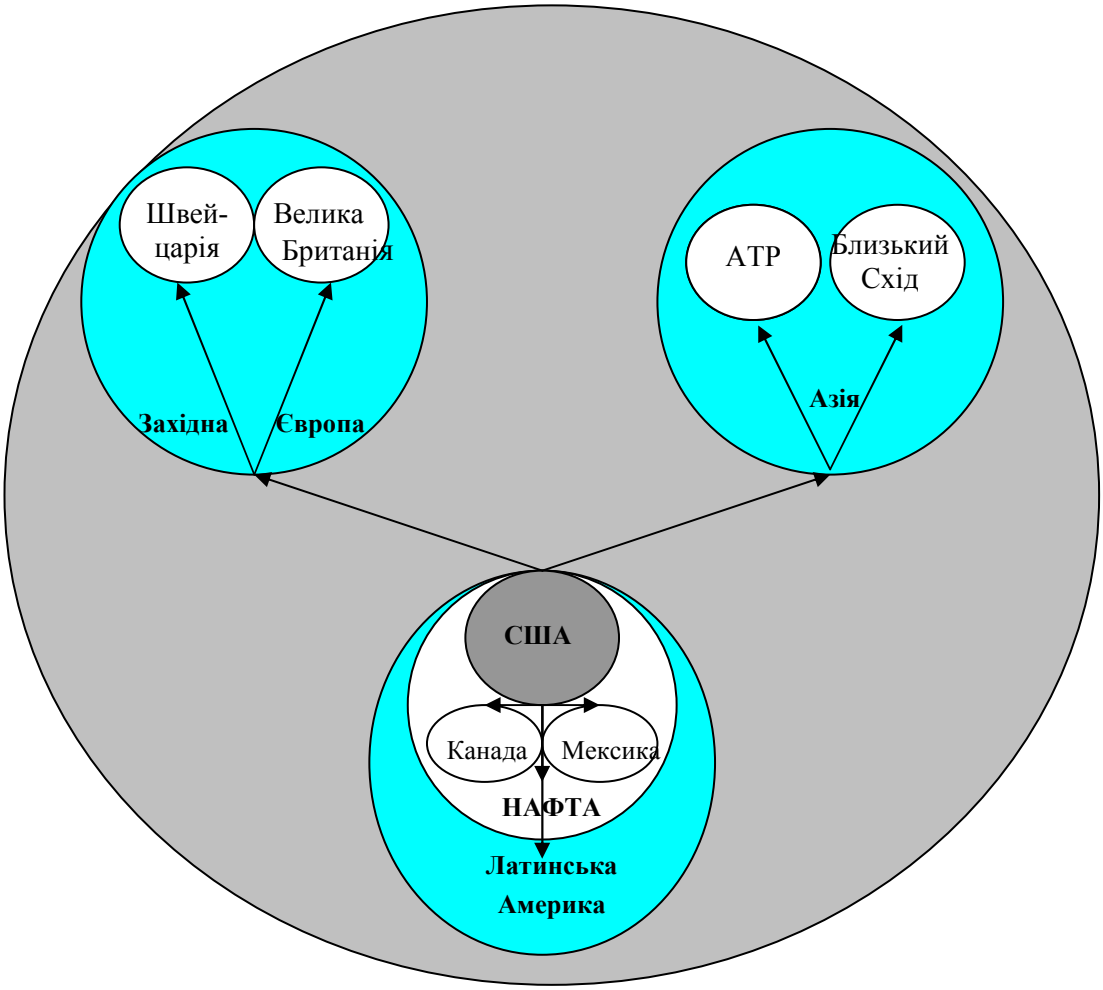

Рис.1. Поле геостратегічних інтересів США

Статус США в АТР можна охарактеризувати як „стратегічну оборону”. США не вдалося після розпаду біполярної системи зайняти одноосібне домінуюче положення, незважаючи на те, що вже з кінця 80-х років АТР було офіційно проголошено головним стратегічними напрямком американської зовнішньої політики. Відносини з Японією та Китаєм, які самі почали претендувати на лідерство в АТР, ускладнилися через неможливість використовувати традиційні для часів біполярної системи механізми: договору безпеки та розігрування „московської карти”, відповідно, – і все це за умови відносного послаблення американської економічної та технологічної міці. Особливо важливою обставиною, яка визначає параметри американського впливу в регіоні, є наявність у народів Східної Азії історичної пам’яті про, так звану, „цивілізаційну місію” західних держав на їх території. Зовнішньополітична доктрина президента Буша в цьому регіоні викликала неочікувано жорстку ре-

акцію – не тільки стимулювала прискорення модернізації військового потенціалу в країнах регіону, але й здійснила активізуючий вплив на розвиток ракетного озброєння і ядерних програм в КНДР і КНР, зокрема. З іншого боку, саме США лишаються гарантом безпеки та нерозповсюдження ядерної зброї в регіоні. Зазначені факти примушують США використовувати в регіоні не тільки всі наявні важелі двосторонньої дипломатії, але й виступати за розширення інституалізації багатосторонніх регіональних контактів.

Японія є головним стратегічним партнером США в регіоні. Основним змістом японсько-американських відносин є економічна взаємодія двох держав, яка на сьогодні відзначається проблемним характером. Це пов'язано з величезними американським дефіцитом в двосторонній торгівлі та жорсткою конкуренцією як на зовнішніх ринках, так і на ринку США. Так в 2005 році на Японію припадало 6,1% американського експорту (55 млрд. дол. з 927 млрд.дол.) та 8,2% американського імпорту (142 млрд. з 1727 млрд.дол.). Особливе занепокоєння США викликає вкладення Японією значних коштів в НДКР, технічне переоснащення промислового потенціалу, а також, потужні інвестиції в закордонні економіки, включаючи американську, що супроводжується відповідним зростанням залежності країн-реципієнтів. Зокрема, серйозні проблеми у двосторонніх відносинах викликані витісненням японськими постачальниками національного продукту з американського ринку, особливо в галузі електроніки. Така ж запекла боротьба ведеться і за зовнішні ринки збуту продукції та капіталовкладень. Особливо важливу стратегічну перевагу Японія має на ринках країн Східної та Південно-Східної Азії, куди Японія протягом останньої чверті XX сторіччя інвестувала більше 90млрд.дол., в той час коли США лише біля 30млрд.дол., а її експорт виявився практично в два рази більшим за американський. Проте Японія лишається головним союзником США в АТР, і, якщо обсяги та зміст стратегічних послуг, які надаються США Японією, лишаються питанням для обговорення (так Японія дуже обережно поставилися до направлення в Ірак національного контингенту і його функцій), то позицією своїх східноазіатських партнерів, які, на відміну від європейських, виявили повну підтримку американської інтервенції проти Іраку та ініціативи по роззброєнню КНДР, США повністю задоволені. Японія безперечно трансформуватиме свої відносини з США в межах договору безпеки, в бік здобуття більш адекватної її претензіям на регіональне лідерство позиції. Особливої важливості ці питання набувають у зв'язку зі зростанням економічного та військового потенціалу КНР, з яким у Японії існує територіальна суперечка за о-в Сінкаку, а також, з врахуванням пануючої в східноазіатському регіоні загальної історичнообумовленої неприязні до Японії. З огляду на це, логічним кроком виглядає приєднання Японії до американської програми протиракетної оборони. Крім того, Японія зацікавлена в утриманні своїх позицій на ринку США, особливо за умови розширення північноамериканської зони вільної торгівлі на південь в Латинську Америку, а також сподівається на підтримку США у забезпеченні надійних енергетичних поставок з Близького Сходу. Відповідно США зацікавленні в більш глибокому проникненні на споживчі ринки Японії.

Американсько-китайські відносини можна без застережень віднести до таких, що визначатимуть в найближчій час баланс сил в світовій політиці та економіці, особливо, якщо зауважити на формування в азіатській частині АТР, так званої, „великої китайської економіки", яка інтегрує господарство материкового Китаю і китайських виробників в цілій групі держав і територій в Східній та Південно-Східній Азії. Серед найгостріших питань двосторонніх відносин у соціально-економічній сфері: значний (за різними підрахунками більше 150 млрд.дол.) дефіцит США у торгівлі з Китаєм і, як результат, поступове витіснення американських виробників з внутрішнього і світових ринків споживчих товарів, а також швидке зростання китайської діаспори в США. З іншого боку, для американських виробників високотехнологічної продукції китайський ринок є надзвичайно важливим, і тому незважаючи на

політичні фактори, якими визначається стратегічне суперництво двох держав в АТР, США дотримуються статусу найбільшого сприяння в економічних відносинах з Китаєм. Нарощування КНР військової міці і зумовлене цим посилення позиції в регіональній підсистемі міжнародних відносин (зокрема власна позиція по відношенню до ядерної програми КНДР) непокоїть США, виявляючи відцентрові тенденції в двосторонніх відносинах і репрезентуючи конфлікт американської концепції „тихоокеанської ери" та пекінської ідеї „доби китайської цивілізації".

Ще одним важливим об'єктом американської політики в АТР є східноазіатська інтеграція. Проект інтенсифікації міжрегіональної взаємодії в межах АТР, який реалізується за формулою «10+3» (країни АСЕАН + КНР, Республіка Корея, Японія), незважаючи на всі внутрішньо регіональні застереження, є досить реальним і цей факт, безперечно, не може ігноруватися з боку США. Таке об'єднання східноазіатських країн під патронажем Китаю і без участі США не корелює з цілями американської політики в регіоні. І для Японії, і для КНР, і для АСЕАН США є найважливішим торгівельним партнером, вплив якого на ситуацію в регіоні дуже значний. США воліли б бачити регіональну інтеграцію східноазіатських країн за власної присутності, зокрема, в межах концепції створення субрегіонального співтовариства безпеки, надаючи двосторонньому військовому співробітництву країн Східної та Південно-Східної Азії з США багатостороннього формату. Не менш суттєвим фактором є й те, що поновлена японсько-американська Угода про взаємні гарантії безпеки з зоною спільної відповідальності, що поширюється на Тайвань та створення системи протиракетної оборони, не сприяє укріпленню атмосфери довіри між Токіо та Пекіном. Якщо ж зауважити на масштаби американської присутності в регіоні, зокрема в Японії та Республіці Корея, то очевидно, що без активної „участі" США рішення про розвиток східноазіатської інтеграції реалізовуватися не будуть.

На думку деяких політологів, глобальна першість США залежить від того, наскільки довго й ефективно буде зберігатись їх перевага на Євразійському континенті. Євразія займає осьове положення в геополітичному відношенні і держава, яка панує в Євразії, контролює два з трьох найбільш розвинутих і економічно продуктивних регіони світу. Контроль над Євразією автоматично спричинить підкорення Африки, "перетворивши Західну півкулю і Океанію в геополітичну периферію центрального континенту світу" [1, С.43.]. Концентрація уваги на ключових дійових особах і ситуації на континенті є відправною точкою для формулювання геостратегії США в аспекті перспективного керування геополітичними інтересами США в Євразії. Особливу увагу на теренах колишнього СНД вони приділяють розбудові демократичних засад. Ключовими об'єктами в цьому аспекті є Грузія та країни Центральної Азії.

В короткостроковій перспективі США зацікавлені в укріпленні і збереженні "геополітичного плюралізму" на карті Євразії. Це завдання передбачає заохочення можливих дій з тим, щоб попередити появу ворожої коаліції, яка змогла б кинути виклик провідній ролі США. В середньостроковій перспективі вище означене поступово повинно виявитись в пошуку все більш важливих і в стратегічному плані сумісних партнерів, які під керівництвом США змогли б допомогти в створенні транс євразійської системи безпеки.

США приділяють велику увагу розвитку відносин з країнами Латинської Америки. Активізуючи свою діяльність в цьому напрямку, США прагнуть створити дієву противагу Східноазіатському і Західноєвропейському регіону. В 1997 р. на Латинську Америку припадало 20% загального американського експорту і 40% його приросту. З 1993 по 1997 рр. питома вага США на даному ринку виросла з 41.5 до 43.5%, в той час як у їх конкурентів вона знизилась (в ЄС – з 20 до 17.1%, Японії – з 8.4 до 6.4%). За період з 1990 по 1997 рр. американський експорт в країни Латинської Америки і Карибського басейну зріс на 150%.

Суттєвим стимулом для розвитку співробітництва США з цими державами є торгівельні угоди. В квітні 1998 р. президент США і керівники 33 країн Західної півкулі почали переговори про створення зони вільної торгівлі в Америці (ФТАА). Приєднання США до ФТАА має важливе значення з декількох причин. В останні роки країни Латинської Америки активізували взаємне співробітництво, інтерес до розвитку торгівельних відносин з ними проявляють країни ЄС, які є серйозними конкурентами США в цьому регіоні. На думку фахівців, якщо США не будуть учасником ФТАА, вони втратять свої конкурентні переваги на ринку Західної півкулі. Приєднання США до створюваної зони вільної торгівлі в Америці буде сприяти лібералізації торгівельних відносин США з країнами цього регіону і збільшенню американського експорту. Крім того, Вашингтон надає ФТАА також політичного значення, розглядаючи об'єднання як інструмент боротьби з наркобізнесом, фактор охорони навколишнього середовища і укріплення демократії в латиноамериканському регіоні.

Стратегія державної підтримки американського експорту в цьому регіоні передбачає низку заходів: збільшення обсягів фінансування американського експорту в країни Латинської Америки, сприяння двосторонньому співробітництву в найбільш вигідних для США секторах економіки, допомога державам Латинської Америки і Карибського басейну в організації зовнішньої торгівлі через електронну мережу, підтримка малих і середніх американських компаній, які мають намір діяти на цьому ринку, сприяння розвитку інфраструктури в цьому регіоні, захист американських компаній, які вкладають інвестиції в економіку країн даного регіону тощо.

США продовжують спостерігати за розвитком інтеграційних процесів в Латинській Америці і аналізувати їх на предмет того, яким чином це може вплинути на глобальне становище країни. Зокрема, вони задаються питаннями, чи зберігають ті чи інші блоки можливості для проникнення американського капіталу і просування на регіональні ринки американських товарів і послуг, чи відображується створення блоків на зайнятості і появі нових робочих місць в окремих галузях економіки США, в якій мірі регіональні союзи можуть зачіпати позиції США в якості глобального лідера світової торгівлі і міжнародних фінансів, чи можлива поява нових, не підконтрольних США центрів економічного і політичного впливу в результаті створення інтеграційних блоків країн Латинської Америки і Карибського басейну.

Висновки. Глобальна конкурентоздатність американської економіки в сучасній системі міжнародних відносин визначається реалізацією її геоекономічних пріоритетів в головних зонах розвитку світового господарства. Тенденції розвитку двосторонніх зв'язків свідчать про те, що й надалі, принаймні в короткостроковій перспективі, збереження власної першості шляхом просування своїх інтересів і принципів в усьому світі, підтримка загального верховенства в світі і балансів на регіональному рівні на користь США, а також домінування в тих регіонах, які США вважають життєво важливими (насамперед у Європі та басейні Тихого океану) будуть головними геоекономічними, а значить геостратегічними пріоритетами США.

Література

1. Уткин А.И. Американская стратегия для 21 века. – М.: "Логос", 2000. – 271 с.

2. Р.Зименков, Е.Романова. Американские ТНК за рубежом: стратегия, направления, формы // МЭМО, 2004. - №8. – с.45-53.

3. Бэттлер М. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее (теория).// МЭМО. – 2002. - №1.

4. Ткачук Л.М. Азіатсько-Тихоокеанський регіон у контексті глобалізаційних процесів у світовій економіці //Світове господарство в умовах глобалізації: Монографія /За ред. Я.Б. Олійника, Б.П. Яценка, В.К. Бабарицької. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2004. – С.135 –145.

5. Бородієнко О.В. НАФТА в контексті глобалізаційних процесів у світовій економіці //Світове господарство в умовах глобалізації: Монографія /За ред. Я.Б. Олійника, Б.П. Яценка, В.К. Бабарицької. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2004. – С.124 –134.

УДК 911.3:301

Костянтин Горб, Марина Земляна

ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РИЗИКУ ПЕРЕМІЩЕННЯ КОНТРАБАНДИ РУХОМОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧЕРЕЗ МИТНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ В ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

В статті виділено фактори та проведено оцінку ступеня ризику переміщення контрабанди культурних цінностей по кожному пункту пропуску двох митниць Луганської області. Проведена оцінка як елемент вдосконалення територіальної організації митної діяльності на мікрорівні має значення для формування більш оптимальної регіональної митної та культурної політики. Застосування використаної методики буде ефективним в інших прикордонних областях України.

Kostyantyn Gorb, Maryna Zemliana. **The geographical analysis of risks of movable cultural heritage contraband transference through the customs border of Ukraine in the Lugansk region.** *At the article the factors of risks of cultural values contraband transference concerning the each pass point of two customs offices of the Lugansk region are marked out; and the risks grade appreciation of that transference is made. Also the evaluation as the element of improvement concerning territorial organization of customs activities is done on the microlevel. That is important enough for the most optimal regional customs and cultural policies forming. The using of that method could be efficient for other regions near the state border of Ukraine.*

Упередження незаконного переміщення рухомої культурної спадщини (в митних та правоохоронних органах більш поширене її трактування як культурні цінності) через митний кордон України є одним з найважливіших завдань служб прикордонного та митного контролю. Виконуючи покладені на них функції, ці державні органи забезпечують охорону української культурної спадщини. Однак сьогодні темпи та тенденції незаконних дій, які відбуваються по відношенню до пам'яток історії та культури, дуже випереджають зусилля органів правопорядку по їх збереженню. Суспільна небезпека контрабанди рухомих культурних цінностей зумовлена перш за все тим, що це злочинне діяння може призвести до втрати назавжди унікальних предметів, культурне значення яких підчас неможливо оцінити у грошовому еквіваленті. Кожна цивілізована країна прагне зберегти культурну спадщину для майбутніх поколінь свого народу, світової цивілізації.

Згідно Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 р. №1068-XIV культурними цінностями визнаються об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України [1]. Культурними цінностями, переміщення яких через митний кордон України визначено спеціальними правилами, є конкретні рухомі предмети, які мають художнє, історичне, етнографічне, наукове значення та які підлягають збереженню, відтворенню та охороні з боку держави та суспільства в цілому.

Цю працю присвячено географічному аналізу ризику незаконного переміщення культурних цінностей через митний кордон України в Луганській області. Державний кордон Луганської області становить 750 кілометрів, з яких 612 км – це сухопутна, а 134 км – водяна ділянки місцевості. Митний контроль на території області здійснюють дві митниці – Старобільська та Луганська. Зоною діяльності Луганської митниці визначено Луганську область, крім Біловодського, Білокуракінського, Кремінського, Марківського, Міловського, Новоайдарського, Новопсковського, Попаснянського, Сватівського, Старобільського, Троїцького районів і міст Лисичанська, Рубіжного та Сєвєродонецька Луганської

області, що входять до зони діяльності Старобільської митниці.

До складу Луганської митниці входять 30 структурних підрозділів, серед яких 8 митних постів [5]. Митниці підпорядковані наступні митні пости: «Свердловськ», «Алчевськ», «Красна Талівка», «Ізваріне», «Довжанський», «Червона Могила», «Красний Луч», «Червонопартизанськ», з яких 3 внутрішні пости – «Красний Луч», «Алчевськ», «Свердловськ» та 5 прикордонних – «Красна Талівка», «Ізварине», «Довжанський», «Червона Могила», «Червонопартизанськ» .

До складу Старобільської митниці входять 15 структурних підрозділів, серед яких 8 митних постів. Митниці підпорядковані наступні підрозділи: митні пости «Сєверодонецьк», «Лисичанськ», «Дьоміно-Олександрівка», «Новобіла», «Просяне», «Мілове», «Лантратівка», «Танюшівка», з яких 2 внутрішні пости – «Сєверодонецьк» та «Лисичанськ»; 4 прикордонні пункти пропуску – «Новобіла», «Просяне», «Мілове», «Лантратівка»; 2 вантажно-пасажирські відділи Старобільської митниці в пунктах пропуску «Дьоміно-Олександрівка», «Танюшівка» [3]. З 11 прикордонних пунктів пропуску, які знаходяться в зонах діяльності Луганської та Старобільської митниць, 2 пункти пропуску лише залізничного виду сполучення («Лантратівка» та «Червона Могила») та 9 – автомобільного [5].

Предметом особливої уваги митних органів слід визнати потенційні місця підвищеного ризику перетину митної території України тими чи іншими предметами та цінностями, в тому числі культурними.

Згідно з Положенням про систему аналізу й селекції факторів ризику при визначені окремих форм митного контролю, затвердженим Наказом Державної митної служби України від 7.05.2005р. № 235, **ризик** – це імовірність недодержання законодавства України з питань митної справи. Ризики поділяються на два типи: виявлений та потенційний [4]. Виявлений ризик – факт, відомий ризик, коли порушення законодавства України з питань митної справи вже відбулося і митні органи мають інформацію про даний факт. Потенційний ризик – ризик, який не виявив себе, але умови для його виникнення існують. Індикатори ризику – визначені критерії із заданими наперед параметрами, відхилення від яких дозволяє здійснювати відбір об'єкта контролю. Профіль ризику – сукупність відомостей про сферу ризику, індикаторів ризику, а також вказівки із застосування необхідних заходів запобігання або мінімізації ризику. Залежно від регіону застосування профіль ризику за видами поділяється на: загальноукраїнський, регіональний і зональний.

Для оцінки ступеня **ризику переміщення контрабанди культурних цінностей** (РПККЦ) у пункті пропуску ми використовували кількісний метод, а саме – метод бального оцінювання. Він полягає у виділенні певного об’єкта чи явища, науковому обґрунтуванні виділених факторів впливу на об’єкт оцінки, їхнього навантаження та обранні оціночних шкал.

Об’єктом нашого дослідження є ступінь ризику провозу контрабанди культурних цінностей у кожному пункті пропуску митниць Луганської області, який є обов’язковою складовою для розробки ефективної системи заходів попередження, запобігання, профілактики та усунення переміщення контрабанди культурних цінностей через митний кордон України з унеможливленням їх незаконного вивезення.

При визначенні основних факторів, які впливають на рівень ризику провозу контрабанди культурних цінностей через митний кордон України слід зазначити, що кожна державна політика спрямована на створення і забезпечення надійної системи захисту своєї території від зовнішнього втручання. Досягненням такого результату є створення надійного захисту державних кордонів від незаконного перевезення заборонених державою предметів та цінностей, ухилення від сплати митних платежів та зборів, який створюється за допомогою розвитку та вдосконалення існуючої організаційної структури митної системи в контексті адміністративних реформ. Існуюча митна інфраструктура держави спрямована забезпечувати надійність державних кордонів від незаконного переміщення предметів та цінностей, а також від прово-

зу їх контрабандним шляхом. Географічне вивчення митної інфраструктури важливе з точки зору оптимізації її розміщення ([7], [8]).

Нижче перелічені виділені нами фактори, що впливають на рівень ризику переміщення контрабанди культурних цінностей у пунктах пропуску митниць Луганської області. Ці фактори є кількісними показниками, які можна представити у числовому вираженні.

1. Завантаженість пункту пропуску з урахуванням інтенсивності руху транспортних засобів та громадян, враховуючи навантаження одного митника, визначається кількістю оформлених ним осіб, які перетинають митний кордон України у даному пункті пропуску за певний період часу (добу, місяць, рік). Найбільша завантаженість припадає на митників пункту пропуску «Лантратівка» Старобільської митниці, «Довжанський» та «Красна Талівка» Луганської митниці. Розглядаючи ці показники за добу, відзначимо, що пункт пропуску «Ізварине» Луганської митниці перевантажений, пропускна спроможність якого складає 1200 громадян за добу, а фактичне оформлення складає 1298 громадян. Інші пункти пропуску митниць Луганської області працюють в нормальному режимі, в яких фактична інтенсивність руху громадян не перевищує максимальну норму їх пропускної спроможності.

2. Наявність спрощеного митного контролю застосовується у випадках переміщення громадянами через митний кордон України товарів, що не підлягають обов'язковому декларуванню та оподаткуванню і не належать до категорії товарів, на переміщення яких через митний кордон України встановлено заборони чи обмеження [2]. Спрощений контроль застосовується митними органами, в яких обладнано зони (коридори) спрощеного митного контролю. В пунктах пропуску митниць Луганської області передбачені зони для здійснення спрощеного митного контролю згідно зі спільним Наказом Адміністрації Державної прикордонної служби та Державної митної служби України «Про затвердження Технології прикордонного та митного контролю в пунктах пропуску» від 24.11.2003 № 297/793.

Громадяни, які проходять через зони спрощеного митного контролю, звільняються від подання митної декларації. Але звільнення від подання митної декларації не означає звільнення громадян від обов'язкового дотримання порядку переміщення товарів через митний кордон України. Імовірність непередбачуваного збільшення кількості перетинів митного кордону транспортними засобами за певний термін внаслідок транзитних перевезень через пункт пропуску міжнародної категорії полягає в тому, що переміщення транспортних засобів транзитного прямування через митний кордон України збільшує завантаженість на пункт пропуску при здійсненні митного контролю та митного оформлення цих транспортних засобів та вимагає додаткових витрат і зусиль.

В Луганській області діє 7 пунктів пропуску міжнародної категорії, які займаються митним контролем та митним оформленням не лише потоків міждержавного сполучення, а й міжнародними транзитними перевезеннями, а саме – «Красна Талівка», «Довжанський», «Ізварине», «Червона Могила», «Лантратівка», «Танюшівка», «Просяне».

На наш погляд, цей фактор впливає на ступінь ризику переміщення контрабанди з огляду на збільшення кількості оформлень транспортних засобів, що переміщуються в транзитному режимі та зниження уваги по відношенню до громадян, які, наприклад, перетинають кордон в пішому порядку.

3. **Географічне положення пункту пропуску щодо крупних автомобільних магістралей та вузлових залізничних станцій** займає одне з провідних місць в оцінці ступеня ризику переміщення контрабанди саме культурних цінностей. Як правило, контрабанда культурних цінностей має характер прямування викрадених коштовностей до крупних міжнародних вузлових центрів, звідки простіше вивезти викрадену пам'ятку до іншої країни світу для її подальшого перепродажу.

Потік викрадених культурних цінностей через територію Луганської області

прямує до Російської Федерації, найчастіше до Москви, та в країни Європи, що обумовлено геополітичним положенням області. Звідти заможні громадяни України, іноземці, маючи певний запас коштів, можуть купити і вивезти за кордон наявні в Україні культурні цінності, особливо в сучасних умовах, коли, наприклад, відомі факти незаконних розкопок, які проводять так звані «чорні археологи» на території Ольвії [9].

Найбільш крупною автомобільною магістраллю загальнодержавного значення Російської Федерації, яка є найближчою до території Луганської області, є магістраль «Ростов-на-Дону – Москва». Також близькою є залізнична магістраль «Москва – Кавказ». Саме вони важливі при оцінці вигідності чи невигідності географічного положення кожного пункту пропуску, через який здійснюється перетинання митного кордону культурними цінностями з урахуванням їх віддаленості від цих магістралей. Найбільшими вузловими станціями залізничного сполучення Російської Федерації є станції «Кам'янськ» та «Гуково» Ростовської області та станція «Валуйки» Бєлгородської області. При оцінці географічного положення залізничних пунктів пропуску важливо враховувати їх віддаленість від цих крупних вузлових станцій.

4. **Кількість видів сполучення у пунктах пропуску** характеризує здійснення митного контролю та митного оформлення громадян та транспортних засобів, які переміщуються в пішому порядку (наявність у пунктах пропуску пішохідних переходів), автомобільним шляхом, залізничним або морським (річковим) транспортом. Митна інфраструктура та геополітичне положення Луганської області передбачає наявність трьох видів сполучення: пішохідного, автомобільного та залізничного.

При цьому всі пункти пропуску митниць Луганської області обладнані пішохідними переходами, крім одного – «Червона Могила» Луганської митниці, що призначений лише для залізничного сполучення. Інші – змішаного виду сполучення, з яких «Ізварине» Луганської митниці – авто-залізничний пункт пропуску з пішохідним переходом, «Лантратівка» Старобільської митниці – залізничний пункт пропуску з пішохідним переходом, решта – автомобільні пункти пропуску з пішими переходами.

5. Технічні засоби митного контролю поділяють на пошукові засоби, засоби ідентифікації та засоби аудіовізуального контролю. Їх **наявність та якість** також виступає важливим фактором ризику переміщення контрабанди культурних цінностей.

Пункти пропуску митниць Луганської області забезпечені наступною оглядовою митною технікою: рентгенапаратами, металошукачами, оглядовими дзеркалами, ендоскопами, ультрафіолетовими ліхтарями та мініскопами; наступними засобами ідентифікації: каратомірами, детектором дорогоцінних металів. Але кількість таких технічних засобів митного контролю в пунктах пропуску митниць Луганської області є обмеженою і забезпечення ними пунктів пропуску є різним.

Після встановлення оціночних показників (факторів) наступним етапом процедури оцінки рівня ризику переміщення контрабанди культурних цінностей є розробка оціночних шкал (критеріїв оцінки, або в нашому випадку – індикаторів ризику) для окремих показників, що оцінюються, а саме – визначення їх факторного навантаження (коефіцієнтів значущості). При цьому найвпливовішому фактору присвоюється найбільший коефіцієнт (1), а наступним – відповідні коефіцієнти за їх впливом на об'єкт оцінки, тобто на ступінь ризику провозу контрабанди культурних цінностей в пунктах пропуску митниць Луганської області. Оцінку факторів за ступенем впливу на РПККЦ (або факторні навантаження) представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Фактори впливу на рівень ризику провозу контрабанди культурних цінностей у пунктах пропуску митниць Луганської області

№	Фактори, одиниця виміру	Факторне навантаження (коефіцієнт значущості)	Бальна шкала	Критерії оцінки рівня ризику провозу контрабанди культурних цінностей у пунктах пропуску митниць Луганської області					
				високий ступінь ризику	помірно високий ступінь ризику	середній ступінь ризику	ступінь ризику нижче середнього	низький ступінь ризику	ризик майже відсутній
				5	4	3	2	1	0
1	Завантаженість пунктів пропуску з урахуванням інтенсивності руху громадян при перетині митного кордону, громадян за добу	1	5	>339	200-339	100-200	50-100	37-50	<37
2	Здійснення спрощеного митного контролю, громадян за добу	0,8	4	-	>1392	960-1392	530-960	101-530	<101
3	Географічне положення пунктів пропуску щодо вузлових залізничних станцій та автомобільних магістралей загальнодержавного значення, відстань, км	0,6	3	-	-	0,5-20	20-35	35-50	>50
4	Кількість видів сполучення (пішохідний, залізничний, автомобільний)	0,6	3	-	-	3	2	1	-
5	Кількість технічних засобів митного контролю, шт.	0,4	2	-	-	-	<3	3-5	>5

Наступним етапом нашої процедури оцінки ступеня ризику контрабанди культурних цінностей у пунктах пропуску є розробка критеріїв оцінки (або бальної оціночної шкали) за кожним з виділених факторів. При розробці критеріїв оцінки нами використано інтервальну шкалу вимірювання. Таким чином, 5 балів характеризує високий ступінь ризику, 4 бали –- помірно високий ступінь, 3 бали – середній, 2 бали –нижче середнього та 1 бал – низький ступінь ризику контрабанди культурних цінностей у пунктах пропуску митниць Луганської області. Зауважимо, що 0 балів характеризує відсутність ризику взагалі, але на практиці такого не існує, тому що потенційний ризик присутній завжди.

Результати оцінки кожного пункту пропуску за ступенем ризику переміщення контрабанди культурних цінностей представлено у таблиці 2. За сумою оціночних значень по кожному фактору виокремлюємо 5 рівнів РПККЦ у пункті пропуску за аналогічним принципом: високий ризик – 14 балів, помірно високий – 13, середній – 11, нижче середнього – 10 та низький – 9 балів.

Найбільш ризикованими з точки зору провозу контрабанди культурних цінностей (високий та помірно високий рівні ризику) виявились такі пункти пропуску Луганської області: Довжанський, Ізварине та Лантратівка, головним чином завдяки фактору завантаженості рухом громадян протягом доби. В цих пунктах пропуску вкрай бажаним є збільшення штату інспекторів, що здійснюють митний контроль громадян, а також введення до штату кваліфікованого мистецтвознавця. Достовірність оцінки рівня ризику контрабанди культурних цінностей у цих пунктах пропуску можна підтвердити наявністю декількох фактів про порушення митних правил, пов'язаних з культурними цінностями,

які тут було зафіксовано протягом 2003-2005 рр.

Таблиця 2

Ступені ризику провозу контрабанди культурних цінностей у пунктах пропуску митниць Луганської області

Пункт пропуску	Оцінка за окремими факторами, балів					Загальна оцінка, балів	Рівень ризику
	навантаженість	спрощений контроль	географічне положення	види сполучення	технічні засоби		
Луганська митниця							
Довжанський	4	4	3	2	1	14	високий
Ізварине	4	3	2	3	1	13	помірно високий
Червона Могила	3	3	3	1	1	11	середній
Червонопартизанськ	3	2	3	2	1	11	середній
Красна Талівка	4	2	1	2	1	10	нижче середнього
Старобільська митниця							
Лантратівка	5	3	2	2	1	13	помірно високий
Танюшівка	2	1	3	2	2	10	нижче середнього
Просяне	2	1	3	2	2	10	нижче середнього
Мілове	2	1	3	2	2	10	нижче середнього
Дьоміно-Олександрівка	1	1	3	2	2	9	низький
Новобіла	1	1	3	2	2	9	низький

В цілому використана нами методика не дає підстав вважати, що в пунктах пропуску, які не відмічені будь-яким ступенем виявленого ризику, потенційний ризик переміщення контрабанди відсутній. Її використання визначає лише найбільш «слабкі» пункти пропуску, тобто найбільш «чутливі» місця, які діють в Луганській області, де контрабанда найбільш імовірна з погляду на найбільш сприятливі для цього умови та фактори, та звернути на них особливу увагу. А фактор імовірності або потенційний ризик виявлення незаконного предмета під час митного обслуговування присутній в будь-якому пункті пропуску митниць Луганської області, оскільки в будь-якому разі умови для цього існують на кожному пропускному пункті на кордоні.

Пункти пропуску «Мілове», «Просяне», «Новобіла», «Дьоміно-Олександрівка» та «Танюшівка» треба забезпечити надійними сучасними засобами зв'язку та сучасними технічними засобами митного контролю для негайного інформування митників в разі потреби про можливі факти переміщення контрабанди культурних цінностей та негайного упередження незаконного вивозу культурної цінності, правильно ідентифікуючи її за допомогою сучасних технічних засобів митного контролю. Обов'язковим є наявність супутникового зв'язку та мережі Internet, а також наявність доступу до баз даних про викрадення та розшук культурних цінностей. Бажана також наявність в кожному пункті пропуску, особливо які підпадають під високий ступінь ризику переміщення контрабанди культурних цінностей, кваліфікованого спеціаліста-мистецтвознавця, щоб прискорити процес встановлення цінності того чи іншого предмету, який переміщується через митний кордон України і може бути кваліфікований як культурна цінність, оскільки процедура експертизи вимагає великих матеріальних та часових витрат. В найбільш підданих ризику пунктах пропуску треба посилити митний контроль та звернути особливу увагу на громадян, які підлягають спрощеному митному контролю.

Таким чином, проведена нами оцінка ступеня ризику провозу контрабанди культурних цінностей у пунктах пропуску митниць Луганської області як елемент вдосконалення територіальної організації митної діяльності на мікрорівні сприятиме формуванню найбільш оптимальної регіона-

льної митної політики. Застосування використаної методики буде ефективним в інших прикордонних областях України.

Література

1. Закон України від 21.09.1999 № 1068-XIV «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей».

2. Митний Кодекс України від 11.07.2002 р. № 92-IV.

3. Наказ Державної митної служби України від 05.04.2005 р. № 244 "Про зміну зон діяльності митниць та створення митного органу".

4. Наказ Державної митної служби від 7.05.2005р. № 235 «Про затвердження Положення про систему аналізу й селекції факторів ризику при визначені окремих форм митного контролю».

5. Наказ Державної митної служби від 26 квітня 2006 року № 335 Про затвердження Класифікатора митних органів та їх структурних підрозділів, спеціалізованих митних установ та організацій. Із змінами і доповненнями, внесеними наказами Державної митної служби України від 18 травня 2006 року № 397, від 29 травня 2006 року № 427, від 7 червня 2006 року № 451, від 26 липня 2006 року № 633, від 13 вересня 2006 року № 773.

6. Вовченко О. Затримано колекцію раритетів //Митниця. – 2005. – № 4. – С.12-13

7. Горб К.М. Проблеми територіальної організації митної справи України/ Вісник Академії митної служби України. – 2001. – № 4 (12). – С. 72-76.

8. Коцан Н.Н. Територіальна організація митної діяльності України. – Луцьк: РВВ „Вежа" Волин. держ. ун-ту ім.. Лесі Українки, 2005. – 384 с.

9. Мартыненко И. Вопросы противодействия нелегальному перемещению культурных ценностей через таможенные границы Украины, Беларуси и России // Підприємство, господарство і право. – 2005. – № 7. – С. 64-67.

10. Мисів Л.В. Особливості законодавства України щодо діяльності органів державного управління у сфері формування та розвитку духовних цінностей українського суспільства // Вісн. НАДУ. – 2005. – Вип. 2. – С. 234-241.

11. Митна справа: Словник-довідник. – Харків: Кн.. рекламне агентство „РА", 2000. – 320 с.

12. Озернюк Є.П. Організаційно-правове забезпечення боротьби з контрабандою культурних та історичних цінностей // Митна справа. – 2005. – №2. – С.83-85.

УДК 911.3:911.9:502.4:914.7

Катерина Поливач

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ЯК ЧИННИК ТА РЕСУРСНА БАЗА РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ

Показано роль культурного туризму в соціально-економічному розвитку регіонів і населених місць. Коротко описані основні розробки українських і закордонних учених в області визначення поняття культурного туризму. Запропоновано класифікацію видів туризму за критеріями використання об'єктів спадщини (виділено 8 груп).

Kateryna Polivach. **CULTURAL HERITAGE AS A FACTOR AND RESOURCE BASE OF DEVELOPMENT OF TOURISM.** It was shown the cultural tourism's role in socio-economic development of regions and settlements. The brief description of the main results of Ukrainian and foreign scientists in the field of determination of definition of cultural tourism is given. The classification of tourism by criterions of using of objects of a heritage is offered (it is divided 8 groups).

Україна та її регіони володіють унікальним історико–культурним потенціалом, однак лише їх наявність та обсяг не можуть бути безумовною гарантією його активного включення до соціально-економічних процесів в країні і реалізації, таким чином, тих можливостей, що містить в собі культурна спадщина.

Однією з основних сфер економічної діяльності, заснованої на використанні потенціалу культурної та природної спадщини країни та її окремих регіонів виступає

туризм, зокрема такий його різновид, як культурний туризм.

Термін „культурний туризм" – як туризм із метою ознайомлення та пізнання культурної спадщини різних країн та народів, з'явився в науковому обігу після конференції ICOMOS (International Council on Monuments and Sites) – Міжнародної ради пам'яток та історичних міст, у Брюсселі в 1976 році. На конференції були вироблені цілі та принципи цього туристичного руху, що були закладені в Хартію культурного туризму, яку підписали 18 міжнародних агентств і асоціацій. Тут зазначається, що загальне значення культурної спадщини, як створеної людиною, так і природним навколишнім середовищем, знаходить свій національний прояв як в економічній вартості, так і в туризмі. Туризм визначається як вигідна діяльність, що корисна не тільки місцевій спільноті й визначним пам'яткам, але також і самому туристу. Культурний туризм може бути визначений як рух, що дозволяє одним людям досліджувати досвід і різні сфери життя інших людей, їхні соціальні звичаї, релігійні традиції й інтелектуальні ідеї їхньої культурної спадщини [20].

У подальшому культурний туризм стає все більш значним явищем в економічному плані й більш помітним у політичному, зростаюче число країн і регіонів у Європі використовують його як невід'ємну частину туризму, розвиваючи тим самим нові економічні можливості в цій сфері.

Те, що культурний туризм займає головні позиції на світовому ринку й розвивається стабільно, не підлягає сумніву. За оцінкою Всесвітньої організації туризму (ВТО), на сьогоднішній день до культурного туризму можна віднести 37% всіх туристичних поїздок, і з кожним роком попит збільшується на 15 відсотків [17]. При цьому, експерти ВТО відзначають, що даний вид туризму не може бути масовим як внаслідок специфіки туристських мотивацій, національних моделей дозвілля та розподілу вільного доходу, так і згідно обмеженості можливостей широкого доступу туристських потоків до об'єктів культури й культурної спадщини [21].

Розвиток туризму виконує важливу роль у вирішенні регіональних соціально-економічних проблем: створюються нові робочі місця, підтримується високий рівень життя населення, створюються передумови для підвищення інвестиційної привабливості регіонів. Розвиток сфери туризму сприяє підвищенню рівня освіти, удосконаленню системи медичного обслуговування населення, впровадженню нових засобів розповсюдження інформації тощо.

Професор Університету Райерсона (Торонто, Канада) Лінн С.Гаррісон, яка була залучена до виконання проекту "Використання канадського досвіду на підтримку розвитку туризму в Україні як провідної галузі економіки" у своїй презентації в м. Рогатині 12 серпня 2004 року відзначила наступні потенційні вигоди від використання культурної спадщини та туризму, заснованого на визначних об'єктах культурної спадщини: створення нових робочих місць; каталізатор для створення нових підприємств та розвитку нових видів бізнесу; збільшення податкових надходжень; диверсифікація місцевої економіки; створення можливостей для партнерства; приваблення відвідувачів; увіковічення місцевих традицій та культури; залучення інвестицій у історичні ресурси; відчуття гордості за свою спадщину та важливості рідної місцевості.

Як наочний приклад автор наводить наступні дані: у американських мандрівників відвідання історичних місць та музеїв є третьою за популярністю справою під час відпустки, у 2002 році 81% дорослих американців (загалом це 118.1 мільйонів подорожуючих) принаймні одного разу протягом подорожі відвідали історичні місця, місця культурної та мистецької спадщини. У США туристи у місця культурної спадщини витрачають в середньому 623 дол. США за поїздку (без урахування транспортних витрат) в порівнянні з 457 дол., які витрачають інші американські туристи [4].

З середини 70-х років культурний туризм („культурно-дозвільний" [11], „пізнавальний" [10], „історико-культурний" [19], „культурно-пізнавальний" [1] тощо) включається фахівцями до всіх класифікацій

галузі. Культурний туризм стає об'єктом ряду дисертаційних досліджень, зокрема, Литовки Л.О. (1990), Рахмальової О.В. (2003), Румянцевої Т.В. (2000) та ін.

При цьому дослідниками відзначається, що:

- культурний туризм – самостійний вид туризму, основою якого є історико-культурний потенціал країни, що включає все соціокультурне середовище із традиціями й звичаями, особливостями побутової й господарської діяльності [10];

- культурний туризм – форма пізнання культурної спадщини;

- культурний туризм спрямований на освоєння культурної спадщини (яка розуміється, як відображення взаємодії людського співтовариства й природного середовища), дослідження життєвого досвіду інших людей, їх звичаїв, інтелектуальних і творчих досягнень [14];

- культурний туризм відповідає об'єктивним тенденціям гуманізації, перетворення культури в ресурс розвитку цілих територій;

- культурний туризм є однією з нових успішних постіндустріальних технологій, що лежать в основі розвитку туризму в умовах інформаційного суспільства, та дозволяє створювати нові туристські центри, виявляти, зберігати й успішно використовувати спадщину, давати можливість тисячам і мільйонам людей познайомитися зі світовим культурним надбанням.

У сучасній науці, як відзначає Г.Річардс, президент Європейської Асоціації з вивчення туризму (ATLAS), існує два підходи щодо визначення культурного туризму.

Перший підхід – „технічний", описує найбільш привабливі для туристів місця. Типовий список визначних пам'яток, які можуть привернути увагу культурних туристів, наданий ECTARC (1998): 1) місця археологічних розкопок і музеї; 2) архітектура (руїни, знамениті будинки, історичні міста); 3) мистецтво, скульптура, ремесла, галереї, фестивалі, події; 4) музика й танці (класична, народна, сучасна); 5) драма (театри, кіно, драматурги); 6) вивчення мови й літератури, події; 7) релігійні свята, паломництво; 8) культури й субкультури (народні або древні).

Другий підхід – концептуальний – характеризує мотив і зміст діяльності культурного туризму. Наприклад, за Макінтошем та Голднером (1986), культурний туризм містить у собі всі аспекти туризму, за якими люди вивчають історію й спадщину інших народів, їхній сучасний устрій життя й менталітет [17].

Як пише сербська дослідниця М. Драгичевич-Шешич, „культурний туризм використовує тягу людей до знайомства з іншими звичаями й культурою, бажання порівняти побачене з положенням у цій області у своїй країні". Вона ж запропонувала наступну класифікацію культурного туризму:

- історичні подорожі, серед яких можна виділити: „подорожі в історію"; „подорожі – реконструкції історичних подій"; вивчення історичного періоду; релігійні подорожі;

- географічні подорожі, метою яких є ознайомлення туристів з якою-небудь закордонною країною, певним регіоном або містом;

- „культурологічні" подорожі, які пов'язані з вивченням якого-небудь напрямку в мистецтві, найчастіше в образотворчому, або ж в області музичного або театрального мистецтва [6].

Ван Циншен вважає, що „історико-культурний туризм являє собою туристичну атрактивність, яка визначається сукупністю факторів культури й історії" та виділяє в ньому наступні аспекти: туризм зі знайомством із мистецтвом і літературою; історичний туризм; туризм архітектурної культури; туризм тематичних парків культури; туризм міського середовища й культури; музейний туризм [19].

Г. Зінов'єв у статті щодо індустрії туризму в Києві, пише про ефективність розвитку наступних видів туризму, матеріальною базою виступає культурна спадщина: спеціалізований (ліцензійний науковий – проведення археологічних розкопок на території міста, дослідницьких робіт на базі історико-культурних пам'яток); релігійний; культурно-пізнавальний; етногра-

фічний; етнічний (подорож на історичну батьківщину); музейний тощо [7].

Проведений аналіз дозволив уточнити класифікацію видів туризму, заснованих на використанні об'єктів культурної спадщини, їх зміст та матеріальну базу (історико-культурний потенціал) (Таблиця 1).

Таблиця 1

Види туризму, засновані на переважному використанні культурної спадщини

Вид туризму та його зміст	**Історико-культурні ресурси (потенціал)**
Археологічний туризм - відвідування та ознайомлення з археологічними пам'ятками, участь у археологічних експедиціях та проведенні археологічних розкопок за спеціальною ліцензією-дозволом	Археологічні пам'ятки, місця археологічних розкопок
Архітектурно - історичний – відвідування та ознайомлення з пам'ятками історії, архітектури та містобудування	Пам'ятки людської цивілізації та соціально-економічної культури; древні міста, руїни древніх міст; архітектурні ансамблі, палацові комплекси, культові споруди й храми, малі архітектурні форми; пам'ятки містобудування (міське середовище й міська культура; панорами міст; ландшафтно-планувальна організація й забудова міст); пам'ятки промислової архітектури; пам'ятки ландшафтної та рекреаційної архітектури
Військово - історичний туризм – відвідування та ознайомлення з пам'ятками військової культури та місць воєнних подій	Пам'ятки військової культури та місця воєнних подій (фортеці, оборонні стіни й вали, пам'ятні місця битв і боїв, військові меморіали, пам'ятники, обеліски, місця військових поховань тощо)
Етнічний туризм – відвідування історичної батьківщини або місць народження родичів для вивчення (ознайомлення) з культурною спадщиною свого споконвічного народу, особливостями культури та побуту етнічної групи (за М.Б. Біржаковим) [2]	Пам'ятки культури та архітектури, музейні експозиції, архівні матеріали, етнічні мальовничі природні та заповідні місця та краєвиди
Етнографічний туризм – відвідування етнографічних об'єктів для пізнання культури, архітектури, традицій, мистецьких форм, побуту того або іншого народу (етносу), що проживає зараз або проживав коли-небудь на даній території (Гранкина М.А.) [5]	Етнографічний об'єкти (матеріальні й духовні), що містять інформацію про етнічні прояви традиційно-побутової культури за умови їхнього використання для виробництва туристських послуг і задоволення потреби в екскурсійному туризмі (Лаптєв Ю.Н., Савінова О.В. [12], Гранкіна М.А.) [12, 5] Музеї: етнографічні музеї, музеї під відкритим небом; етнографічні села; етнічні ансамблі, етнографічні свята, народні промисли та ремесла.
Культурологічний туризм – відвідування та ознайомлення з пам'ятками та творами мистецтва, відвідування та участь у стародавніх традиційних або сучасних постановочних культурних заходах або подіях (святах, фестивалях тощо)	Твори мистецтва, скульптури; подійні ресурси, пов'язані зі стародавніми та сучасними традиціями, відомими діячами мистецтва, літератури, театру, кіно; галереї, фестивалі тощо; унікальні художні промисли, кустарні ремесла та стародавні традиційні види промислового виробни-

	цтва.
Музейний туризм – специфічна діяльність музеїв у сфері пізнавального туризму, ґрунтується на ідеї комплексного показу (висвітлення) історії й культури територій, що входять в орбіту наукових, просвітницьких і інших традиційних інтересів музею, не в останню чергу обумовлених специфікою й складом тих або інших музейних колекцій	Музеї, виставки, історико-культурні заходи, презентації музейного характеру (експозиції, внутрішні й зовнішні екскурсії, музейні магазини тощо) [8]
Релігійний (паломницький) туризм – відвідування релігійних святинь із пізнавальними цілями, які „посилені духовною функцією” (Любіцева О.О., Романчук С.П.) [13], або „з чітко визначеними культовими цілями” (Біржаков М.Б.) [2], знайомство з релігійними звичаями, традиціями, ритуалами та обрядами	Сукупність культових об’єктів пізнавального (релігійні пам’ятники антропогенного походження, що використовуються як екскурсійні - діючі храми, які мають історичну або архітектурну унікальність), паломницького та природничо-сакрального змісту (святі джерела, дерева, скелі) (Галух Г.О., Сахнова Н.С., Швець О.Б.) [3]

Україна традиційно є визнаним в усьому світі визначним центром культурного туризму. Унікальне сполучення культурно-історичних і природних ресурсів українських регіонів роблять нашу країну притягальною як для внутрішніх, так і для іноземних туристів.

За даними органів охорони культурної спадщини, в Україні на державному обліку перебувають 131 тис. пам'яток, з них 57206 – пам'ятки археології, 51364 – пам'ятки історії, 5926 – пам'ятки монументального мистецтва, 16293 – пам'ятки архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні. В тому числі, станом на 01.01.2006 р. в Україні налічується 4145 пам’яток національного значення, з яких пам’яток археології – 418, історії – 142, монументального мистецтва – 44, архітектури та містобудування – 3541.

Функціонує 61 історико-культурний (історико-архітектурний, історико-меморіальний, історико-археологічний, історико-етнографічний та інше) заповідник. До складу заповідників входять комплекси (ансамблі) пам'яток, що мають особливу культурну цінність, 13 заповідникам надано статус національних.

Близько 9400 населених пунктів України мають понад 70 тис. об'єктів культурної спадщини, що потребують дослідження та взяття на облік. До Списку історичних населених місць України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. №878 включено 401 населений пункт.

Особливу роль відіграють релігійні центри (місця паломництва) – місця, пов’язані з найважливішими подіями в релігійній історії України (Київ, Почаїв, Городниця, Корець, Кременець, Межиріч, Мґар, Зарваниця, Умань, Бердичів, Меджибіж та ін.) Вони не тільки зберігають в найбільш цілісному вигляді історичні і природні ландшафти, пам’ятки культової архітектури і містобудування, вони є центрами релігійного туризму та відродження паломницького руху.

Всесвітня значимість об’єктів культурної спадщини України визнана ЮНЕСКО, яке включило до Списку всесвітньої спадщини Софійський собор з архітектурним ансамблем, Києво-Печерську Лавру у м. Києві, історичний центр м. Львова та українську частину трансграничного геодезичного об’єкту Дуга Струве. Кандидатами до занесення є: комплекс споруд Бахчисарайського ханського палацу XVI - XVIII ст. у Криму, дерев’яні церкви XVI-XVIII ст. Карпатського регіону України, культурний ландшафт м. Кам’янець-Подільського.

Створення умов для використання

такого визначного потенціалу культурної спадщини та розвитку культурного туризму в Україні дозволить не тільки зберегти культурну ідентичність народів країни, забезпечити спадкоємність та самобутність розвитку різних територій. Для регіонів та окремих населених пунктів, що не володіють значним промисловим або аграрним потенціалом, орієнтація на культурну і природну спадщину може стати однієї з реальних можливостей їх подальшого соціально-економічного розвитку.

Література

1. Закон України „Про туризм" від 15 вересня 1995 р. №324/95-ВР // Відомості Верховної Ради України, 2004, №13, ст. 180.

2. Биржаков М.Б. Введение в туризм (3-е изд.). – СПб.: „Издательский дом Герда", 2002. – 320 с.

3. Галух Г.О., Сахнова Н.С., Швець О.Б. Простір розвитку релігійного туризму в Криму // Культура народов Причерноморья. – 2002. – №34. – С. 170-173.

4. Гаррісон Лінн С. Розвиток туризму в історичних містечках: привід для роздумів. Презентація в Рогатині, Україна, 12 серпня 2004 р. [адреса в Інтернеті: http://www.istc.org.ua]

5. Гранкина М.А. Этнографический туризм как историко-культурное явление // Культура народов Причерноморья. – 2000. – №13. – С. 15-18.

6. Драгичевич-Шешич М. Менеджмент в области культурного наследия [адреса в Інтернеті: http://www.culturalmanagement.ru/biblio/Nasl].

7. Зінов`єв Г.О. Напрямки розвитку індустрії туризму у Києві / Туризм: Теорія і практика. – 2005. – №1.

8. Историко-культурный потенциал Республики Карелия – Музеи – Туризм. Материалы исследования. – Петрозаводск, 2004 [адреса в Інтернеті: http://museums.karelia.ru/project/research.html].

9. Квартальнов В.А. Современные концепции социального туризма. – М.: Наука, – 1993.

10. Квартальнов В.А. Туризм: Учебник для образоват. учреждений турист. профиля / Российская международная академия туризма – М.: Финансы и статистика, 2002. – 315 с.

11. Крачило Н.П. География туризма. – К.: Вища школа, 1987. – 208с.

12. Лаптев Ю.Н., Савинова О.В. Этнографический туризм в Крыму: состояние и перспективы развития. – Симферополь: Таврия, 2000.

13. Любіцева О.О., Романчук С.П. Напрямки розвитку релігійного туризму в Україні //Туризм у XXI столітті: глобальні тенденції і регіональні особливості: Матеріали II-ої Міжнародної науково-практичної конференції (10-11 жовтня , 2001 р.) – К.: Знання України, 2002. – с.61-65

14. Наседкин К. „Культурный туризм, музеи и интернет" / Cultivate-Russia Web Magazine, вып. 1, 2002 [адреса в Інтернеті: http://www.cultivate.ru/mag/issue1/cul_tour.asp].

15. Прентис Р. Опыт становления и развития культурного туризма: Учеб. пособие: Пер. с англ. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2001. – 231 с.

16. Рахмалева О.В. Культурный туризм как фактор социально - экономического развития региона: Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / Санкт-Петербургский гос. ун-т экономики и финансов. – СПб., 2000.

17. Ричардс Г. Масштабы и значение культурного туризма в Европе / Art менеджер. – 2003. – №1. – С. 68-71.

18. Румянцева Т.В. Совершенствование системы управления развитием культурного туризма: Автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / С.-Петерб. гос. ун-т экономики и финансов. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2003. – 18 с.

19. Циншен Ван. Историко-культурный туризм и развитие туристических городов / Культура народов Причерноморья. – 2002. – №35. – С. 11-15.

20. International Cultural Tourism Charter (Adopted by ICOMOS at the 12th General Assembly in Mexico, October 1999) [адреса в Інтернеті: http://www.international.icomos.org].

21. www.world-tourism.org

УДК 795.5: У 040

Олександр Колотуха

РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТСЬКЕ ЗОНУВАННЯ ДИТЯЧО-ЮНАЦЬКОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

В статті розглядаються суспільно-географічні основи функціонування специфічної територіальної рекреаційної системи дитячо-юнацького туризму в Україні. Обґрунтована ієрархія територіальної структури дитячо-юнацького туризму: рекреаційно-туристська зона, рекреаційно-туристський район (підрайон), рекреаційно-туристський вузол, рекреаційно-туристський об'єкт. Розроблена схему рекреаційно-туристського зонування території України.

***Alexander Kolotuha*. Recreation-tourist zoning of child-youth tourism in Ukraine.** *This article shows the social-geographical bases of the functioning of specifically territorial recreation system of the child-youth tourism in Ukraine. Territorial structure of the child-youth tourism: recreation-tourist zone, recreation-tourist region (subregion), recreation-tourist center, recreation-tourist object. Cultivate plan of recreation-tourist zoning territory Ukraine.*

Дитячо-юнацький туризм, орієнтований на соціально важливу категорію нашого суспільства – підростаюче покоління, посідає особливе місце в системі рекреаційно-туристської діяльності. Аналіз туристсько-краєзнавчої діяльності як важливої та соціально значимої складової рекреаційної діяльності дає право стверджувати, що дитячо-юнацький туризм є специфічною територіальною рекреаційною системою (ТРС). Незважаючи на те, що гіпотеза про ТРС існує вже давно, лишаються не дослідженими теоретичні та методичні основи формування, розвитку і функціонування такої її важливої складової як дитячо-юнацький туризм, який має свої специфічні особливості. Важливим результатом суспільно-географічного дослідження дитячо-юнацького туризму в Україні автор вважає проведення спеціального зонування території держави.

Ефективність функціонування будь-якої ТРС значною мірою визначається рівнем її територіальної організації, суть якої полягає в раціональному територіальному поєднанні всіх елементів системи. Функціонально-галузева структура системи завжди має свою територіальну "проекцію". "Рекреаційні системи мають територіальний характер, що визначається географічною вибірковістю рекреаційних занять, просторовою нерівномірністю розповсюдження природних комплексів, різною стійкістю до рекреаційних впливів, складною взаємодією рекреаційної системи з територіальними виробничими комплексами" [2, с. 24].

Однією з властивостей територіальних рекреаційних систем є ієрархічність як ряд підпорядкованих таксонів різного територіального рангу. В сучасній науковій літературі запропоновано декілька таксономічних класифікацій територіальних рекреаційних утворень. Так, М.С.Мироненко та І.Т.Твердохлєбов виділяють такі ієрархічні рівні: рекреаційну зону, рекреаційний макрорайон, рекреаційний мезорайон, рекреаційний мікрорайон, рекреаційний комплекс [10]. У Є.А.Котлярова – чотирьохступенева система таксономічних одиниць: республіка (край, область), район, рекреаційна місцевість, рекреаційний комплекс [5]. Н.Ю.Недашківська пропонує наступну класифікацію ТРС: рекреаційна система, рекреаційна зона, рекреаційний район, рекреаційний підрайон, рекреаційний вузол, рекреаційний пункт [8].

Досить вдалим вбачається поєднання функціонально-галузевого і територіального підходу до ранжування рекреаційних утворень на рівні регіону, яке запропонували при розгляді Карпатського рекреаційного комплексу, М.І.Долішній, М.С.Нудельман, К.К.Ткаченко [4, с. 14]. Вони використали наступну таксономію: рекреаційний район, рекреаційний підрайон, рекреаційний вузол, рекреаційний пункт.

Завданням нашого дослідження є обґрунтування ієрархії територіальної структури одного з сегментів туристської галузі – дитячо-юнацького туризму – яка б відповідала вимогам функціональної та економічної доцільності.

Вважаємо необхідним розрізняти два територіальні таксономічні ряди:

1) за інтенсивністю внутрішніх функціональних зв'язків;

2) за критерієм адміністративно-територіального поділу.

Враховуючи специфіку дитячо-юнацького туризму, особливості туристсько-краєзнавчої діяльності учнівської молоді, за тіснотою внутрішніх функціональних зв'язків пропонується така таксономія: рекреаційно-туристська зона, рекреаційно-туристський район, рекреаційно-туристський підрайон, рекреаційно-туристський вузол, рекреаційно-туристський об'єкт. За критерієм адміністративно-територіального поділу – ТРС країни, ТРС адміністративної області (АР), ТРС адміністративного району.

Найменшою таксономічною одиницею територіальних виробничих комплексів економгеографи завжди вважали "підприємство", тобто одиничний заклад. Але, на нашу думку, в рекреаційно-туристській галузі таким варто вважати "об'єкт", тим самим виділяючи не лише заклади дитячо-юнацького туризму, але і соціально-економічні об'єкти та об'єкти природи. Отже, рекреаційно-туристський *об'єкт* – це одиничне рекреаційно-туристське утворення, яке займає чітко обмежену локальну територію і виконує одну або кілька споріднених рекреаційно-туристських функцій. Це, в першу чергу, – заклад туризму (центр туризму і краєзнавства учнівської молоді, станція юних туристів, туристська база, туристський табір). Крім того, рекреаційно-туристським об'єктом можна вважати деякі види ресурсів (музей, культурно-історичну пам'ятку, рекреаційний парк, пам'ятку природи, промислове підприємство як екскурсійний об'єкт тощо). Туристсько-рекреаційні об'єкти з'єднуються між собою місцевими туристськими маршрутами. Прикладом рекреаційно-туристських об'єктів можуть бути центр дитячо-юнацького туризму і екскурсій м. Севастополя, дитяча екскурсійно-туристська база „Аркадія" в м. Одесі, музей народної архітектури і побуту в с. Пирогів під Києвом, дендропарк „Веселі Боковеньки" в Кіровоградській області тощо.

Рекреаційно-туристський вузол – це поєднання кількох об'єктів (як однотипних, так і різнотипних – природних, соціально-економічних та культурно-історичних) в одному або кількох суміжних населених пунктах. Для вузла властиві компактність території, використання єдиної інфраструктури, місцевих туристських маршрутів, однорідність туристських потоків. Організуючим ядром вузла можуть бути близько розташовані центр туризму (станція юних туристів) та туристська база, а також деякі види ресурсів (музеї, культурно-історичні пам'ятки, пам'ятки природи, промислові підприємства як екскурсійні об'єкти тощо). Це такі як Ужгородський, Уманський, Яремчанський туристсько-рекреаційні вузли. Туристсько-рекреаційні вузли з'єднуються між собою міжрайонними туристськими маршрутами.

На наступному етапі районування варто виділяти таксон, який би характеризував розвиток туристсько-краєзнавчої та рекреаційно-оздоровчої діяльності учнівської молоді на значній за площею території. Цьому сприяє функціональне зонування. Тому сукупність рекреаційно-туристських об'єктів, рекреаційно-туристських вузлів, туристських маршрутів, що використовують на певній території спільну інфраструктуру, будуть складати *рекреаційно-туристський район (рекреаційно-туристський підрайон).* Прикладом рекреаційно-туристського району в нашій країні можуть бути Подільські Товтри, Запорізьке Приазов'я, Чернігівське Полісся тощо.

Сукупність рекреаційно-туристських районів, об'єднаних спільною територією, з'єднаних між собою міжрайонними туристськими маршрутами, що використовують на цій території спільну інфраструктуру можуть утворювати *рекреаційно-туристську зону.* Прикладом такої зони в нашій країні можуть бути Українські Карпати, Причорномор'я, Придніпров'я.

Класифікація рекреаційно-туристських утворень за критерієм адміністративно-територіального поділу важлива для цілей управління, планування та організації туристсько-краєзнавчої та рекреаційно-оздоровчої діяльності учнівської мо-

лоді на рівні адміністративних одиниць (адміністративного району або області).

Важливим підсумком дослідження функціонально-галузевої і особливо територіальної структури дитячо-юнацького туризму в Україні є проведення районування території України відповідно до тих таксономічних рівнів, які запропоновані вище. Нами проведене районування території України на найвищому таксономічному рівні, виділеному за інтенсивністю внутрішніх функціональних зв'язків – рівні рекреаційно-туристських зон.

Як справедливо вважає О.О.Бейдик, будь-яке рекреаційно-географічне районування має враховувати схеми економічного, соціально-економічного, фізико-географічного, ландшафтно-екологічного районування. Не намагаючись надати перевагу жодному з них, зазначимо, що сітка соціально-економічного районування традиційно складається з адміністративно-територіальних комірок (областей, автономії), а схеми природних районувань ґрунтуються на прояві природних компонентів і не завжди відповідають адміністративно-територіальному поділу [1, с. 293]. У нашому дослідженні при обґрунтуванні запропонованих варіантів рекреаційно-туристського районування території України адміністративно-територіальні кордони не деформуються.

Перші, найбільш ґрунтовні схеми рекреаційно-географічного районування були розроблені колективом під керівництвом В.С.Преображенського. В межах України ними були виділені 4 райони – Кримський, Азовський прибережний, Одеський та Дніпровсько-Дністровський [3, с. 37-45].

Автори виділяють два підходи до виділення рекреаційних районів:

1. Рекреаційний район як економічний район – обслуговування туристів виступає провідною чи однією з провідних в районі господарських функцій (Мироненко, Твердохлєбов) [7, с. 121-122];

2. Рекреаційний район як територія, що є в тій чи іншій мірі однорідною за характером рекреаційного використання. Рекреаційне використання може бути охарактеризоване ступенем рекреаційного освоєння та структурою виконуваних рекреаційних функцій. Такий підхід до рекреаційного районування ми вважаємо більш прийнятним.

І.Д.Родічкін всю територію України поділив на 9 регіональних рекреаційних систем – Кримська, Карпатська, Одесько-Чорноморська, Приазовська, Київсько-Дніпровська, При-дніпровська, Волинська, Дністровсько-Бузька та Сіверсько-Донецька [11, с. 98].

І.І.Пірожник виділив у межах двох рекреаційних районів (Дніпровсько-Дністровського та Південного) 6 підрайонів – Кримський, Карпатський, Одеський, Азовський, Київсько-Дніпровський та Харківсько-Донецький [9, с. 182].

М.П.Крачило у межах двох туристичних зон (півдня європейської частини СРСР та середньої смуги європейської частини СРСР) виділяв 5 туристичних районів – Кримський, Одеський, Азовський (вони складають Кримсько-Одесько-Азовський туристичний регіон), Дніпровсько-Дністровський та Карпатський [6, с. 83, 89].

О.О.Бейдик запропонував рекреаційно-туристське районування України, яке включило 6 рекреаційно-туристських районів – Карпатський, Полісько-Подільський, Київсько-Дніпровський, Донецько-Дніпровський, Кримський та Причорноморський, межі яких проходять по кордонах адміністративних областей і які об'єднують усі адміністративно-територіальні суб'єкти України [1, с.297].

Всі вищезазначені схеми рекреаційного та рекреаційно-туристського районування були розроблені для так званого "дорослого" туризму та санаторно-курортного лікування і створювалися на основі різних критеріїв і ознак, основними серед яких є – рівень розвитку структури рекреаційно-туристського обслуговування та освоєнності, наявність рекреаційно-туристських ресурсів і їх територіальні сполучення, питома вага зайнятих у туристському господарстві від загальної кількості працюючого населення, питома вага рекреаційних територій у структурі земель, кількість місць в установах організованої рекреації тощо. Серед вказаних ознак є

такі, що можуть бути використані при районуванні дитячо-юнацького туризму в Україні, та й такі, що є неприйнятними. Адже ми визначилися, що дитячо-юнацький туризм пред'являє свої специфічні вимоги, в першу чергу до територіальних рекреаційних систем та їх складових.

Можна погодитися з О.О.Бейдиком, що наукова категорія "районування" є однією з базисних у соціально-економічній географії і такою, що відповідає на певне соціальне замовлення. Тому доцільним є як постійне звернення до вже існуючих схем районування, так і розвиток, уточнення і перегляд останніх [1, с.296]. Соціальний аспект районування території України для потреб дитячо-юнацького туризму полягає в тому, що воно проводиться з метою забезпечення оптимального функціонування територіальної рекреаційної системи дитячо-юнацького туризму в Україні і виконання її цільових функцій.

На нашу думку, рекреаційне районування для потреб дитячо-юнацького туризму повинно базуватися на таких основних принципах: генетичному (райони виділяють на основі історичного аналізу територіальної організації дитячо-юнацького туризму і прогноз його розвитку); соціально-економічному (максимальне задоволення рекреаційно-туристських потреб дітей та юнацтва, раціональне використання рекреаційних ресурсів, підвищення ефективності територіальної організації дитячо-юнацького туризму тощо); єдності рекреаційного районування з економічним і адміністративно-територіальним устроєм.

Отже основними ознаками виділення рекреаційно-туристських таксонів, в першу чергу рекреаційно-туристських зон на території України, є наступні:

– територіальне сполучення рекреаційно-туристських ресурсів, в першу чергу – природних;

– рекреаційно-туристська спеціалізація території, орієнтованість на обслуговування дітей та юнацтва всієї країни, суміжних зон або тільки свого регіону;

– рівень розвитку дитячо-юнацького туризму в регіоні;

– рівень розвитку інфраструктури дитячо-юнацького туризму в регіоні;

– рівень туристської освоєнності території, в т.ч. кількості та складності туристсько-спортивних маршрутів;

– рекреаційні території та їх значення в загальній структурі землекористування;

– структура, територіальна спрямованість, потужність і динаміка рекреаційних потоків юних туристів.

На підставі вказаних критеріїв на території України для потреб дитячо-юнацького туризму нами виділено 6 рекреаційно-туристських зон:

1. ***Кримська,*** яка включає територію АР Крим та м. Севастополь;
2. ***Причорноморсько-Приазовська***, яка включає території Одеської, Миколаївської, Херсонської та Запорізької областей;
3. ***Карпатська***, яка включає території Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей;
4. ***Подільсько-Поліська***, яка включає території Вінницької, Хмельницької, Тернопільської, Волинської, Рівненської та Житомирської областей;
5. ***Північно-Придніпровська***, яка включає території Київської, Чернігівської, Сумської, Черкаської, Полтавської, Кіровоградської областей та м. Києва;
6. ***Донецько-Дніпровська***, яка включає території Дніпропетровської, Харківської, Донецької та Луганської областей.

Основні типологічні ознаки рекреаційно-туристських зон дитячо-юнацького туризму України представлені в табл. 1.

Основні типологічні ознаки рекреаційно-туристських зон дитячо-юнацького туризму України

Рекреаційно-туристська зона	Адміністративні одиниці, що входять до складу зони	Територія *(у % до площі України)*	Ступінь забезпеченності рекреаційними ресурсами		Рекреаційно-туристська спеціалізація території	Функціональна значущість	Рівень розвитку дитячо-юнацького туризму			Рівень туристської освоєності території	Питома вага потенційно рекреаційних територій у структурі земель[1] *(у %)*	Направленість туристських потоків	
			природними	культурно-історичними			Кількість дітей, залучених до різних видів ТКД *(у % до загальної кількості юних туристів України)*	Кількість дит.-юн. рекреаційно-туристських закладів *(у % до загальної кількості по*	Питома вага дітей, залучених до різних видів ТКД в регіоні *(у % до загальної кількості дітей в*			за межі зони	внутрішніх
Кримська	АР Крим м.Севастополь	4,4%	дуже високий	дуже високий	оздоровча спортивна екскурсійна	загально-державного значення	4,5%	4,9%	5,4%	дуже високий	30,9%	дуже низька	висока
Причорноморсько-Приазовська	Одеська, Миколаївська, Херсонська Запорізька	18,8%	високий	середній	оздоровча екскурсійна	міжрегіонального значення	15,7%	9,9%	6,7%	низький	19,9%	низька	середня
Карпатська	Закарпатська, Львівська, Чернівецька, Івано-Франківська	9,4%	дуже високий	дуже високий	спортивна оздоровча екскурсійна	загально-державного значення	20,4%	20,4%	8,8%	дуже високий	54,4%	дуже низька	висока
Подільсько-Поліська	Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Волинська Рівненська Житомирська	21,7%	середній	високий	екскурсійна оздоровча	міжрегіонпального значення	22,6%	15,5%	7,8%	середній	45,5%	висока	середня
Північно-Придніпровська	Київська, м.Київ, Чернігівська, Сумська, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська	26,3%	середній	дуже високий	екскурсійна оздоровча	міжрегіонпального значення	16,2%	26,8%	4,4%	середній	30,5%	висока	середня
Донецько-Дніпровська	Дніпропетровська, Донецька, Харківська, Луганська	19,4%	низький	середній	оздоровча екскурсійна	регіонпального значення	20,6%	22,5%	4,7%	низький	16,1%	дуже висока	низька

[1] - за підрахунками О.О.Бейдика [1, с.59-65]

Кримська рекреаційно-туристська зона володіє надзвичайно високим ресурсно-туристським потенціалом – унікальними природними і культурно-історичними рекреаційно-туристськими ресурсами. Питома вага потенційно рекреаційних територій у структурі загального землекористування становить більше 30%, більшість із яких сконцентрована в Гірському Криму та на Південному узбережжі Криму. Рекреаційно-туристська спеціалізація території зони надзвичайно широка – від спортивно-туристської до лікувально-оздоровчої. Орієнтованість зони – загальнодержавна, а при відповідному розвитку туристської інфраструктури вона може бути й міжнародною. Для цього, в першу чергу, необхідно розвивати мережу молодіжних туристсько-спортивних таборів різної спрямованості в гірській та прибережній частині півострова. Однак, хоча рівень розвитку дитячо-юнацького туризму в регіоні відносно високий, великі потенційні можливості території для відпочинку та оздоровлення місцевої молоді ще далеко не вичерпані. Про це свідчить низька питома вага дітей залучених до різних видів туристсько-краєзнавчої діяльності в регіоні – лише 5,4%. Рівень туристської освоєності території зони дуже високий, особливо в Гірському Криму.

Причорноморсько-Приазовська рекреаційно-туристська зона володіє значним ресурсно-туристським потенціалом. Питома вага потенційно рекреаційних територій у структурі загального землекористування становить близько 20%, більшість з яких представлена природними ресурсами морських узбереж Чорного й Азовського морів. Тому рівень туристської освоєності території зони є низьким – тут можливий розвиток лише пішохідного, велосипедного та частково водного туризму (р. Півд. Буг).

Рекреаційно-туристська спеціалізація території зони є вузькою та яскраво вираженою. Це, в першу чергу, – оздоровча (купально-пляжний відпочинок на березі моря) та екскурсійна. Орієнтованість зони – на сусідні регіони, а при відповідному розвитку туристської інфраструктури вона може бути й загальнодержавною. Враховуючи унікальні кліматичні і пляжні ресурси Причорноморсько-Приазовської зони, можна спрогнозувати її розвиток як всеукраїнської здравниці при відповідному розвитку рекреаційно-туристської інфраструктури – туристських баз, таборів тощо – з більш широким використанням культурно-історичної спадщини регіону в екскурсійних цілях.

Карпатська рекреаційно-туристська зона як і Кримська володіє дуже високим ресурсно-туристським потенціалом – унікальними природними і культурно-історичними рекреаційно-туристськими ресурсами. Питома вага потенційно рекреаційних територій зони у структурі загального землекористування є найвищою в Україні і становить майже 55%. Рекреаційно-туристська спеціалізація території зони також є надзвичайно широкою – від спортивно-туристської до лікувально-оздоровчої. Орієнтованість зони – загальнодержавна, а при відповідному розвитку туристської інфраструктури вона може бути й міжнародною. Це, в першу чергу, стосується зимових видів відпочинку – гірськолижного спорту, лижного туризму та інших. Рівень розвитку дитячо-юнацького туризму в регіоні є відносно високим (так зона має найвищу в Україні питому вагу дітей, залучених до різних видів туристсько-краєзнавчої діяльності – 8,8%), однак великі потенційні можливості території для відпочинку та оздоровлення місцевої молоді також ще далеко не вичерпані. Рівень туристської освоєності території зони, особливо в Карпатах, є найвищим в країні. Про це свідчить значна кількість класифікованих туристських маршрутів з усіх видів спортивного туризму. Тому розвиток маршрутного туризму в цій зоні є дуже перспективним.

Подільсько-Поліська рекреаційно-туристська зона володіє значним ресурсно-туристським потенціалом. Питома вага потенційно рекреаційних територій у структурі загального землекористування становить більше 45%, більшість з яких представлена такими природними ресурсами – лісовими та озерними ресурсами Полісся, спелеоресурсами Поділля, водними ресурсами річок Півд.Буг, Дністер, Смотрич,

Серет, Случ та інших. Регіон має високий культурно-історичний потенціал – це, в першу чергу, історичні міста – Кам'янець-Подільський, Луцьк, Остріг, Почаїв та інші. Питома вага потенційно рекреаційних територій зони у структурі загального землекористування є високою і становить більше 45%. Рекреаційно-туристська спеціалізація території зони – екскурсійна та оздоровчо-спортивна. Орієнтованість зони – місцева, хоча при відповідному розвитку туристської інфраструктури та більш раціональному використанні ресурсного потенціалу вона може бути рангом вище. Рівень туристської освоєності території зони можна оцінити як середній – представлені маршрути з усіх видів туризму (крім гірського). Загальнодержавне значення мають спелеоресурси Поділля.

Північно-Придніпровська рекреаційно-туристська зона також володіє значним ресурсно-туристським потенціалом. Питома вага потенційно рекреаційних територій у структурі загального землекористування становить більше 30%. Регіон має дуже високий культурно-історичний потенціал – це як історичні міста нашої країни (Київ, Чернігів, Канів, Переяслав-Хмельницький, Полтава та ін.) так і значна кількість пам'яток історії, культури, садово-паркових тощо. Тому рекреаційно-туристська спеціалізація території зони – в першу чергу екскурсійна та оздоровча. Значну рекреаційно-оздоровчу функцію відіграють в регіоні долини річок Дніпра, Десни, Псла, Ворскли та інших. Завдяки культурно-історичним ресурсам орієнтованість зони – на сусідні зони. В зоні сконцентрована найбільша кількість дитячо-юнацьких рекреаційно-туристських закладів (26,8%), однак ефективність їх дії дуже низька – питома вага дітей, залучених до різних видів туристсько-краєзнавчої діяльності в регіоні, становить лише 4,4%. Рівень туристської освоєності території зони можна оцінити як середній – представлені маршрути з усіх видів туризму (крім гірського та спелео). Північно-Придніпровська рекреаційно-туристська зона є значним "постачальником" юних туристів в інші регіони країни.

Донецько-Дніпровська рекреаційно-туристська зона, маючи високий рівень антропогенного освоєння території, володіє обмеженим ресурсно-туристським потенціалом. Ступінь забезпеченості природними рекреаційними ресурсами можна оцінити як низьку, культурно-історичними – як середню. Враховуючи це, а також екологічні фактори та той факт, що на території зони проживає більше чверті учнівської молоді України (26,6%), можна стверджувати, що потреба в рекреаційно-туристських заходах для дітей та юнацтва Донецько-Дніпровської рекреаційно-туристської зони є найбільш нагальною.

Рекреаційно-туристська спеціалізація території зони – екскурсійна та в певній мірі оздоровча. Орієнтованість зони – місцева. В зоні необхідно проводити пошук нових потенційно рекреаційних територій, адже цей показник у структурі загального землекористування є найнижчим в Україні – лише 16%. Рівень розвитку дитячо-юнацького туризму в регіоні є низьким – не використовуються повністю навіть ті можливості для його розвитку, які є. Рівень туристської освоєності території зони є низьким – тут можливий розвиток лише пішохідного, велосипедного та частково водного туризму. Донецько-Дніпровська рекреаційно-туристська зона є основним "постачальником" юних туристів в інші регіони країни.

Література

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: ВПЦ „Київський університет", 2001. – 395 с.

2. Веденин Ю.А. Социально-экономические и географические аспекты исследования территориальных рекреационных систем. – М.: Наука, 1980. – 155 с.

3. География рекреационных систем СССР / Под ред. В.С.Преображенского, В.М.Кривошеева. – М.: Наука, 1980. – 219 с.

4. Карпатский рекреационный комплекс / Под ред. Долишнего М.И. – К.: Наукова думка, 1984. – 148 с.

5. Котляров Е.А. География отдыха и туризма. Формирование и развитие территориаль-ных туристских комплексов. – М.: Мысль, 1978. – 239 с.

6. Крачило Н.П. География туризма: Учебное пособие. – К.: Вища школа, 1987. – 208 с.

7. Мироненко Н.С., Твердохлебов И.Т. Рекреационная география. – М.: Изд-во МГУ, 1981. - 208 с.

8. Недашковская Н.Ю. Рекреационная система Советских Карпат. – К.: Вища школа, 1983. – 117 с.

9. Пирожник И.И. Основы географии туризма и экскурсионного обслуживания. – Минск: Изд-во „Университетское", 1985. – 253 с.

10. Рекреационные системы / Под ред. Мироненко Н.С., Твердохлебова И.Г. – М.: Наука, 1986. – 136 с.

11. Родичкин И. Д. Человек, среда, отдых. – К.: Будівельник, 1977. – 159 с.

УДК 911. 3: 796.5 (100) ***Любомир Царик, Петро Царик***

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕНОСТІ РЕКРЕАЦІЙНИМИ РЕСУРСАМИ ЗАПОВІДНИХ ТЕРИТОРІЙ ДЛЯ РОЗВИТКУ ЕКОТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Обґрунтовано значення екологічного туризму для збалансованого використання природних рекреаційних ресурсів. Розглянуто відмінності в забезпеченості рекреаційними ресурсами заповідних територій за регіонами України.

Lyubomyr Tsaryck, Petro Tsaryck. **Territorial features of the recreation resources supply of the reserved areas for developing ecotourism in Ukraine.** *The importance of ecological tourism for balanced use of natural recreation resources is substantiated. The differences in recreation resources supply of the reserved areas by regions of Ukraine are considered.*

Мала чисельність об'єктів екологічного туризму обумовлена специфікою розвитку заповідної справи в Україні, де основна увага приділялась заповіданню і заказному обмеженню режиму природокористування шляхом формування заповідників і заказників. Потреба створення природних національних парків стала очевидною у 70-ті роки минулого століття у зв'язку з різким зростанням короткотривалих міграцій міського населення в райони з малозміненою природою. З ростом кількості приватних засобів пересування різко зросла як чисельність рекреантів у вихідні дні так і дальність їх міграцій від 50-60 км від міських агломерацій у 60-ті роки, 150-200 км у 80-ті роки, до 250-500 км - у наш час. При цьому значна частина відпочиваючих спрямовується до об'єктів заповідного або заказного статусу охорони, в зв'язку з чим виникає необхідність регуляції міграційних потоків відпочиваючих, антропогенних навантажень на окремі природні об'єкти, регламентація просторового і часового використання даних об'єктів у відповідності до норм допустимих навантажень і фактичного стану самих об'єктів. Розвиток „індустрії відпочинку" для території України з високою щільністю населення, значною освоєністю територій, низькою лісистістю передбачає потреби в нових рекреаційних площах, їх раціональному використанні і регулюванні рекреаційних потоків.

Збереження природного різноманіття згідно з Концепцією сталого розвитку України, розглядається як природна основа збалансованого розвитку держави. Екологічний туризм, який здійснюється переважно на територіях заповідного фонду, може стати зразком збалансованого використання природних рекреаційних ресурсів, що є одним з принципів сталого розвитку господарського комплексу.

Стратегічна мета екотуризму – лімітована потребами збереження довкілля рекреаційна діяльність (мандрівки, екологічні екскурсії, екоосвіта тощо).

Екологічний туризм – це пізнавальний і відпочинковий вид туризму, зосереджений на природних територіях, який передбачає заняття різними формами активної рекреації у природних ландшафтах без заподіяння шкоди навколишньому середовищу. Він передбачає організацію подорожей в місця в відносно недоторканою природою, які не ведуть до порушення цілісності екосистем, з метою формування уявлення про природні та культурно-етнографічні особливості цієї території, що створює такі економічні умови, коли охорона природи стає вигідною місцевому населенню.

Виділяють наступні форми екологічного туризму: активний (піший, велосипедний, кінний, збиральництво, рибальство, мисливство), фауністичні та флористичні поїздки, культурологічні і етнографічні поїздки.

Основними критеріями розвитку екотуризму є розташування осель які надають послуги з проживання поблизу національних парків, біосферних заповідників, регіональних ландшафтних парків та підтримання власниками цих осель екологічних вимог щодо організації побуту і дозвілля, і створення цілої низки програм заглиблення у світ дикої природи. Отже, успіх розвитку екологічного туризму залежить від якості навколишнього середовища, оскільки туристами цінується саме його незайманість. Тому екологічний фактор перетворюється на економічну категорію: підтримка навколишнього середовища в належному стані економічно вигідна і є запорукою успішного функціонування гостинних садиб.

Ідеальними об’єктами для розвитку екотуризму в Україні виступають біосферні заповідники, природні національні парки, регіональні ландшафтні парки, та окремі заказники.

Станом на 2006 рік в Україні функціонує 4 біосферні заповідники, 12 природних національних парків, 37 регіональних ландшафтних парків. Загальна площа заповідних об’єктів рекреаційного призначення з урахуванням заказників в Україні складає близько 2,5 млн. га. Якщо врахувати, що в більшості цих закладів під рекреаційне використання відводиться близько 10% території, у зв’язку з переважанням їх природоохоронних функцій над рекреаційними, то рекреаційний потенціал заповідних територій становить близько 250 тис. га. В середньому рівень забезпеченості рекреаційними ресурсами заповідних територій пересічного українця складає 0,0051 га/особу або 51 м^2.

В територіальному аспекті спостерігаються істотні відміни в забезпеченості рекреаційними ресурсами заповідних об’єктів. Аналіз цього показника, в розрізі адміністративних областей показав, що в п’яти областях (Чернігівській, Житомирській, Вінницькій, Кіровоградській, Дніпропетровській) відсутні основні заповідні категорії рекреаційного призначення (біосферні заповідники, природні національні парки, регіональні ландшафтні парки), що гальмує розвиток рекреаційної справи і екотуризму. Найкраще репрезентовані заповідними об’єктами рекреаційного призначення Волинська, Донецька, Івано-Франківська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Хмельницька, Чернівецька області (табл. 1.).

Аналізуючи показник забезпеченості рекреаційними ресурсами пересічних громадян можна виділити 5 типологічних груп адміністративних областей:

Першу групу складають Хмельницька і Херсонська області з показником забезпеченості рекреаційними ресурсами заповідних територій понад 200 м^2 на одну особу, що в 4 рази перевищує пересічноукраїнський показник.

До другої групи з показником забезпеченості рекреаційними ресурсами заповідних територій від 100 до 200 м^2 на особу входять Волинська, Івано-Франківська, Сумська і Закарпатська області, показники яких перевищують пересічноукраїнський в 2-3 рази.

Таблиця 1.

Забезпеченість рекреаційними ресурсами заповідних територій

Адміністративні одиниці	Біосферні заповідники, національні природні парки		Регіональні ландшафтні парки		Заказники		Кількість населення, тис. осіб	Забезпеченість рекреаційними ресурсами заповідних територій (10% від площі), га/особу
	К-ть	Площа, га	К-ть	Площа, га	К-ть	Площа, га		
Вінницька	-	-	-	-	88	18480	1720	0,0011
Волинська	1	48977	1	22628	205	85533	1045	0,0150
Дніпропетровська	-	-	-	-	49	20837	3476	0,0006
Донецька	1	40589	4	20178	49	14681	4672	0,0016
Житомирська	-	-	-	-	115	56424	1345	0,0042
Закарпатська	3	133189	-	-	43	14391	1249	0,0118
Запорізька	-	-	1	1025	225	51477	1877	0,0028
Івано-Франківська	2	82574	4	79032	51	44313	1394	0,0147
Київська	-	-	4	11525	70	25319	4445	0,0008
Кіровоградська	-	-	-	-	65	7653	1084	0,0007
АР Крим	-	-	2	2720	29	45825	2373	0,0020
Луганська	-	-	1	14011	41	48845	2440	0,0025
Львівська	2	42762	3	28276	37	28293	2588	0,0038
Миколаївська	1ф	2741	2	32352	47	11926	1230	0,0038
Одеська	1	46403	2	15320	34	21962	2416	0,0035
Полтавська	-	-	2	17025	153	70855	1573	0,0056
Рівненська	-	-	1	38871	111	66136	1161	0,0090
Сумська	1	16215	2	101396	64	35984	1244	0,0123
Тернопільська	-	-	3	42997	117	61279	1120	0,0093
Харківська	-	-	2	7040	142	43965	2848	0,0018
Херсонська	3	171849	-	-	16	59038	1138	0,0203
Хмельницька	1	261316	1	15660	146	35391	1388	0,0225
Черкаська	-	-	ф	5562	168	25336	1357	0,0023
Чернівецька	1	7928	2	26060	50	27898	912	0,0068
Чернігівська	-	-	-	-	437	113379	1188	0,0095
Всього	16	854545	37	483679	2556	1051933	47280	0,0051

Третю типологічну групу з показником забезпеченості рекреаційними ресурсами заповідних територій 50-100 м^2 на особу складають Чернігівська, Тернопільська, Рівненська, Чернівецька і Полтавська області з показниками вищими за пересічноукраїнський в 1,1-1,8 рази.

Четверта типологічна група є найчисельніша (10 областей та АР Крим) за показником забезпеченості рекреаційними ресурсами заповідних територій від 10 до 50 м^2 на особу, що поступається пересічноукраїнському показнику у 1,1-4,9 разів.

П'яту групу складають Київська, Кіровоградська та Дніпропетровська області з найнижчими показниками забезпеченості рекреаційними ресурсами заповідних територій, що поступають пересічноукраїнському показнику більш як у 7 разів.

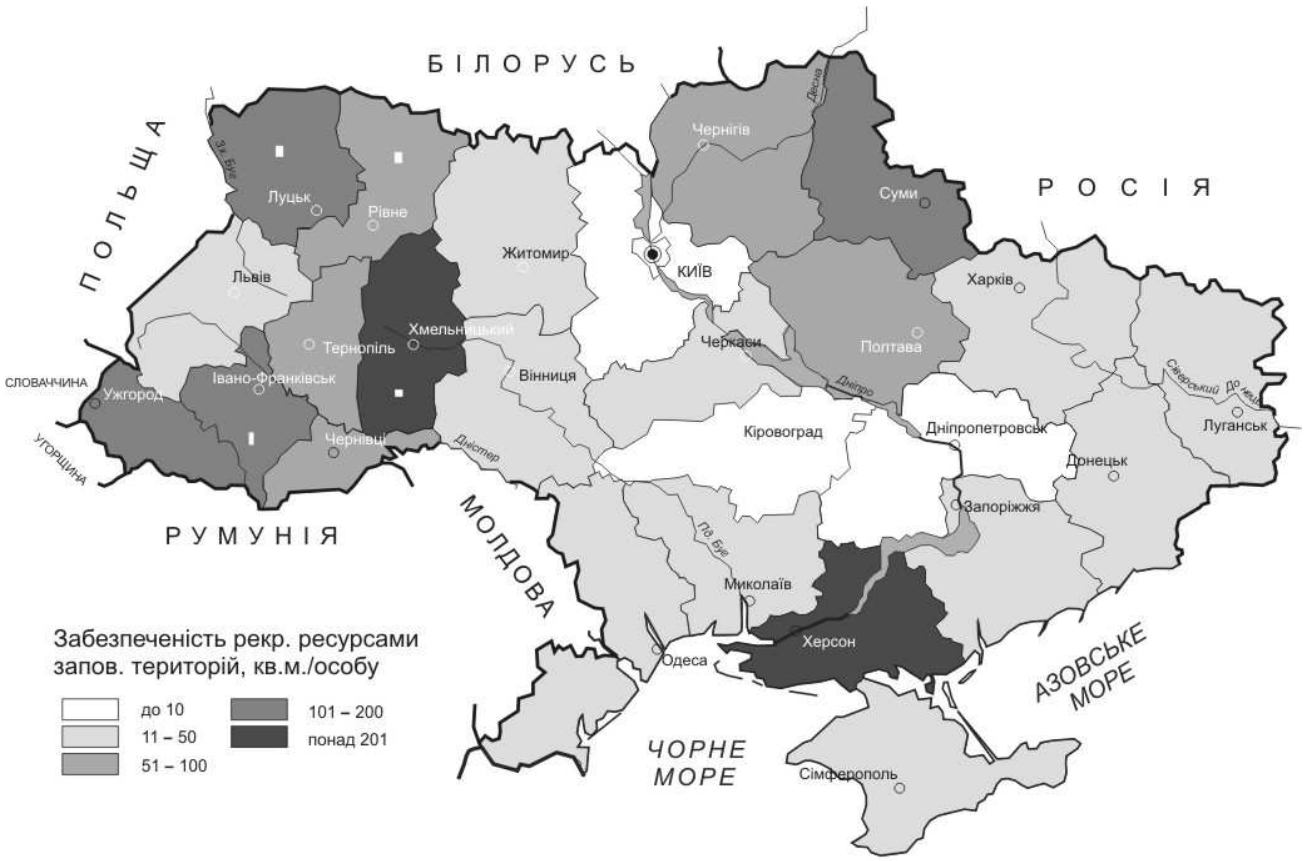

Рис. 1. Забезпеченість рекреаційними ресурсами заповідних територій

Відмінність у 37 разів між найбільш забезпеченою і найменш забезпеченими рекреаційними ресурсами заповідних територій областей України засвідчує неадекватні рівні розвитку заповідних об'єктів рекреаційного призначення в регіонах України. Особливо низькі показники розвитку заповідних об'єктів рекреаційного призначення характерні для Кіровоградської, Дніпропетровської, Київської, Вінницької, Житомирської, Черкаської, Миколаївської, Чернігівської областей. При плануванні розвитку мережі національних природних та регіональних ландшафтних парків першочерговим завданням є створення цих категорій заповідання у вищезгаданих адміністративних областях. Цю обставину необхідно врахувати при розробці і проектуванні схем формування і розвитку регіональних та національної екомереж, завершальний етап створення яких розпочинається у 2007 році.

Програмою формування національної екомережі передбачено створення 5 біосферних заповідників та близько 30 природних національних парків, що істотно розширить рекреаційні ресурси заповідних територій України. Створення регіональних ландшафтних парків є прерогативою місцевих органів влади, а тому особливих перепон у реалізації цього завдання не існує.

Література

1. Закон України "Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі на 2000-2015 роки". – К., 2000. – 27 с.

2. Заповідна справа в Україні. Навчальний посібник. /під загальною редакцією Гродзинського М.Д., Стеценка М.П.. – Київ: Географіка, 2003. – 306с.

3. Манчак О.Ю. Екологічний туризм як один з напрямків діяльності природного національного парку // Регіональні екологічні проблеми: Збірник наукових праць. – К.: ВГЛ „Обрії", 2002. – С.191-194.

4. Рутинський Й.М. Зінько Ю.В. Сільський туризм: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006. – 271с.

5. Ященко П.Т., Гребенюк Е.М., Тасенкевич Л.А. и др. Природные национальный парки Украины. – Львов: Вища школа, 1988. – 119с.

УДК 332.122:911.6

Ярослав Шевчук, Світлана Щеглюк

ПІДХОДИ ДО РАЙОНУВАННЯ ЗА ВИДАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розкрито особливості побудови Класифікатора видів економічної діяльності на основі якого проведений аналіз структури економіки України. Розглянуто підходи до розуміння економічного та соціально-економічного районування різних наукових шкіл. Запропоновано проводити діяльнісно-видове районування (за видами діяльності), як частини інтегрального районування. Проведено розрахунки для визначення коефіцієнтів локалізації кожного виду діяльності за областями України, та виділено однотипні регіони.

Yaroslav Shevchuk, Svitlana Scheglyuk. **The approaches to zoning by the kinds of economic activity.** *The features of construction of Classifier of types of economic activity are exposed which the analysis of structure of economy of Ukraine is conducted on the basis of. Approaches are considered to understanding of the economic and socio-economic districting of different scientific schools. It is suggested to conduct the after the types of activity districting, as parts of the integral districting. Calculations are conducted for determination of coefficients of localization of every type of activity after the areas of Ukraine, and of the same types regions are selected.*

На сучасному етапі розвитку ринкової економіки регіонів України важливим питанням дослідження регіоналістики є виявлення нових факторів, які впливають на розміщення продуктивних сил, особливості структурних зрушень і зміни у спеціалізації окремих старопромислових районів. Дати відповідь на це комплексне питання може соціально-економічне районування, а саме районування за видами економічної діяльності. Такий підхід до районування став можливим у зв'язку із переходом від колишнього Загального класифікатора галузей народного господарства (ЗКГНГ) до Класифікатора видів економічної діяльності (КВЕД-096) з метою переходу національної статистики України на міжнародну систему обліку і статистики.

Питаннями дослідження та розвитку видів економічної діяльності займалися такі вчені як Я.В. Іщук, Л.М. Гохберг, С.В. Мельник та інші. Вивчення структури економіки України за видами економічної діяльності розкрито у працях вітчизняних дослідників, зокрема О. Завгородня [8] пропонує розглядати діяльнісно-видову структуру економіки (тобто за видами економічної діяльності). Методологічні основи економічного районування розглянуті у дослідженнях цілого ряду вчених-районологів, зокрема, у працях М.М. Колосовського, М.М. Баранського, П.М. Алампієва, Ю.Г. Саушкіна та інших. Особливі напрацювання в галузі економічного районування закладені в працях таких українських вчених, як А.Т. Ващенко, К.Т. Воблий, І.О. Горленко, О.Горська [5], О.Г. Діброва, М.І. Долішній [7], Ф.Д. Заставний, М.М. Паламарчук, О.М. Паламарчук [11], М.Д. Пістун [12, 103-139], О.І. Шаблій [14, С.442-450], Л.М. Корецький, В.А. Поповкін, Л.Т. Шевчук [6;15] та інші.

Метою нашого дослідження є розкриття підходів здійснення районування України за видами економічної діяльності на основі врахування особливостей побудови КВЕД.

Впровадження в Україні КВЕД дозволило вивчати структуру економіки за видами економічної діяльності, що відповідають міжнародним статистичним стандартам та порівнювати її з іншими країнами. Економічна діяльність являє собою процес поєднання дій, які приводять до отримання відповідного набору продукції чи послуг. Згідно визначення КВЕД під **видом діяльності** розуміється використання ресурсів (устаткування, робочої сили, технологічних засобів, сировини та матеріалів), виробничого процесу, випуск продукції та надання послуг. Наголошується те, що окремий вид діяльності може

складатись з єдиного простого процесу, а також може охоплювати й цілий ряд процесів, кожний з яких входить до відповідної категорії класифікації [9]. Згідно Господарського кодексу України та статистичних класифікаціях (КВЕДі) термін "галузь" визначається як діяльність сукупності виробничих (статистичних) одиниць, що беруть участь у переважно однакових або подібних видах економічної діяльності.

Отже, виходить, що Класифікатор побудовано так, що виділені об'єкти охоплюють усі або майже всі види діяльності, які здійснюються в будь-якій галузі господарства. Саме з метою виділення галузей економіки (сільське господарство, металургія, транспорт, будівництво), введені "Секція" та "Підсекція", які позначені прописними літерами латинської абетки. Для перекодування із колишнього Загального класифікатора галузей народного господарства (ЗКГНГ) до нового КВЕД були розроблені спеціальні ключі переходу. Перехід України до КВЕД практично здійснювався у перекодуванні всіх підприємств та організацій на базі Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ). Вперше у КВЕД з'явилися такі види діяльності, які не мали аналогу у попередній класифікації ЗКГНГ: діяльність центрів денного перебування для знедолених осіб та послуги домашньої прислуги. Тобто, з позиції виділення та включення їх до Класифікатора, вони виступають як нові види економічної діяльності [16, 441]. З 1 квітня 2006 р. вступила в дію нова редакція Класифікатора видів економічної діяльності КВЕД – ДК 009:2005, структура якого була змінена і доповнена методами визначення основного, проміжного та виду економічної діяльності [10].

Сучасну структуру економіки за видами економічної діяльності варто розглядати у кількох аспектах: за часткою валової доданої вартості (ВДВ); за часткою об'єктів ЄДРПОУ; за часткою зайнятих осіб в економіці.

Вагома частка – 57 % у формуванні ВДВ належить видам економічної діяльності секцій F-Q, які за КВЕД формують сферу послуг. За іншим показником – часткою у структурі ВДВ кожного з видів економічної діяльності можна спостерігати реальну економічну віддачу та внесок видів діяльності у розвиток економіки (рис.1).

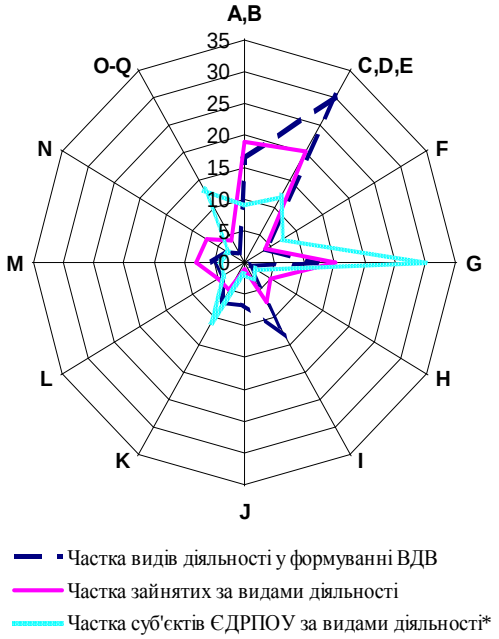

Рис. 1. Структура економіки України за видами економічної діяльності, у % до підсумку, 2004 р.(* станом на 1.01.2005р.)

За даними Держкомстату: Статистичний щорічник Україна 2004р.

За часткою сфери послуг у ВДВ у розвинутих країнах судять про приналежність до постіндустріальної, якщо її величина сягає понад 65%, а в Україні такий показник коливається на рівні 56%. Тому необхідно розвивати наукомісткі види економічної діяльності, які пов'язані із технологічним та інформаційним проривом, оскільки за іншим показником – кількістю зайнятого населення за видами економічної діяльності Україна відстає від світових та європейських аналогів [16, 443].

Підсумовуючи вищенаведені структури економіки України: за ВДВ, об'єктами ЄДРПОУ та кількості зайнятих у розрізі видів економічної діяльності, бачимо наочно різницю між лідируючими видами економічної діяльності у кожній із структур. Але, групуючи (або агрегуючи) види економічної діяльності за сферами економіки, спостерігаємо, що лідерами у структурі ВДВ є види діяльності сфери послуг (57%), зокрема оптова й роздрібна торгівля; найбільше об'єктів ЄДРПОУ зосереджені також у сфері послуг (79%), зокрема у торгівлі – 30%, переважна кількість зайнятих припадає на сферу послуг 60,6%, однак ще висока частка сконцентрована у промисловості – 27,7%, що свідчить про певну інерцію переходу України до постіндустріальної економіки.

З метою вдосконалення існуючої ситуації слід розробляти певні регіональні програми, які б були спрямовані на виявлення нових точок росту в певних видах економічної діяльності та регіонів, які здатні ефективно впроваджувати нові види економічної діяльності, сприяючи інноваційному розвитку економіки. З цією метою саме економічне районування як метод систематизації інформації про територіальну організацію продуктивних сил та територіальні відмінності соціально-економічного життя країни дав би змогу проводити ефективну макрорегіональну політику, запобігати значним територіально-галузевим диспропорціям.

Отже, економічне районування – науково обґрунтований поділ країни або великого регіону на економічні райони, що історично склалися або формуються в процесі розвитку продуктивних сил і об`єктивно відбивають територіальний поділ праці. Економічне районування сприяє раціональному розвиткові кожного з районів, раціональному використанню природних умов і ресурсів і в кінцевому підсумку прискореному соціально-економічному розвиткові всієї країни [2, 72].

У вітчизняній суспільній географії, регіоналістиці сформовані такі види соціально-економічного районування: галузеве (діяльнісно-видове) та інтегральне (загальне або багатогалузеве). Діяльнісно-видове економічне районування потрібне для вивчення особливостей розміщення і проблем розвитку окремих видів економічної діяльності. Цей вид економічних районів виникає під впливом закономірності територіальної концентрації підприємств окремих видів діяльності господарства, причому, їх територіальна локалізація залежить в основному від наявності на певній території необхідних природних передумов (ґрунтово-кліматичних, кліматичних, сировинних ресурсів), споживачів продукції, сприятливих транспортних зв'язків тощо. Як зазначає Тарангул Л.Л., галузеве (діяльнісно-видове) економічне районування поділяє територію країни на окремі райони, виходячи з однієї певної ознаки – однієї галузі виробництва. Отже, галузевий район – це територія з підвищеною концентрацією виробництва, продукції чи послуг відповідної галузі, що характеризуються специфічними місцевими умовами, їх структурою, проблемами і перспективами розвитку, його територіальною організацією і положенням в системі міжгалузевого господарського комплексу [13].

Такі діяльнісно-видові райони є основою та складовою частиною для виділення інтегральних соціально-економічних районів. Оскільки, великі інтегральні райони базуються на регіональних міжгалузевих комплексах різного ієрархічного рангу. З огляду на це виділяють три підвиди інтегральних соціально-економічних районів: великі (макрорайони), середні (мезорайони) і малі (мікрорайони) [13].

Методика проведення діяльнісно-видового районування передбачає використання трьох таких основних методів: ме-

тод енерговиробничих циклів (ЕВЦ) (морально застарілий підхід і не придатний для використання на території однієї держави, оскільки був розроблений для колишнього СРСР); метод міжгалузевих комплексів (використовується для проведення вузлового районування, тобто "знизу догори") та метод коефіцієнтів (коефіцієнти локалізації або спеціалізації для кожного виду економічної діяльності).

Для здійснення районування необхідно мати дані діяльнісно-видової структури в розрізі регіонів (областей) і враховувати основні принципи районування як об'єктивного процесу. Для визначення спеціалізації регіонів держави на практиці використовують наступну систему показників: коефіцієнти спеціалізації (частка виробництва продукції галузей (видів діяльності) спеціалізації регіону у виробництві держави); коефіцієнт локалізації галузі (виду діяльності) на території регіону; коефіцієнт виробництва продукції з розрахунку на одну особу ; коефіцієнт товарності.

Ми використали метод коефіцієнтів, який розрахували за питомими частками кожного виду діяльності у структурі ВДВ (табл.1). Коефіцієнт локалізації розраховується відношенням питомої частки даного виду економічної діяльності в структурі виробництва до питомої частки того ж виду економічної діяльності в країні (формула 1.1): Кл = ВЕД *ir*/ ВЕД *ik* (1.1),

де Кл – коефіцієнт локалізації *і-го* виду діяльності в регіоні *r;*

ВЕД *ir* – частка *і-го* виду діяльності в структурі ВДВ регіону *r*;

ВЕД *ik* – частка *і-го* виду діяльності в структурі ВДВ країни.

Таблиця 1.

Коефіцієнти локалізації певних видів економічної діяльності за регіонами України на основі структури ВДВ, 2004р.

Регіони	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L	M	N	O-Q
Україна	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
АРК Крим	0,79	6,0	0,37	0,65	0,56	1,53	0,99	3,57	1,04	0,45	0,92	1,55	1,35	2,56	1,29
Вінницька	1,86	0,0	0,09	0,85	0,69	1,03	0,67	0,43	0,88	0,43	0,49	1,36	1,29	1,32	0,71
Волинська	1,04	0,0	0,15	0,56	0,33	1,25	1,84	0,86	0,89	0,54	0,50	1,16	1,31	1,09	0,76
Дніпропетровська	0,50	0,0	2,33	1,53	0,62	0,85	0,56	0,71	0,85	1,06	1,04	0,57	0,80	0,88	0,82
Донецька	0,34	0,0	1,98	0,95	0,64	0,68	0,99	0,57	0,69	0,90	0,59	0,43	0,67	0,74	0,65
Житомирська	1,49	0,0	0,61	0,68	0,33	0,78	0,22	1,00	0,80	0,38	0,42	1,71	1,41	1,26	0,82
Закарпатська	1,24	0,0	0,11	0,84	0,23	1,70	1,43	1,00	0,94	0,37	0,49	1,18	1,37	1,32	0,94
Запорізька	0,66	1,00	0,22	1,88	1,28	0,83	0,63	1,14	0,54	1,16	0,72	0,61	0,88	0,94	0,88
Івано-Франківська	0,93	0,0	1,39	1,02	1,57	1,40	0,78	0,57	0,91	0,69	0,42	0,81	1,20	0,88	0,71
Київська	1,39	0,0	0,02	0,90	0,84	1,78	0,66	1,14	0,90	0,51	0,59	2,14	1,00	0,97	0,88
Кіровоградська	1,86	0,0	0,15	0,76	0,36	1,40	0,66	0,57	1,11	0,43	0,53	1,14	1,16	1,03	0,76
Луганська	0,56	0,0	3,09	1,43	0,62	1,08	0,68	0,57	0,70	0,55	0,73	0,89	0,98	1,06	0,82
Львівська	**0,98**	**0,0**	**0,35**	**0,85**	**0,38**	**1,35**	**0,86**	**1,14**	**1,25**	**0,76**	**0,87**	**1,20**	**1,33**	**1,50**	**0,94**
Миколаївська	1,08	0,0	0,04	0,97	1,56	1,33	1,02	1,14	0,94	0,63	0,62	1,02	1,02	0,91	0,76
Одеська	0,69	1,0	0,0	0,68	0,21	1,70	0,72	1,14	2,21	0,93	1,03	1,02	1,02	0,94	0,94
Полтавська	0,84	0,0	2,37	1,58	0,36	1,08	0,76	0,57	0,79	0,49	0,53	0,68	0,82	0,76	0,65
Рівненська	1,29	0,0	0,11	0,70	1,56	1,60	1,16	1,43	0,84	0,48	0,47	1,02	1,35	1,12	0,71
Сумська	1,22	1,00	2,97	1,16	0,46	0,93	0,39	0,71	0,69	0,36	0,66	1,11	1,24	1,00	0,88
Тернопільська	1,62	0,0	0,07	0,63	0,44	1,08	1,04	1,00	0,99	0,46	0,47	1,27	1,78	1,41	1,00
Харківська	0,74	0,0	0,46	0,88	0,69	1,15	0,75	0,71	1,00	1,88	1,41	0,82	1,25	0,79	0,94
Херсонська	1,51	1,0	0,0	1,03	0,48	0,83	0,98	1,14	0,77	0,46	0,59	1,18	1,43	1,29	0,88
Хмельницька	1,66	0,0	0,09	0,55	1,39	1,45	0,96	0,43	0,79	0,33	0,53	1,43	1,49	1,18	0,94
Черкаська	1,51	1,0	0,17	0,90	0,38	2,18	0,86	0,86	0,87	0,37	0,53	1,11	1,31	1,12	1,06
Чернівецька	1,46	0,0	0,02	0,55	0,43	1,35	1,54	1,0	0,74	0,51	0,61	1,27	1,80	1,24	1,94
Чернігівська	1,61	0,0	0,76	0,97	0,43	1,05	0,72	1,0	0,80	0,51	0,54	1,48	1,12	1,12	0,88
м.Київ	0,0	0,0	0,0	0,35	0,53	1,08	1,98	1,43	1,32	1,91	2,09	1,18	0,73	0,88	1,59
м. Севастополь	0,01	0,0	0,20	0,61	0,62	1,43	1,88	1,57	1,13	0,93	1,35	2,16	1,41	1,09	1,18

Розраховано авторами на основі джерела: [3, 29-40].

Якщо розрахункові показники рівні одиниці, то це означає рівномірну концентрацію виду діяльності у регіоні (наприклад, харчова промисловість). Якщо *Cir* >1, то мова йде про вищу, ніж середнє значення, концентрацію виду діяльності на території, тобто, дані види діяльності виступають як види спеціалізації (галузі, або сектори, коли йде мова про більш агреговані види економічної діяльності: наприклад, секції C, D, E формують промисловість, а F-Q складають сферу послуг). Значення коефіцієнта свідчить про ступінь спеціалізації регіону щодо виробництва того чи іншого виду продукції або послуг. Отримані результати представлені у таблиці 1.

Слід зазначити, що отримані значення фактично підсилюють та обґрунтовують спеціалізацію регіонів за певними видами економічної діяльності. Однак, досить складно відображають коефіцієнти існуючих взаємозв'язків між регіонами. Для зручності та наочності представимо розподіл коефіцієнтів локалізації сільського господарства, мисливства та лісового господарства, 2004 р. (рис.2).

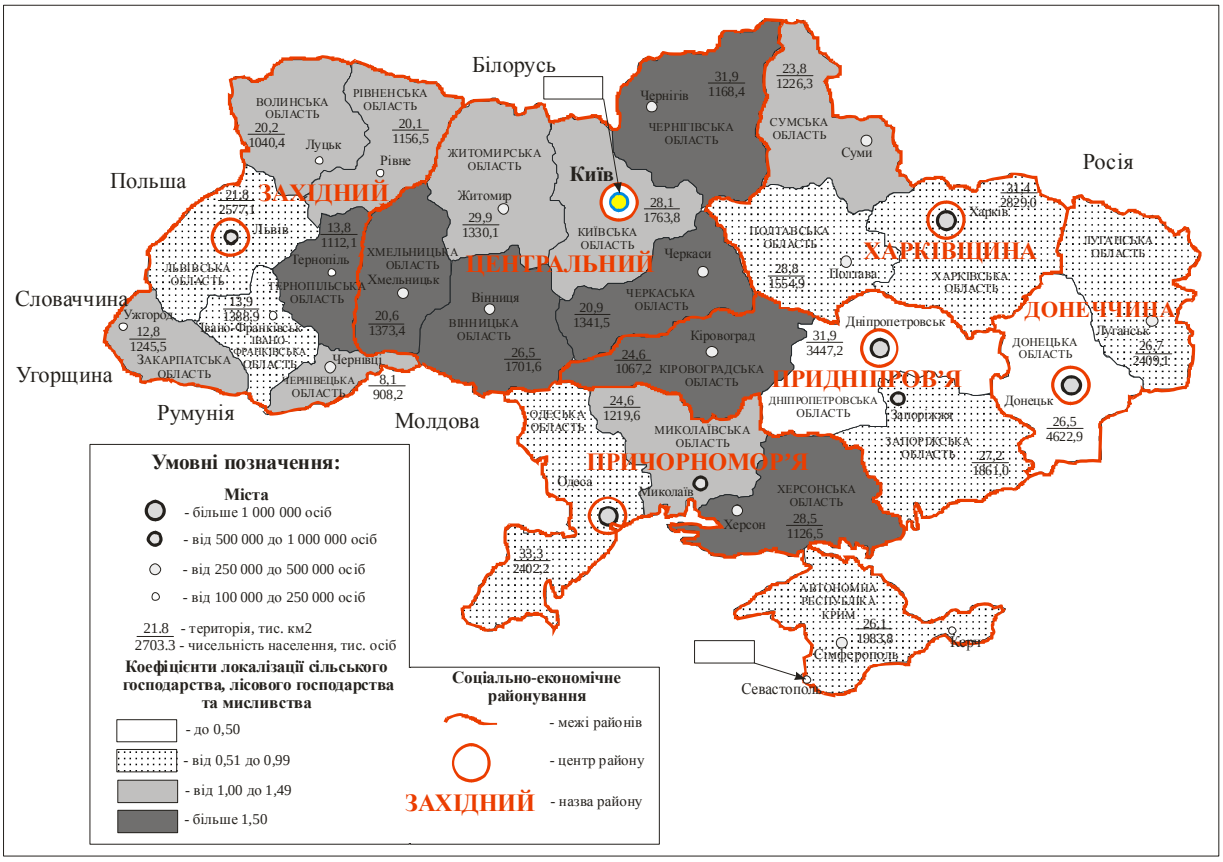

Рис.2 Розподіл коефіцієнтів локалізації сільського господарства, мисливства та лісового господарства, 2004 р.

Ми виділили 4 типи регіонів за показниками коефіцієнтів локалізації для даного виду економічної діяльності:

1) Кл. ≤ 0,50 – з низьким поширенням сільського господарства, мисливства та лісового господарства

2) 0,51<Кл. <0,99 – з середнім поширенням сільського господарства, мисливства та лісового господарства

3) 1,00<Кл. <1,49 – зі значним поширенням сільського господарства, мисливства та лісового господарства; райони спеціалізації;

4) Кл.>1,50 – з дуже значним поширенням сільського господарства, мисливства та лісового господарства; райони потужної спеціалізації.

Зазначимо, що спеціалізація сільського господарства, мисливства та лісового

господарства значно залежить від ресурсного фактору, що підтверджується отриманими результатами. Аналогічно можна продемонструвати розподіл за іншими видами економічної діяльності та виділити характерні діяльнісно-видові типи регіонів. Порівняння таких типів регіонів у картографічному виконанні шляхом накладання одних схем на інші дозволить обґрунтувати соціально-економічне районування України. Попередні роботи дозволяють підтвердити схему районування, запропоновану вченими ІРД НАН України, яка вище представлена у статті.

Висновки: проведене нами дослідження дозволило виявити основні важливість здійснення діяльнісно-видового групування областей за методом коефіцієнтів локалізації для обґрунтування районування України. Крім того це групування продемонструвало істотні відмінності у спеціалізації кожного регіону та виділеного району зокрема. Як діяльнісно-видове групування областей, так і саме соціально-економічне районування України слід враховувати при розробці регіональних стратегій розвитку. Тоді можна буде грамотно підходити до вирішення питання ефективного використання незадіяних ресурсів у регіонах та скорочення тих видів економічної діяльності в їх межах, які є неефективними та витратними й несуть велике навантаження на суспільне життя регіонів.

Література

1. Алампиев П. М. Экономическое районирование СССР. — М: Изд-во экономической литературы, 1963. — 96 с.

2. Богорад О.Д., Тевелєв О.М., Падалка В.М., Підмогильний М.В. Регіональна економіка. Словник-довідник. К., 2004.

3. Валовий регіональний продукт та валова додана вартість Львівської області. Статистичний збірник. Державний комітет статистики України. Львів: Головне управління статистики у Львівській області. – 2006. – 44с.

4. Вікіпедія www.uk.wikipedia.org

5. Горська О. Типологія регіонів України за структурою економічного виробництва для цілей регулювання // 2004. – № 1. –с. 90-98.

6. Долішній М.І., Паламарчук М.М, Паламарчук О.М., Шевчук Л.Т. Соціально-економічне районування України. – Львів, 1997. – 48с.

7. Долішній М., Симоненко В. Макрорегіоналізація України як основа здійснення регіональної політики / Регіональна політика: методологія, методика, практика. Національна академія наук України, Інститут регіональних досліджень - Львів, 2001. /htpp: www.ji.lviv.ua

8. Завгородня О. Структурна динаміка як фактор інноваційного розвитку національної економіки // Економіка України. – 2004. – №11. – С. 34-42.

9. Класифікатор видів економічної діяльності. http://www.sta.gov.ua/page2.php3?p15-40

10. Національний класифікатор України. Класифікація видів економічної діяльності (NACE, Rev. 1.1-2002). ДК 009:2005 http://www.btech.com.ua/info_kved.php

11. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – К.: Знання, 1998.- С. 33-66.

12. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. –К.: Вища школа, 1996. – С. 103-139

13. Розміщення продуктивних сил: Посібник / Тарангул Л.Л., Горленко І.О., Євтушенко Г.І. - К., 2000 - 264 с. 1.5. Економічне районування України http://www.vuzlib.net/rps/15.htm

14. Соціально-економічна географія України / за ред. О.І. Шаблія. –Львів.: Світ, 2000. – С.442-450.

15. Шевчук Л.Т. Розміщення продуктивних сил. Навч. посібник. – Львів ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 150с.

16. Щеглюк С.Д. Економічний підхід до розуміння сутності нових видів економічної діяльності // України син. Збірник матеріалів на пошану доктора економічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки Степана Злупка. – Львів: видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2006. – С.439-446.

УДК 528 : 911.3

Анатолій Байназаров

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЯКОСТІ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ ДЛЯ ПОТРЕБ КАРТОГРАФУВАННЯ

У статті описані найбільш поширені світові системи показників (індикаторів) якості освіти. Викладені загальні підходи до відбору системи показників (індикаторів) на регіональному рівні, яка дозволить здійснювати картографування якості загальної середньої освіти та впливати на її результативність.

Anatoliy Baynazarov. *The article describes the most widespread world system of evaluating the quality of instruction. It covers general approaches to creating the system of indicators at a regional level, which will enable monitoring and evaluation the quality of general secondary education as well as influencing its outcomes.*

Актуальність проблеми. Показник якості освітньої діяльності є однією з складових оцінки якості людського життя та розвитку людського потенціалу. Основою освітньої політики найбільш розвинених країн світу визнано стратегію якості освіти. У Національній доктрині розвитку освіти наголошено на необхідності переосмислення підходів до управління якістю освіти, основою яких має стати система моніторингу ефективності управлінських рішень [9]. Для оперативного аналізу результатів цього моніторингу важливу роль має відіграти картографічне молелювання, яке здатне наочно та об'єктивно відобразити реальний стан якості освіти. Але для ефективної реалізації цієї можливості перед картографуванням освіти, як досить новою гілкою у сучасному тематичному картографуванні, стоїть ряд конкретних завдань: дослідження механізмів управління якістю освіти та оцінювання якості освіти, вивчення методики аналізу результатів освітнього моніторингу, визначення критеріїв оцінки, за якими буде здійснюватися картографування, розробка методики статистичної обробки отриманих даних, вибір зображувальних засобів для найбільш адекватного відображення якості освіти тощо.

Аналіз останніх досліджень та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблемі відбору критеріїв якості освіти взагалі та загальної середньої освіти на регіональному рівні зокрема, в науковій літературі нажаль приділено не заслужено мало уваги. У світовій практиці застосовується кілька систем критеріїв якості освіти, які можуть бути використані для аналізу її поточного стану Найбільш розповсюдженим є поняття індикаторів якості освіти. Під індикаторами (показниками) в освітній сфері розуміються статистичні дані, збирання яких передбачено соціальним курсом держави. Вони повинні надавати інформацію про стан, стабільність або зміни, функціонування або результативність системи освіти чи її окремих аспектів [7].

Найбільш розповсюжденими і вживаними на сьогодні є такі системи критріїв якості загальної середньої освіти:

- організація з економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) розробила систему показників, які об'єднані у три розділи: контекст освіти (демографічний та соціально-економічний); витрати, ресурси та шкільні процеси (видатки на освіту, людські ресурси, участь в освіті, характеристика прийняття рішень); результати освіти (результати для тих, хто навчається, системні результати, результати на ринку робочої сили). Показники ОЕСР використовуються для порівняльного аналізу освітніх систем країн світу. Вони постійно оновлюються і вдосконалюються та мають неоднакову цінність [7];
- Радою з освіти Європейського Союзу було проведено дослідження якості освіти у 26 країнах за 16 показниками (індикаторами), які відображають 4 сфери: індикатори навчальних досягнень учнів (з математики, читання, природничих наук, основ громадянського права, інформаційних і комунікаційних технологій, вміння вчитися самостійно); індикатори успіху та переходу (кількість учнів, що покинули школу, що здобули повну середню освіту, навчаються в коледжах або в університе-

тах); індикатори моніторингу освіти (оцінювання та управління шкільною освітою, участь батьків в освітньому процесі); індикатори ресурсів і структури (освіта та підготовка вчителів, охоплення дошкільною освітою, кількість учнів, що припадає на один компьютер, освітні витрати на одного учня). Деякі із запропонованих показників якості освіти застосовуються і в Україні на всіх рівнях управління освітою [8]. Це стосується показників навчальних досягнень учнів з окремих предметів (за наслідками державної підсумкової атестації та зовнішнього оцінювання), охоплення дітей дошкільною та загальною середньою освітою, вступу учнів до ВНЗ, кадрового складу педагогічних працівників, освітніх витрат на одного учня та кількісті учнів на один компьютер;

• вже понад 10 років в Росії розпочато процес по створенню кваліметричного моніторингу якості освіти і доктрини якості освіти. Аналіз стану освітньої сфери здійснюється за двома напрямами: за зовнішньою соціальною якістю (освітній ценз населення, масовість, доступність і державність освіти, освітньо-інтелектуальна якість населення, показник "відсіву" учнів зі шкіл тощо); за внутрішньою якістю шкільної освіти (якість підготовки випускників, якість змісту освіти, склад та характеристика кадрового потенціалу, матеріально-технічна база, показники стану здоров'я тощо) [5];

• в Україні на сьогоднішній день створення системи показників (індикаторів) якості загальної середньої освіти, яка б дозволила здійснювати гнучке управління якістю освіти як на загальнодержавному, так і регіональному рівні.є актуальною і нагальною проблемою.

Метою даної статті є обґрунтування загальних підходів до відбору показників (індикаторів) якості загальної середньої освіти на регіональному рівні, які дозволять відобразити у картографічній формі результати її моніторингу, надаючи об'єктивну та своєчасну інформацію про стан, зміни, взаємозв'язки, досягнення та недоліки.

Основний матеріал дослідження. Аналіз наявних систем показників якості освіти свідчить про існування різних підходів до визначення їх змісту. Незважаючи на відмінності можна назвати їх спільні риси, а саме: показники характеризують різні аспекти функціонування освітньої сфери, системи індикаторів динамічні і змінюються відповідно до нових умов. Але в той же час міжнародні показники не завжди відповідають конкретним завданням і цілям реформування системи освіти в Україні.

Тенденції розвитку загальної середньої освіти на сучасному етапі реформування освітьої сфери обумовлюють необхідність впровадження нових підходів при відборі системи показників (індикаторів) її якості на регіональному рівні для потреб картографування. Система відібраних показників (індикаторів) повинна відповідати наступним вимогам:

• охоплення всіх напрямів сфери загальної середньої освіти;

• врахування потреб регіональної системи загальної середньої освіти, виходячи з основних напрямів її модернізації;

• повнота та конкретність критеріїв оцінювання, їх доцільність і однозначність, можливість кількісно оцінити більшість із них;

• орієнтація на потреби зовнішніх користувачів інформацією (інтегровані показники – для всіх груп споживачів інформації, узагальнені індикатори – для обмеженої кількості категорій користувачів);

• зіставлення показників регіональної системи з міжнародними та національними індикаторами, що характеризують якість загальної середньої освіти;

• циклічність в оцінюванні, відстеження об'єктів моніторингу протягом усього звітного періоду;

• гнучкість самого процесу оцінювання, здійснення його у відповідності до можливих змін пріоритетів у роботі;

• дотримання морально-етичних норм під час відбору показників та збирання інформації, що має конфіденційний характер.

На подальший вибір зображувальних засобів суттєво впливають притаманні показникам (індикаторам) характеристики,

які обов'язково слід враховувати [1]:

• показники мають бути кількісними, але значити більше, ніж просто числовий вираз;

• вони є носіями зведеної інформації про важливі аспекти функціонування чи розвитку освітньої сфери;

• індикатори передбачають інформування безпосередніх учасників та всіх зацікавлених осіб (учні, батьки, вчителі, керівники загальноосвітніх навчальних закладів, управлінці районного (міського) та обласного рівнів);

• показники є засобами діагностики, їх використовують для аналізу та прийняття рішень.

Зарубіжний та вітчизняний досвід використання освітніх показників (індикаторів) свідчить про необхідність дотримання певних вимог щодо їх структури, яка повинна бути:

• обмеженою за кількістю показників;

• самодостатньою, тобто система має містити такий набір індикаторів, який буде достатнім для того, щоб здійснювати різнобічний аналіз та приймати відповідні управлінські рішення;

• повною, тобто охоплювати різні аспекти та складові системи освіти;

• адекватною основним цілям і завданням, які постають перед конкретним етапом розвитку системи освіти та моніторинговим дослідженням освітньої сфери;

• динамічною, тобто час від часу систему індикаторів і критеріїв якості загальної середньої освіти потрібно переглядати й уточнювати відповідно до мети освіти та приоритетних напрямів реформування освітньої сфери;

• легкою в обчисленнях та вимірюваннях [6].

Для здійснення всебічного картографічного відображення функціонування та розвитку загальної середньої освіти на регіональному рівні, з метою подальшого аналізу, пропонуємо використовувати систему основних показників (індикаторів) її якості, яка включає три групи індикаторів:

• умови функціонування та розвитку освітньої сфери (розвиток освіти районів (міст) області; діяльність методичних служб; розвиток сільської школи; охоплення дітей навчанням; індивідуальне навчання; запровадження профільного навчання; матеріально-технічне забезпечення НВП; навчально-методичне забезпечення НВП);

• освітні процеси (викладання базових дисциплін за навчальними програмами 12-річної школи; реалізація обласних освітніх програм; психологічне супроводження навчального процесу; соціалізація учнів, емоційно-ціннісна орієнтація учнів, учителів; стан здоров'я, фізичного розвитку учасників НВП; впровадження освітніх інновацій);

• освітні результати (державна підсумкова атестація; учні, що отримали золоті та срібні медалі; працевлаштування випускників ЗНЗ; Всеукраїнські учнівські олімпіади з базових дисциплін; конкурс-захист науково-дослідницьких робіт учнів у Малій академії наук України; міжнародні порівняльні дослідження якості освіти; зовнішнє оцінювання).

Будуючи регіональну систему показників (індикаторів) слід виходити з того, що в широкому сенсі якість освіти розуміють як збалансовану відповідність процесу, результату та самої освітньої системи цілям, потребам і соціальним нормам (стандартам) освіти [4].

Крім того, аналіз сучасних тенденцій розвитку моніторингу якості освіти у світі засвідчує про перевагу комплексного підходу у виборі об'єктів моніторингу, об'єднуючи їх у три основні категорії:

- ресурсна категорія;
- категорія процесу;
- категорія результатів [2].

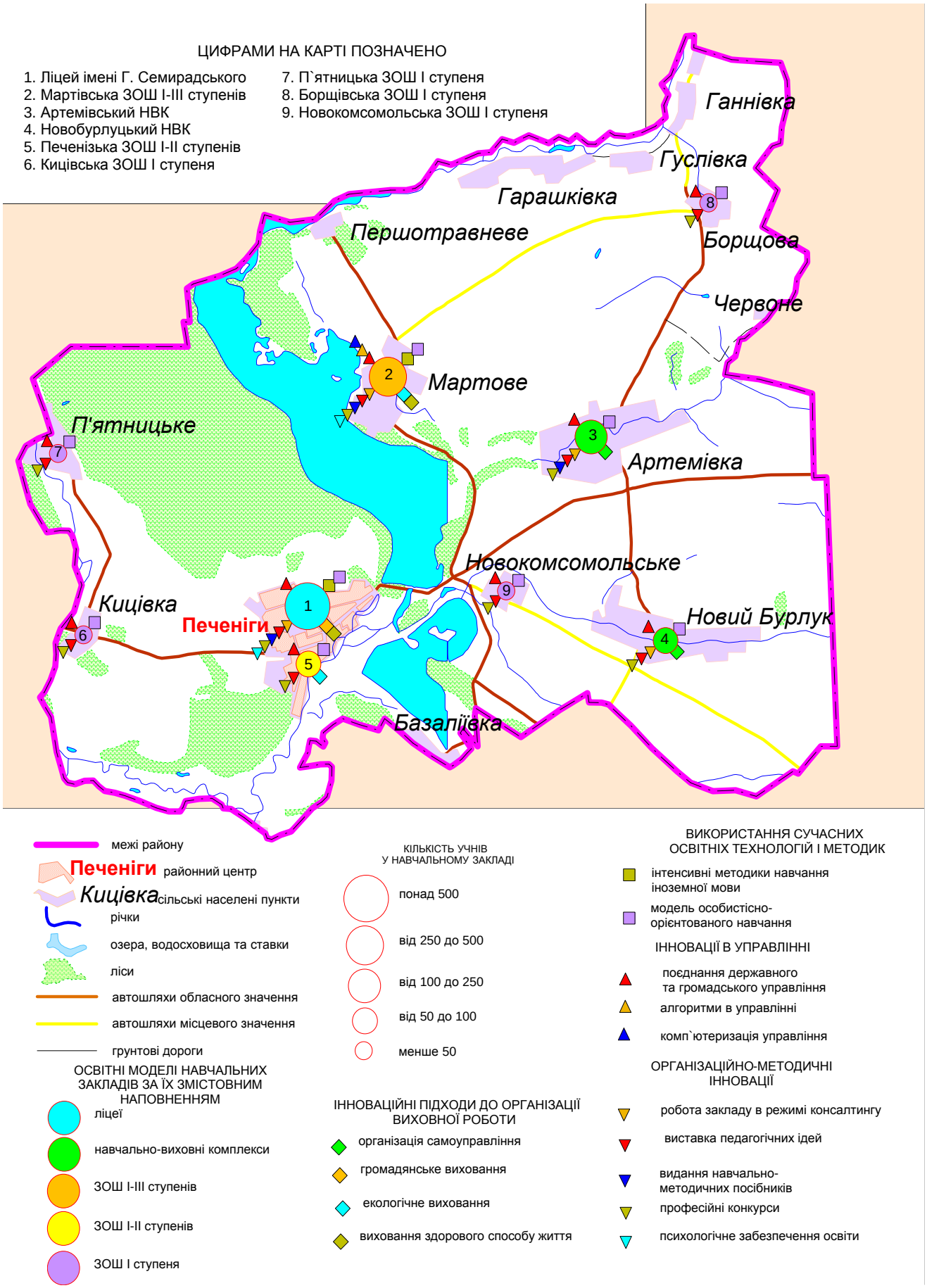

Рис. Карта освітніх інновацій в Печенізькому районі з експериментального електронного атласу “Освітні інновації в сільських адміністративних районах Харківської області”.

Також було враховано досвід роботи Харківського обласного науково-методичного інституту безперервної освіти над науково-дослідною проблемою "Моніторинговий, науково-методичний і організаційний супровід процесу модернізації системи загальної середньої освіти" (2004-2006 р.р.) та комплексно-цільовим проектом "Освітній моніторинг" (2002-2006 р.р.). В рамках цих пректів було створено експериментальні картографічні твори (електронний атлас освітніх інновацій в сільських адміністративних районах Харківської області (рис.), а також серію стінних карт загальної середньої освіти сільських адміністративних районів Харківської області, виконану за традиційною технологією) [1-3].

Висновки з дослідження і перспективи подальшого розвитку. Використання запропонованої системи показників (індикаторів) при картографуванні якості загальної середньої освіти на регіональному рівні дає можливість здійснювати своєчасний аналіз, коригування діяльності об'єктів і суб'єктів освітнього процесу, а також розробляти конкретні рекомендації та прогноз у цілому щодо подальшого розвитку освітньої галузі. Обрані підходи дозволяють об'єктивно відобразити та оцінити освітні системи усіх рівнів (шкільний, районний (міський), обласний), а в кінцевому результаті сприятимуть підвищенню якості загальної середньої освіти в регіоні. Подальше запровадження представленої системи показників буде здійснюватися в межах реалізації обласного програмно-цільового проекту "Моніторинг якості загальної середньої освіти в Харківському регіоні" та безпосередньому створенні регіональних картографічних творів освітньої тематики.

Література

1. Байназаров А.М. Картографування освітньої сфери міського адміністративного району // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Збірник наукових праць. - Вінниця: Антекс - УЛТД, 2004. - Випуск 5. – С. 175-179.

2. Байназаров А.М. Картографування результатів моніторингу діяльності освітніх методичних служб регіону // Картографія та вища школа: збірник наукових праць. Випуск 10. – Київ, 2005. – С. 95-100.

3. Байназаров А.М. Роль картографічних творів у реформуванні регіональних ланок освітньої сфери // "Вісник Харківського університету", № 655 „Геологія-географія-екологія" Харків, 2005. – С. 107-112.

4. Закон України „Про загальну середню освіту" // Законодавство України про освіту. Збірник законів. – К.: Парламентське вид-во, 2002.

5. Лукіна Т. Моніторинг якості освіти: теорія і практика. – К.: Вид. дім „Шкіл. світ" Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с. (Б-ка „Шкіл. світу")

6. Лукіна Т. О. Державне управління якістю загальної середньої освіти в Україні: Монографія. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – 292 с.

7. Моніторинг стандартів освіти / За ред. Альберта Тайджимана і Т. Невілла Послтвейта. – Львів: Літопис, 2003. – 328 с.

8. Моніторинг якості освіти: світові досягнення та українські перспективи / За заг. ред. О. І. Локшиної – К.: „К.І.С", 2004. – 128 с.

9. Національна доктрина розвитку освіти. Затверджено Указом Президента України від 17 квітня 2002 року № 347 / 2002 // Освіта України № 33 від 23 квітня 2002 р. – С. 4-6.

Дослідження молодих науковців

УДК 911.3

Максим Височин

ПРОСТРОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

В статті викладено матеріал про особливості просторової диференціації регіональних міграційних процесів Харківської області, наведено систему показників, що її характеризують. За допомогою просторово-часового аналізу відносних показників проведено групування районів з різною міграційною ситуацією.

Maxim Vysochin. **The spatial differentiation of the regional migratory processes (by the example of Kharkov region)**. *In the article the features of the spatial differentiation of the migratory processes in Kharkov region is expounded, the system of indices to describe it is given. With the help of temporal and spatial analysis of relative indices the grouping of regions by migratory situation is realized.*

Актуальність. Проблема багатофакторності, поліструктурності й динамічності міграційного руху суттєво виокремлює його серед групи інших рухів населення (природного та соціального). Вивчення характеристик просторової організації міграційного процесу, взаємозалежності від територіальної неоднорідності протікання демографічних і соціально-економічних процесів можливо лише в рамках локальних досліджень на рівні областей і обласних районів й вимагає просторово-часового аналізу цього явища. Подібні дослідження не тільки розширюють уявлення про міграцію як процес, а й формують інформаційну базу для вирішення проблем регіонального розвитку, закладають основи в сфері управління міграціями.

Вигідне прикордонне положення, високий рівень соціально-економічного розвитку, несприятлива демографічна ситуація Харківської області свідчать про актуальність вивчення міграцій в даному регіоні.

Аналіз попередніх досліджень. Міграція – „комплексна міждисциплінарна проблема народонаселення” [6]. На основі класифікації, розробленої Іонцевим В.О., виділено 45 основних наукових напрямів, теорій та концепцій. Вони об’єднують 17 наукових підходів, які використовуються при дослідженні міграцій [7]. Одним з таких підходів є географічний підхід, засновниками якого по праву вважаються В.В. Покшишевський, Б.С. Хорев, В.М. Чапек та інші. Його специфіка полягає у виявленні, аналізі та моделюванні просторової неоднорідності міграційних процесів. Саме в рамках географічного підходу отримали розвиток такі методи аналізу як графічний та картографічний. В теоретико-методологічному плані зазначені питання розглядаються в працях О.У. Хомри, О.І. Шаблія, О.Г. Топчієва, В.І. Перевєдєнцева, Л.Л. Рибаковського, О.В. Старовєрова та інших вчених. Прикладний характер носять дослідження українських вчених В.А. Поповкіна, В.В. Онікієнко, О.У. Хомри, А.І. Доценко, В.О. Джамана, О.В. Позняка, Е.М. Лібанової, Л.М. Нємець та інших. Серед молодих науковців необхідно виділити дисертаційні дослідження Н.М. Паньків (на прикладі міграцій населення гірських районів Карпат), О.Ф. Романець (на прикладі міграцій населення Тернопільської області) та інших.

Постановка проблеми дослідження. На основі первинних статистичних матеріалів Держкомстату України, Головного управління статистики в Харківський області та відділу у справах національностей і міграцій Харківської обласної державної адміністрації перед автором постала необхідність вирішення декількох основних задач, а саме:

• аналізу загальнообласних тенденцій міграційних процесів і надання характеристики основним міграційним потокам [1];

• виявлення територіальної диференціації між інтенсивністю міграцій загалом, інтенсивністю прибуття і вибуття мігрантів, ефективністю цього процесу серед сільського та міського населення області та територіальних особливостей в регіоні в цілому;

• проведення групування районів області за вищенаведеними показниками.

Викладення основного матеріалу дослідження. Для виявлення та оцінки просторової диференціації інтенсивності та ефективності соціально-демографічних процесів застосовуються різні методики. Важливе значення мають, зокрема, методи математико-статистичного аналізу, застосовані в даному дослідженні.

При аналізі міграції на основі статистичних даних переписів населення чи поточного обліку населення використовуються дві групи показників – абсолютні та відносні коефіцієнти. Питанню про використання цієї системи показників міграції приділена увага в роботах українських та російських вчених [5, 6, 7, 8, 9, 10 та 12].

За допомогою *абсолютних показників*, що переважно виражені кількісно або сумарно, надається узагальнена характеристика міграційних потоків. Вихідними для всіх подальших розрахунків є показники, які характеризують величини міграційних потоків чи *кількість іммігрантів* та *кількість емігрантів*, і розраховуються як сума прибулих *(П)* або вибулих *(В)* за певний міграційний період для конкретної адміністративно-територіальної одиниці (АТО). Такі показники частіше публікуються у звітах статистичних органів або є результатом соціологічних обстежень.

Для оцінки загального об'єму міграції між двома або більше АТО використовується показник *валової міграції (брутто-міграція або міграційний оборот)*. Він представляє собою сумарну кількість переселень в межах (для внутрішніх міграцій) або за межі (для зовнішніх міграцій) конкретної АТО за певний міграційний період:

$$M_{брутто} = П + В$$

Сальдо міграції (нетто-міграція або чиста міграція) розраховується як:

$$M_{нетто} = П - В$$

Цей показний використовується для опису загальної міграційної ситуації, конкретніше результату міграцій, в регіоні, що досліджується і є базовим при розрахунку відносних коефіцієнтів. Сальдо може бути додатним у випадку, коли $П > В$; від'ємним, якщо $П < В$; нульовим, коли $П = В$. Додатне сальдо міграції (міграційний приріст) дає змогу говорити про наявність факторів і формування умов на даній території, які приваблюють населення (наприклад, сприятливі природно-кліматичні умови, наявність робочих місць тощо). Від'ємне сальдо говорить, навпаки, про існування несприятливих умов або дію несприятливих факторів на території (наприклад, наявність екологічно небезпечних підприємств, відсутність вищих учбових закладів або недостатня їх кількість тощо). Нульове сальдо говорить про порівняно незначну міграцію населення в межах території, але така стабільність частіше тимчасова.

Динамічність, швидка зміна характеристик міграційних потоків в часі залежить, перш за все, від частоти, інтенсивності переселень (переміщень) і веде до зміни розмірів та масштабів потоків. Все це відбивається на абсолютних значеннях цього процесу.

Опис міграційної ситуації Харківської області за допомогою абсолютних показників подано в попередніх дослідженнях автора [1, 2, 3 та 4].

З огляду на те, що абсолютні показники не дають повної уяви про міграцію як процес й навіть інколи незіставні один з одним (наприклад, однакова величина нетто-міграції може бути отримана в результаті неоднакових за величиною міграційних потоків для територій, що приймають або віддають населення), додатково використовуються *відносні показники*. Вони розраховуються шляхом співвідношення абсолютних показників з іншими демографічними характеристиками (наприклад, з чисельністю населення) чи між собою за певний міграційний інтервал.

Систему відносних показників складають групи *коефіцієнтів інтенсивності (прибуття, вибуття, міграційного обороту, чистої міграції)* та *результативності (ефективності) міграцій.*

Аналіз міграційних процесів набуває сенсу саме після розрахунку показників інтенсивності й встановлення ступеня рухливості населення (в районі, області, країні, між декількома районами, областями, країнами). Це допомагає виявити закономірності просторового руху для всього населення та конкретних його груп (демографічних, соціальних, професіональних, етнічних тощо) і категорій (міське та сільське) на районному (локальному), обласному (регіональному) або загальнодержавному рівнях.

В даному дослідженні зазначене явище аналізується за період з 2001 по 2005 рр., а за міграційний інтервал прийнято календарний рік, тому для порівняння взята середньорічна чисельність населення. Виходячи з цього, в загальному вигляді коефіцієнти інтенсивності міграції виражають кількість мігрантів (або кількість переміщень), по відношенню до середньорічної чисельності населення району або області, яка приймала участь в міграції за даний міграційний інтервал.

Коефіцієнтом інтенсивності прибуття ($К_п$) називають відношення:

$$К_п = П / Н \times k,$$

а *коефіцієнтом інтенсивності вибуття ($К_в$)* – відношення:

$$К_в = В / Н \times k,$$

де $П$ – кількість прибулих, $В$ – кількість вибулих за кожен конкретний рік t, $Н$ – середньорічна чисельність населення за рік t, а k – константа, що дорівнює 1000 (в інших випадках – 100, або 10 000).

Таким чином, *коефіцієнт інтенсивності міграційного обороту ($К_о$)* обчислюється за допомогою рівняння:

$$К_о = (П + В) / Н \times k, \text{ або}$$

$$К_о = К_п + К_в,$$

тобто представляє собою суму показників інтенсивності прибуття та вибуття.

Роль кожного з наведених показників достатньо вагома й різноманітна. Наприклад, якщо міграційні потоки формуються в регіоні, де чітко виражений відтік населення, то кількісний склад мігрантів, що прибувають з інших регіонів, не буде мати істотного значення для цього регіону. В даному випадку, величина коефіцієнту інтенсивності вибуття мігрантів буде характеризувати участь в міграційному процесі населення регіону. Величина коефіцієнту інтенсивності прибуття відображає вплив самої міграції на формування стаціонарного населення цього регіону і навпаки. Саме тому, „уявивши міграцію потоком, можна стверджувати, що інтенсивність вибуття (прибуття) зі збільшенням швидкості, як і будь-якого потоку, залежить від потенціалу виштовхування (привабливості) району” [12]. Як сумарний показник, коефіцієнт інтенсивності міграційного обороту, спрямований на виявлення найбільшої (або найменшої) активності в міграційному процесі населення адміністративних районів на загальнообласному або населення областей на загальнодержавному рівнях. Вимірюються такі показники в проміллі (‰).

Коефіцієнт інтенсивності міграції (сальдо міграції, нетто-міграції) ($К_м$) обчислюється за допомогою рівнянь:

$$К_м = (П - В) / Н \times k, \text{ або}$$

$$К_м = К_п - К_в,$$

В основі $К_м$ лежить величина міграційного сальдо, тому величина $К_м$ може мати від’ємне або додатне значення. За допомогою цього показника можна, по-перше, оцінювати ступінь привабливості (непривабливості) адміністративного району (області) на основі прямого відношення показника чистої міграції до кожної 1000 населення і оберненої пропорційності до середньорічної чисельності населення цього району (області). По-друге, при порівнянні з показниками відтворення населення (коефіцієнтом природного приросту (скорочення)), дає змогу визначити за рахунок якого процесу, механічного або природного руху, збільшується населення регіону. Отже, аналіз $К_м$ надає можливість, з одного боку, оцінити інтенсивність нетто-міграції, з іншого – її результативність в порівнянні з демографічними процесами.

Таким чином, при порівнянні різних територіальних одиниць одного рангу за показниками інтенсивності з урахуванням

послідовності міграційних інтервалів можна простежити просторово-часову диференціацію міграційного процесу, виділити групи територій, що мають потенціал тяжіння або виштовхування, а також виявити між ними існуючі зв'язки.

В доповнення до коефіцієнтів інтенсивності міграцій розраховуються *показники ефективності ($К_е$) міграційного процесу*:

$$К_е = (П – В) / (П + В).$$

Показникам ефективності надають перевагу при дослідженні розподілу населення, який склався в результаті міграції і являється наслідком неоднакових її об'ємів в різних районах. Кінцеві значення коефіцієнту ефективності можуть знаходитись в межах від 0 до ±1 (нульове значення характерно для випадку, коли *В = П*).

В результаті здійснених розрахунків відносних показників та їх аналізу за період з 2001 по 2005 рр. автором проведено групування районів Харківської області за інтенсивністю, об'ємами і ефективністю міграцій як для всього населення, так і для таких категорій, як міське і сільське населення.

Інтенсивність потоків виїзду та в'їзду мігрантів за адміністративними районами області показана на рис. 1, 2 і 3.

Аналіз отриманих значень Км дав змогу виділити наступні групи районів (табл.1):

Таблиця 1

Групування адміністративних районів Харківської області за середніми значеннями Км (2001-2005 рр.) (за рис. 1, 2, 3)

Групи районів	Середні значення Км, ‰	для всього населення	для міського населення	для сільського населення
1. Райони-донори	від -8 і менше	Барвінківський, Близнюківський, Богодухівський, Великобурлуцький, Дворічанський, Золочівський, Нововодолазький	Барвінківський, Близнюківський, Богодухівський, Борівський, Великобурлуцький, Дворічанський, Зачепилівський, Золочівський, Нововодолазький	Барвінківський, Близнюківський, Богодухівський, Великобурлуцький, Дворічанський
	від -4 до -8	Борівський, Зачепилівський, Лозівський + Лозівська міськрада, Сахновщинський, Чугуївський + Чугуївська міськрада	Лозівський + Лозівська міськрада, Первомайський + Первомайська міськрада, Чугуївський + Чугуївська міськрада, Шевченківський	Борівський, Вовчанський, Зачепилівський, Золочівський, Нововодолазький, Сахновщинський
	від -1 до -4	Балаклійський, Вовчанський, Зміївський, Краснокутський, Куп'янський + Куп'янська міськрада, Первомайський + Первомайська міськрада,	Балаклійський, Валківський, Зміївський, Коломацький, Красноградський, Краснокутський, Куп'янський + Куп'янська міськрада, Сахновщинський	Балаклійський, Зміївський, Кегичівський, Краснокутський, Куп'янський, Лозівський + Лозівська міськрада, Печенізький, Чугуївський + Чугуївська

		Печенізький, Шевченківський		міськрада, Шевченківський
2. Райони міграційної рівноваги	0	Валківський, Кегичівський	Вовчанський, Ізюмський + м. Ізюм, Печенізький	Валківський
3. Райони-реципієнти	від 1 до 4	Ізюмський + м. Ізюм, Коломацький, Красноградський	Кегичівський	Ізюмський, Коломацький, Красноградський, Первомайський + Первомайська міськрада
	від 4 і більше	Харківський + Люботинська міськрада, Дергачівський, м. Харків	Харківський + Люботинська міськрада, Дергачівський, м. Харків	Харківський + Люботинська міськрада, Дергачівський

1 група – райони-донори. Основною характеристикою даної групи є стабільні від'ємні значення коефіцієнта сальдо міграції. Крім того, в більшості районів області спостерігається поступове погіршення міграційної ситуації. Особливо гостро воно відобразилося на Барвінківському (з min = -4 ‰ у 2001 р. і max = -20 ‰ у 2005 р.), Близнюківському (з min = -4 ‰ у 2001 р. і max = -16 ‰ у 2004 та 2005 рр.), Богодухівському (з min = -9 ‰ у 2002 р. і max = -12 ‰ у 2004 та 2005 р.), Великобурлуцькому (з min = -4 ‰ у 2001 р. і max = -12 ‰ у 2004 р.), Дворічанському (з min = -6 ‰ у 2003 р. і max = -13 ‰ у 2005 р.), Золочівському (з min = -8 ‰ у 2002 р. і max = -10 ‰ у 2003 та 2004 рр.) та Нововодолазькому (з min = -5 ‰ у 2003 р. і max = -11 ‰ у 2002 р.) районах.

2 група – райони міграційної рівноваги. Включені до цієї групи райони, Валківський (з min = -1 ‰ у 2002 р. і max = 1 ‰ у 2004 р.) та Кегичівський (з min = -2 ‰ у 2003 та 2004 рр. і max = 4 ‰ у 2001 р.), скоріше виняток, ніж правило, бо характеризуються тимчасовою рівновагою між в'їздом та виїздом мігрантів. Середні значення коефіцієнта сальдо міграції за період з 2001 по 2005 рр. варіюють межах від 0 до ± 1 ‰.

3 група – райони-реципієнти. Іншими словами, це райони, які в тій чи інший мірі активно приймають мігрантів. Найбільш сприятливими для мігрантів серед цієї групи виявилися Дергачівський (з min = 2 ‰ у 2001 р. і max = 9 ‰ у 2005 р.) і Харківський район з Люботинською міськрадою (з min = 3 ‰ у 2002 та 2003 рр. і max = 9 ‰ у 2005 р.), а також м. Харків (з min = 3 ‰ у 2001 р. і max = 6 ‰ у 2004 р.).

Якщо оцінювати міграційну ситуацію за спеціальними показниками - Км сільського та Км міського населення, поділ районів на групи матиме саме такий вигляд:

1 група – райони з інтенсивною еміграцією міського і сільського населення:

Балаклійський (з max = -7 ‰ для міського у 2001 р. і -4 ‰ для сільського у 2002 р.),

Барвінківський (з max = -22 ‰ для міського і -18 ‰ для сільського у 2005 р.), Близнюківський (з max = -24 ‰ для міського у 2005 р. і -15 ‰ для сільського у 2004 р.), Богодухівський (з max = -14 ‰ для міського у 2003 р. і -11 ‰ для сільського у 2005 р.), Борівський (з max = -15 ‰ для міського у 2001 р. і -10 ‰ для сільського у 2004 р.), Великобурлуцький (з max = -13 ‰ для міського у 2005 р. і -13 ‰ для сільського у 2004 р.), Вовчанський (з max = -7 ‰ для міського у 2001 р. і -8 ‰ для сільського у 2004 р.), Дворічанський (з max = -14 ‰ для міського у 2002 р. і -14 ‰ для сільського у 2005 р.), Зачепилівський (з max = -15 ‰ для міського у 2004 р. і -10 ‰ для сільського у 2005 р.), Зміївський (з max = -4 ‰ для міського у 2001 р. і -7 ‰ для сільського у 2005 р.), Золочівський (з max = -20 ‰ для міського у 2003 та 2004 рр. і -7 ‰ для сільського у 2005 р.), Крас-

нокутський (з max = -6 ‰ для міського у 2004 р. і -4 ‰ для сільського у 2002 р.), Куп'янський + Куп'янська міськрада (з max = -7 ‰ для міського у 2001 р. і -5 ‰ для сільського у 2004 р.), Лозівський з Лозівською міськрадою (з max = -10 ‰ для міського у 2001 р. і -8 ‰ для сільського у 2005 р.), Нововодолазький (з max = -12 ‰ для міського у 2001 р. і -12 ‰ для сільського у 2002 р.), Сахновщинський (з max = -5 ‰ для міського у 2003 р. і -16 ‰ для сільського у 2005 р.), Чугуївський з Чугуївською міськрадою (з max = -11 ‰ для міського і -6 ‰ для сільського у 2001 р.), Шевченківський (з max = -14 ‰ для міського у 2002 р. і -3 ‰ для сільського у 2005 р.).

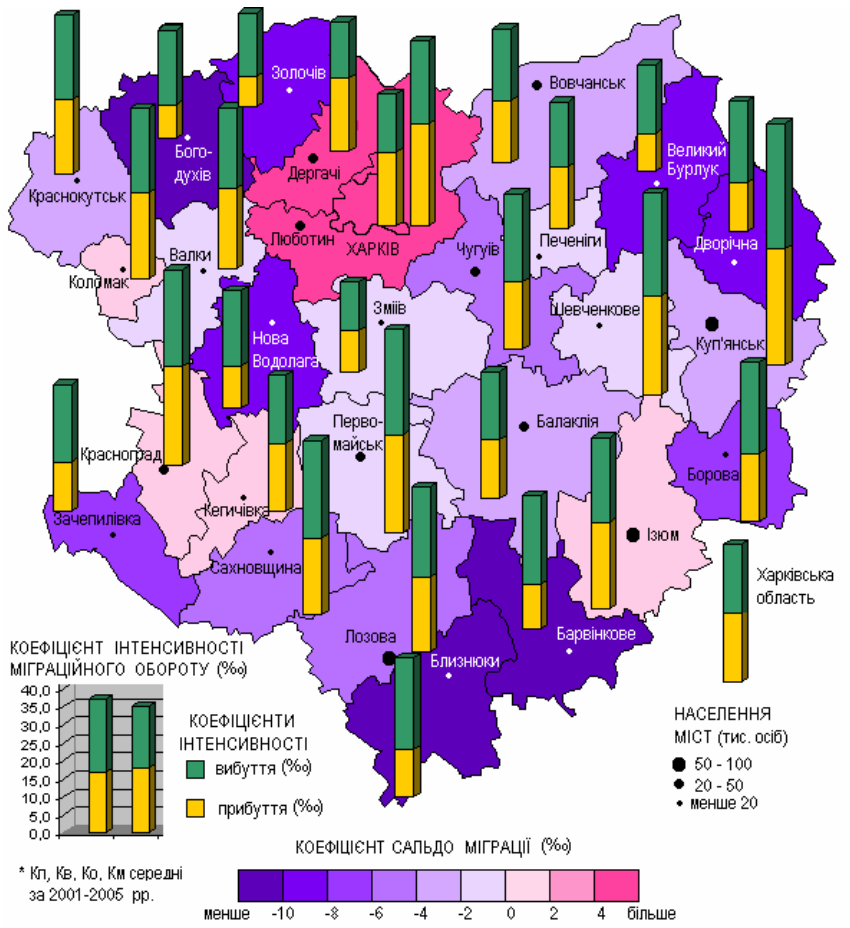

Рис. 1. Міграція всього населення Харківської області у 2001-2005 рр.
(побудовано на основі розрахунків автора за даними [11, 13])

Назва району	Середні значення Км всього населення за 2001-2005 рр., ‰
Балаклійський	-2
Барвінківський	-12
Близнюківський	-12
Богодухівський	-11
Борівський	-6
Валківський	0
Великобурлуцький	-8
Вовчанський	-2
Дворічанський	-9
Дергачівський	5
Зачепилівський	-7
Зміївський	-2
Золочівський	-9
Ізюмський + м. Ізюм	1
Кегичівський	0
Коломацький	1
Красноградський	1
Краснокутський	-2
Куп'янський + міськрада	-2
Лозівський + міськрада	-4
Нововодолазький	-9
Первомайський + міськрада	-2
Печенізький	-1
Сахновщинський	-5
Харківський + Люботинська міськрада	5
Чугуївський + міськрада	-5
Шевченківський	-1
м. Харків	4
Харківська область	1

2 група – райони з особливою міграційною ситуацією:

- нульовим сальдо міграції міського населення й інтенсивною еміграцією сільського населення - Вовчанський та Печенізький;
- нульовим сальдо міграції сільського населення й інтенсивною еміграцією міського населення – Валківський;
- інтенсивною еміграцією міського населення та імміграцією сільського – Первомайський з Первомайською міськрадою, Коломацький та Красноградський;
- інтенсивною імміграцією міського населення та еміграцією сільського – Кегичівський;
- нульовим сальдо міграції міського населення й інтенсивною імміграцією сільського населення – Ізюмський.

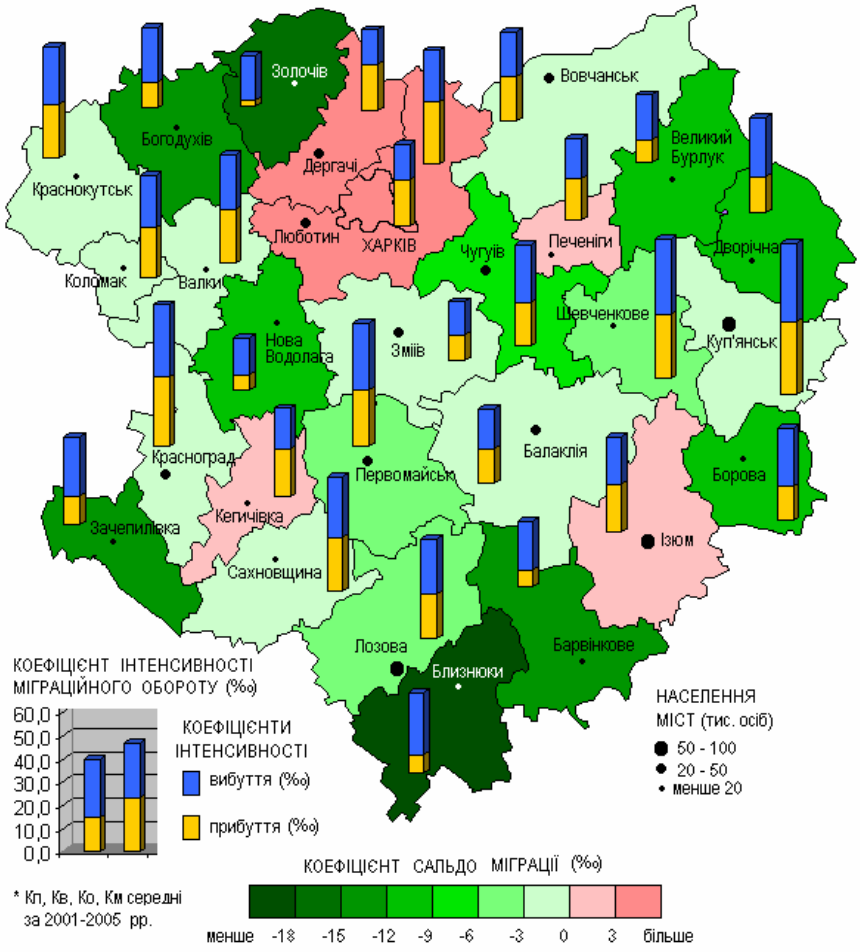

Рис. 2. Міграція міського населення Харківської області у 2001-2005 рр.
(побудовано на основі розрахунків автора за даними [11, 13])

Назва району	Середні значення Км міського населення за 2001-2005 рр., ‰
Балаклійський	-3
Барвінківський	-14
Близнюківський	-18
Богодухівський	-13
Борівський	-11
Валківський	-1
Великобурлуцький	-10
Вовчанський	0
Дворічанський	-10
Дергачівський	5
Зачепилівський	-13
Зміївський	-3
Золочівський	-17
Ізюмський + м. Ізюм	0
Кегичівський	3
Коломацький	-1
Красноградський	-1
Краснокутський	-2
Куп'янський + міськрада	-2
Лозівський + міськрада	-5
Нововодолазький	-9
Первомайський + міськрада	-5
Печенізький	0
Сахновщинський	-3
Харківський + Люботинська міськрада	5
Чугуївський + міськрада	-6
Шевченківський	-5
м. Харків	4
Харківська область	2

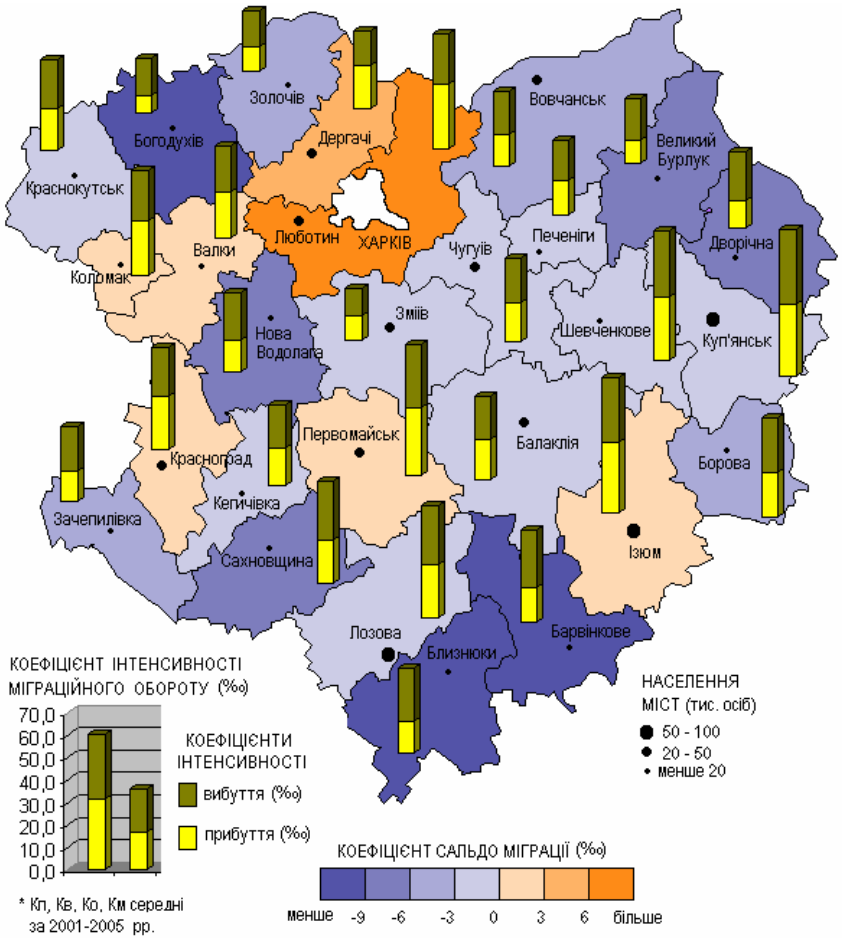

Рис. 3. Міграція сільського населення Харківської області у 2001-2005 рр.
(побудовано на основі розрахунків автора за даними [11, 13])

Назва району	Середні значення Км сільського населення за 2001-2005 рр., ‰
Балаклійський	-1
Барвінківський	-10
Близнюківський	-10
Богодухівський	-9
Борівський	-4
Валківський	0
Великобурлуцький	-8
Вовчанський	-5
Дворічанський	-9
Дергачівський	4
Зачепилівський	-6
Зміївський	-1
Золочівський	-5
Ізюмський	2
Кегичівський	-2
Коломацький	2
Красноградський	2
Краснокутський	-2
Куп'янський	-1
Лозівський + міськрада	-2
Нововодолазький	-7
Первомайський + міськрада	3
Печенізький	-2
Сахновщинський	-7
Харківський + Люботинська міськрада	7
Чугуївський + міськрада	-2
Шевченківський	-1
Харківська область (без м. Харкова)	-2

3 група - райони з інтенсивною імміграцією міського і сільського населення:

Дергачівський (з max = 9 ‰ для міського і 6 ‰ для сільського у 2005 р.), Харківський з Люботинською міськрадою (з max = 9 ‰ для міського і 9 ‰ для сільського у 2005 р.).

Окремо можна виділити м. Харків (з max = 6 ‰ для міського населення у 2004 р.).

Для загальної оцінки міграційної активності населення Харківської області проведено групування районів за середніми показниками Ко (табл. 2).

Таблиця 2

Групування адміністративних районів Харківської області за середніми значеннями Ко (2001-2005 рр.) (за рис. 1, 2, 3)

Групи районів	Підгрупи районів			
	Середні значення Ко, ‰	для міського і сільського населення	для міського населення	для сільського населення
1	20-30	Богодухівський, Великобурлуцький, Зміївський, Золочівський	Барвінківський, Великобурлуцький, Золочівський, Зміївський, Нововодолазький,	Богодухівський, Великобурлуцький, Зміївський, Золочівський
2	30-40	Балаклійський, Барвінківський, Близнюківський, Вовчанський, Дворічанський, Дергачівський, Зачепилівський, Кегичівський, Нововодолазький, Печенізький, м. Харків	Балаклійський, Близнюківський, Богодухівський, Вовчанський, Дергачівський, Зачепилівський, Кегичівський, Печенізький, м. Харків	Балаклійський, Близнюківський, Вовчанський, Дворічанський, Дергачівський, Зачепилівський, Кегичівський, Нововодолазький, Печенізький, Чугуївський + Чугуївська міськрада,
3	40-50	Валківський, Борівський, Ізюмський + м. Ізюм, Коломацький, Краснокутський, Лозівський + Лозівська міськрада, Сахновщинський, Харківський + Люботинська міськрада, Чугуївський + Чугуївська міськрада	Валківський, Борівський, Дворічанський, Ізюмський + м. Ізюм, Коломацький, Краснокутський, Лозівський + Лозівська міськрада, Сахновщинський, Харківський + Люботинська міськрада, Чугуївський + Чугуївська міськрада	Барвінківський, Валківський, Борівський, Коломацький, Красноградський, Краснокутський, Сахновщинський,
4	>50	Красноградський, Куп'янський + Куп'янська міськрада, Первомайський + Первомайська міськрада, Шевченківський	Красноградський, Куп'янський + Куп'янська міськрада, Первомайський + Первомайська міськрада, Шевченківський	Ізюмський, Куп'янський, Лозівський + Лозівська міськрада, Первомайський + Первомайська міськрада, Харківський + Люботинська міськрада, Шевченківський

За показниками ефективності міграції всього населення і окремо міського та сільського райони області розподіляються за наступними групами:

1 група – райони з високою ефективністю міграції всього населення: Дергачівський та Харківський з Люботинською міськрадою. Також можна віднести і м. Харків, де результатом переміщень населення є висока ефективність міграції міського населення.

2 група – райони з нестабільною ефективністю міграції сільського і міського населення: Валківський (Ке міського = -0,01, Ке сільського = 0), Ізюмський (Ке міського = 0, Ке сільського = 0,03), Кегичівський (Ке міського = 0,07, Ке сільського = -0,05), Коломацький (Ке міського = -0,03, Ке сільського = 0,04), Красноградський (Ке міського = -0,02, Ке сільського = 0,05), Первомайський (Ке міського = -0,09, Ке сільського = 0,04) та Печенізький (Ке міського = 0, Ке сільського = -0,06).

3 група - райони з низькою ефективністю міграції всіх груп населення – всі інші райони Харківської області.

Загальна картина динаміки ефективності міграції показана на рис. 4. Вона говорить про масові переміщення на постійне місце проживання сільського населення багатьох районів області до їх адміністративних центрів. Завдяки осіданню міського населення з інших регіонів України в районних центрах Харківської області, особливо м. Харкові, загальний рівень ефективності міграцій зростає.

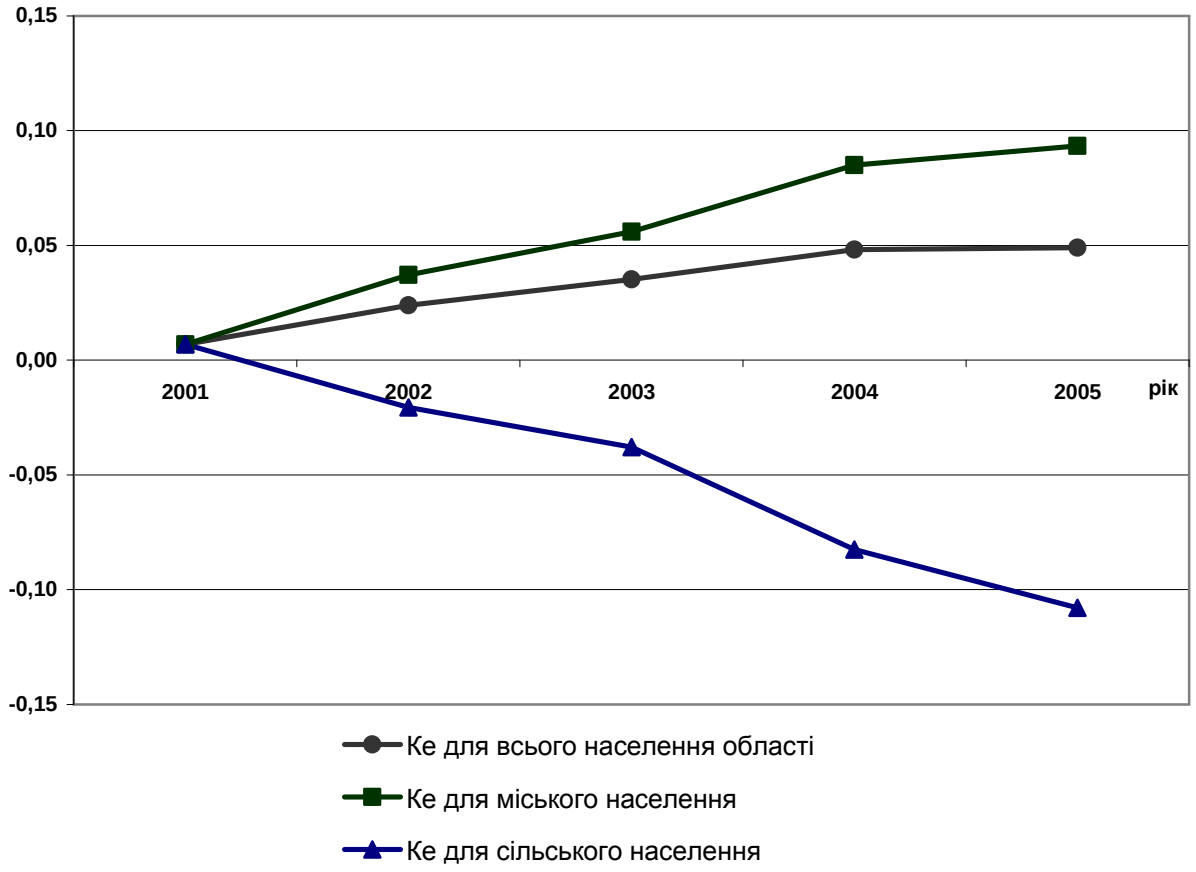

Рис. 4. Динаміка коефіцієнту ефективності міграції (Ке) населення Харківської області (побудовано на основі розрахунків автора за даними [11, 13])

Висновки. Визначальну роль в системі міграційних потоків області відіграють внутрішньорегіональні та міжрегіональні міграції, що складають, відповідно, 50% і 30% від загальних об'ємів переміщень населення [1].

Основним центром тяжіння міграційних потоків безперечно виступає Дер-

гачівський і Харківський район з м. Харковом. Позитивне сальдо, збільшення об'ємів, висока ефективність міграції протягом всього періоду говорить про зростання ролі цього регіону у перерозподілі населення та формуванні ядра системи міграційних потоків Харківської області.

Крім того, чітко простежується формування вузлових центрів міграційних потоків – Ізюмського, Коломацького та Красноградського, що впливають на утворення між ними і ядром зон з нестабільною міграційною ситуацією, як Кегичівсько-Валківська, або глибоко депресивних, як Богодухівсько-Золочівська та Близнюківсько-Барвінківська.

Розподіл районів за інтенсивністю потоків дає право на висновок, що за напрямками основних транспортних магістралей формуються міграційні коридори, причому інтенсивність переміщень збільшується відцентрово (в радіальному напрямку від ядра системи міграційних потоків області). Таким чином, можна виділити наступні міграційні коридори за напрямками: Харків-Чугуїв-Шевченкове-Куп'янськ; Харків-Валки-Коломак-Краснокутськ; Харків-Валки-Красноград; Харків-Первомайськ-Лозова.

Література

1. Височин Максим. Міграційні процеси Харківської області: загально регіональні тенденції та характеристики основних потоків. // Міжрегіональний збірник наукових праць «Часопис соціально-економічної географії» - Х.: ГГФ, Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства. - 2006. – Випуск 1. – С. 117-127.

2. Височин М.Ю. Міждержавна міграція в загальній міграційній системі Харківської області. // Регіональні географічні дослідження України та суміжних територій: Збірник наукових праць / Відп. ред. Ю.О. Кисельов. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – С. 95-98.

3. Височин М.Ю. Особливості міграцій населення Харківського регіону. // Матеріали міжнародної науково–практичної конференції студентів та молодих науковців «Регіон 2006: суспільно-географічні аспекти» (17 – 18 травня 2006 року, м. Харків). / Гол. ред. колегії К.А. Нємець. // РВВ Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Харків, 2006. – С. 5-8.

4. Височин М.Ю., Ключко Л.В., Яковчук О.В. Соціально-демографічні проблеми розвитку прикордонних регіонів України і Росії (на прикладі Харківської і Бєлгородської областей). // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія – Географія - Екологія»: Зб. наук. праць. – Харків, 2004. - №620. – С. 63-68.

5. Каламанов В.А., Моисеенко В.М. и др. Управление миграционными процессами: Учебное пособие / ГУУ. – М., 2003. – 223 с.

6. Моисеенко В.М. Внутренняя миграция населения. – М.: Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2004. – 285 с.

7. Миграция населения. Вып. 1: Теория и практика исследования. Приложение к журналу „Миграция в России". М., 2001. С. 176.

8. Переведенцев В.И. Методы изучения миграции населения. – М.: Наука, 1975. – 231 с.

9. Рыбаковский Л.Л. Миграция населения: Прогнозы, факторы, политика / Отв. ред. Т.И. Заславская. – М.: Наука, 1987. – 200 с.

10. Рыбаковский Л.Л. Региональный анализ миграций. М., 1973.

11. Статистичні щорічники Харківської області за 2001, 2003, 2004, 2005 рр.

12. Хомра О. Миграция населения: вопросы теории, методики исследования. – К.: Наук. думка, 1979. – 146 с.

13. Щорічні статистичні звіти Обласного управління статистики в Харківській області за 2001, 2002, 2003, 2004, 2005 рр.

УДК 911.3

Ольга Безпала

«РИНОК ПРАЦІ» У СУСПІЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЇ

У статті розкривається вивчення ринку праці із суспільно-географічної точки зору; описується розвиток поняття у світовій та українській науковій думці.

***Olga Bezpala.* “Labour market” in social geography.** *In the article the study of labour market from the public-geographical point of view opens up; development of notion in world and Ukrainian scientific thought is described.*

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що дослідження процесів ринку праці та його функціонування проводилось раніше переважно з точки зору економічної науки. Останнім часом проблема розвитку й функціонування ринку праці стала предметом підвищеного інтересу вчених і практиків багатьох наукових напрямків. Нагадаємо, що сфера праці завжди була об’єктом вивчення природничих, суспільних, економічних наук (див.рис.1) Науковці даних напрямків науки ретельно досліджують свій аспект даної категорії, виділяючи методологічний, категоріальний апарат, використовуючи конкретно-наукові підходи.

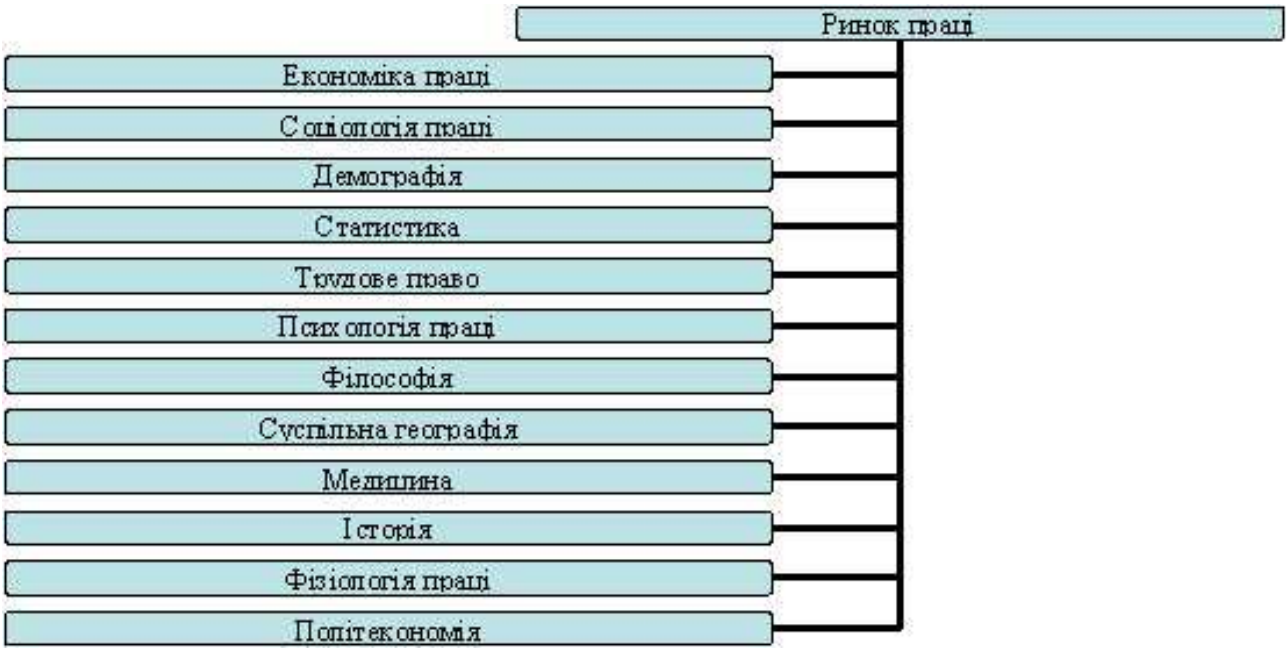

Рис.1. Вивчення ринку праці різними науками

Суспільно-географічний підхід до вивчення проблем розвитку, функціонування ринку праці, будуючись на цілісній системі “ природа – людина – господарство”, передбачає розгляд і вивчення особливостей функціонування ринку праці в різних галузях промисловості, у сільському господарстві, невиробничій сфері на окремій території. Суспільно-географічний підхід до вивчення ринку праці розглядає, який вплив має природно-ресурсна й виробнича база певної території на формування соціально-економічних підвалин ринку праці. Оскільки кожна територія має ряд характерних для неї факторів, то й ринок праці, що формується на цій території має свої територіальні особливості. А це означає, що можна говорити про регіональний ринок праці, який функціонує і розвивається як трудоресурсна підсистема загальнодержавного ринку праці.

Таким чином, суспільно-географічне дослідження спрямоване на виявлення основних закономірностей, факторів, умов

формування і функціонування регіонального ринку праці і тенденцій їх подальшого розвитку. Зазначене дослідження проводиться з метою досягнення оптимальної територіальної організації ринку праці, раціоналізації використання наявних регіональних ресурсів, удосконалення ринкової інфраструктури, забезпечення регіонального управління структурною інформацією для прийняття ними відповідних рішень.

Методологія дослідження процесів розвитку і функціонування регіонального ринку праці передбачає вивчення самого поняття "ринок праці", його розвитку у системі наук, а зокрема, суспільній географії. Про підходи до визначення поняття " ринок праці" різними науковцями вітчизняної та зарубіжної школи йшлося у наших попередніх публікаціях.

Узагальнивши точки зору різних авторів щодо поняття "регіональний ринок праці" пропонуємо таке його визначення.

«Регіональний ринок праці» - суспільно-економічно-географічна система, метою функціонування якої є нагромадження, використання та відтворення людських ресурсів. Вона охоплює в межах конкретної території цілісну сукупність сфер, відносин, форм і методів, пов'язаних з трудовою діяльністю людини. Формування регіонального ринку праці обумовлене сформованими системами господарювання, розселення та рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин.

Метою даної статті є показ розвитку поняття "ринок праці" у теоретичних концепціях XVIII- XX ст., розробка теоретико-методологічних засад та практичних положень розвитку ринку праці в Україні, Росії, країнах близького та далекого зарубіжжя, перспективи розвитку даного поняття у суспільній географії.

Уперше економічна думка про зайнятість виокреслилася в епоху Античності. Тому саме з неї варто починати трактування ролі людського фактора в господарському процесі.

Думки про зайнятість ми спостерігаємо у Староєгипетській літературі, у трактатах і повчаннях Стародавнього Сходу (Месопотамії, Індії, Китаю), у поглядах мислителів Античності (Ксенофонта, Платона, Аристотеля), римських мислителів (Катона).

В епоху Середньовіччя погляди про працю та її суб'єктів продовжували розвиватися, набираючи нових ознак відповідно до потреб часу. Одним з найяскравіших виразників тогочасних національно-релігійних поглядів був Ф. Аквінський.

З наближенням до Новітніх часів економічні погляди набували ознак окремої науки. Особливо це видно в теоріях меркантилістів, які надавали перевагу грошам, торгівлі, обміну, що відповідно позначалося на оцінці праці в господарському процесі.

З виникненням класичної школи в політичній економіці, біля витоків якої стояли У.Бетті, П.Буагільбер, Б.Франклін, суттєво змінилося ставлення до проблем праці і зайнятості.

Питання праці і зайнятості прослідкуються у працях фізіократа Ф.Кене, А.Сміта, Д. Рікардо, Р.Мальтуса, економістів соціалістичного спрямування (XVIII-I пол. XIX ст.) К.Маркса, Ф.Енгельса, економістів XX ст. (Дж.М.Кейнс). Еволюція теоретичних концепцій розвитку ринку праці у школах класиків, кейнсіанців, неокейнсіанців, монетаристів, інституціоналістів, марксистів подана у попередніх наших публікаціях.[1]

Для повного розуміння еволюції поглядів на трудовий потенціал, зайнятість і ринок праці в Україні, пізнання національних особливостей у розвитку цих явищ необхідно враховувати національний світогляд і культуру українського народу.

Україна дала світові мислителів, своєрідну культуру з даного питання, національне бачення розвитку населення, трудового потенціалу і ринку праці.

В Україні ще в сиву давнину велися обліки населення і його трудового потенціалу. Про це свідчать праці грецького історика-географа Геродота.

При переході від Середньовіччя до Новітніх часів українська економіко-географічна думка вичленовується із загально світоглядної системи, набираючи обрисів нового напрямку науки.

Питання населення та його трудового потенціалу детально представлені в писа-

них джерелах: “Руська Правда”, “Слово про Закон і Благодать” митрополита київського Іларіона, “Поученіє дітям” князя Володимира Мономаха, у працях письменника-полеміста кінця XVI- поч.XVII ст. Івана Вишенського, Інокентія Гізеля(1600-1683), Климентія Зінов’єва, Г. С. Сковороди.

На межі XVIII-XIXст. економіко-географічні знання в Україні як і в країнах Європи, виокремлюються зі світоглядної системи уявлень, перетворюючись щораз більше у сферу професійних знань.

На шляху цієї еволюції помітними є погляди В.Н.Каразіна (1773-1842), М.А.Балудянського (1769-1847). Кожен з цих учених займає особливе місце у розвитку поглядів на населення, працю, трудову діяльність.

Погляд на працю в інтерпретації класичного напрямку політичної економії довго тривав в Україні, дослідники якого Т. Ф. Степанов, І. В. Вернадський надавали великого значення моральним цінностям у сфері праці.

Україна багата оригінальними концепціями трактування праці, населення, його зайнятості. Так, одним із видатних представників є С. А. Подолинський (1850-1891), який розробив власну концепцію енергетичної економіки, в якій центральне місце відведено людській праці.

І. Я. Франко дотримуючись соціалістичної трудової теорії, характеризував відтворення населення, зайнятість, трудові відносини, умови праці як в Галичині, так і в інших провінціях і країнах.[8]

М. І. Туган-Барановський (1865-1919), М. В. Левитський, Б. М,Мартос, С, В. Бородаєвський також внесли значний вклад у розвиток теорії зайнятості та ринку праці в Україні.[8]

Таким чином, українські вчені збагатили не лише українську, але і світову наукову думку цінними теоріями щодо населення, трудового потенціалу, зайнятості, мотивації праці. Саме це дає змогу простежити розвиток української наукової думки, її поглиблення, розширення і збагачення з питань даного характеру.

Щодо поняття “ринок праці”, то його стрімкий розвиток у нашій країні почався лише з прийняттям Україною незалежності.

1 липня 1991 року Закон України “Про зайнятість населення” поклав початок формуванню та дії ринку праці України. На той час не було наукового обґрунтування ані поточних, ані стратегічних проблем зайнятості населення та ринку праці. Також не було наукової установи, яка б цілеспрямовано і професійно займалась дослідженням цих проблем.

У жовтні 1991 року на підставі Постанови Верховної Ради України, рішенням Кабінету Міністрів України було створено Головний підрозділ Науково-дослідний центр з проблем зайнятості населення та ринку праці НАН і Мінпраці України (НЦ ЗРП), на базі якого утворився науковий потенціал з даних проблем. Але наукові дослідження проводились з деяким відставанням від формування ринку праці.

Розробки зарубіжних учених, що відносились до сталої ринкової економіки, не могли в значному обсязі застосовуватись в Україні. Це пояснюється тими певними особливостями формування національного ринку праці у перехідний період: народне господарство України було лише частиною надмонополізованого, з найвищим ступенем кооперативності та спеціалізації народного господарства колишнього СРСР зі спотвореною для самостійної держави структурою.

У перехідний період не було моделі управління ринком праці України, концепції професійної орієнтації населення, концепції професійної підготовки та перепідготовки незайнятого населення, методології і самої методики розробки Державної і регіональних програм зайнятості та балансів трудових ресурсів.

За роки незалежності в нашій державі з’явилась значна кількість наукових праць, в яких розглядаються різні аспекти ринку праці.

Наукові публікації можна згрупувати у хронологічній послідовності, що охоплює 1991-1994 та 1994-1998 роки. Цей поділ є результатом глибокого наукового пошуку, який іде від емпіричних знань, спрямованих на пізнання суті ринку праці, до наукових узагальнень і виведення

принципів і механізмів його функціонування.

У перші роки незалежності України за координацією Інституту регіональних досліджень НАН України був виконаний чималий обсяг плідної роботи з трудоресурсної проблематики. Це передусім публікації, вміщені у наукових збірниках, що видаються під керівництвом НАН України. Першими у формуванні наукових досліджень з питань зайнятості та ринку праці в Україні були: д.е.н. М. В. Шаленко ("Регіональна стратегія регулювання ринку праці, зайнятості населення з урахуванням структурних зрушень в економіці України"), к.е.н. І. В. Франюк ("Аналіз взаємозв'язку зайнятості і доходів від трудової діяльності на ринку праці України"), д.е.н. В. А. Савченко (" Концепція розвитку системи професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації незайнятого населення України"), к.е.н. Г. І. Купалова ("Оцінка та прогноз кон'юнктури аграрного сектора ринку робочої сили України"), к.е.н. Б. І. Трубенко, к.е.н. В. М. Карпов, к.е.н. П. Г. Ткаченко ("Кон'юнктура регіональних ринків праці України").[5]

У цих роботах відображений надзвичайно багатий фактологічний матеріал, досліджуються питання галузевого і міжгалузевого поділу праці, вдосконалення системи державного планування, оптимізації використання трудових ресурсів регіону.

Наукові здобутки, пізнання національної спадщини, доступ до здобутків зарубіжної школи з даної проблематики підготували підвалини для докорінного перегляду теоретичних і методологічних підході у дослідженні трудоресурсної проблематики.

Починаючи з 1994 року публікуються фундаментальні наукові розробки з питань ринку праці, що проявилися в численних наукових монографічних дослідженнях.[12,13,20,21,23]

В останні роки в Україні було здійснено ряд важливих заходів щодо забезпечення розвитку ринку праці, визначено механізми його функціонування для забезпечення проведення гнучкої політики у сфері соціально - трудових відносин. Для реалізації цієї мети було прийнято пакет законодавчих і нормативно-розпорядчих актів, що є правовою основою регулювання трудових відносин на ринку праці, було створено мережу державних центрів зайнятості. Ці заходи сприяли розвитку різних форм трудової діяльності, створили можливість самореалізації людини на ринку праці.

На сьогоднішній день проблемами ринку праці, механізмами його функціонування, управління і регулювання трудових ресурсів, їх рухом і раціональним використанням, удосконаленням їх якості, підвищенням конкурентоспроможності трудового потенціалу в умовах переходу України до ринкових відносин займаються такі відомі вчені як С. І. Бандур, Д.П. Богиня, О. А. Богуцький, І. К. Бондар, В.Я. Брич [2], В. С. Васильченко [6,5], М.І. Долішній, В. Ковальський [9], Е. М. Лібанова, В. В. Онікієнко[12], В. П. Онищенко, У.Садова [18], В.В. Секретарюк [19], Л. Семів [18], М. І.Фащевський та ін.

Поряд з величезним пластом напрацювань, рядом монографічних та дисертаційних досліджень, що стосуються соціально-демографічних, економічних, правових, соціально-мотиваційних, етнічних аспектів ринків праці, механізмів їх становлення, тощо, в науковій літературі виявилася недостатньо відображеною концепція регіональних ринків праці. Питанням територіальної організації зайнятості, тобто питанням формування регіональних ринків праці у вітчизняній економічній та суспільно-географічній науці приділяється ще мало уваги. Серед економістів та суспільних географів, що займаються проблемами формування ринку праці в територіальному аспекті, можна відзначити Л.Торгову[22], Т.Заєць, М.Матіцину, В.Мікловду, І. Петрову, М.Пітюлича [20,14], М. Шаленко[24,25], Л.Шевченко[27], І.Шевченко [2],[26].

Зазначимо, що в останні роки деякі географічні аспекти даної проблеми частково були виражені у наукових роботах вітчизняних молодих вчених. Серед них можна виділити роботи О. М. Романенка, які присвячені територіальним аспектам регулювання ринку праці, в яких розглядається економічні принципи територіальної

організації системи регулювання ринку праці;[15] О.М.Левади, де розкриваються суспільно-географічні основи формування і функціонування регіонального ринку праці сільської місцевості; [10]І. М. Вороніна, роботи якого присвячені дослідженню процесу формування територіальної системи ринку праці.[7]

Не обмежуючись вивченням ґрунтовних напрацювань у сфері ринку праці українських вчених, поглянемо на розвиток даного поняття у наукових школах інших країн.

З 1990х років питаннями формування і розвитку ринку праці почали займатися науковці російської школи, зокрема, Буланов В. С.[3],[4],[17] та Волгін Н. А. [17], Гнібіденко І. Ф., Гринененко А. М., Заславський І., Збишко Б. Г.[16], Ішин В. В., Кашепов А. [7], Котляр А. , Маслова І. Нікіфорова А. [11], Нурев Р. Рофе А. І.[16]. Їхні праці присвячені як розробкам теоретико-методологічного характеру, так і питанням функціонування ринку праці в реально існуючих умовах.

Проблеми розвитку ринку праці знайшли своє відображення у наукових роботах багатьох мислителів минулого та в сучасних дослідженнях зарубіжних вчених. Особливо слід відмітити найбільш відомі з цих проблем наукові праці знаменитих зарубіжних вчених: Г. Беккера, Л. Ерхарда, Дж. М. Кейнса, А. Маршала, П. Самуельсона, А. Сміта, Г. Стендінга, І. Фішера, Є., які започаткували теорію формування і розвитку ринкової економіки, і зокрема, теорію трудових відносин у системі ринку праці.

На сучасному етапі розвитку ринкових відносин питаннями функціонування ринку праці у країнах Центральної та Східної Європи (Болгарії, Чехії, Угорщини, Польщі, Румунії, Словаччини, Словенії) займаються такі науковці, як D.Bobeva, A.Nesporova та V.Uldrichova, M.Frey, M.Gora, C.Zamfir, P.Ochotnicky, S.Drobnic [32].

У наукових працях цих вчених акцентується увага на проблемах розвитку ринку праці у перехідний період (1990-1994роки) та подається детальна характеристика функціонування ринку праці цих країн. Автори статей виділяють також основні напрямки виходу ринку праці з напруженої ситуації, визначаючи при цьому діяльність служб зайнятості. У працях подана порівняльна характеристика стану ринку праці вище згаданих країн, наведені основні статистичні показники ринку праці.

Окрема характеристика ринку праці Чеської Республіки, його функціонування та особливості діяльності служб зайнятості подана у статті науковців T.Boerі та M.C.Burda.[29]

Автори Micklewright I.та Nagy G. Подають схему активної та пасивної політики на ринку праці Угорщини, досліджують безробіття та шляхи його подолання.[37]

Особливості ринку праці Великобританії, аналіз взаємозалежності між регіональним безробіттям та трудовою мобільністю висвітлено у праці вченого Barry McCormick [28].

Питанням розвитку ринку праці у Європейському Союзі та США присвячена праця таких науковців як R.Inklaar та M.P. Timmer.[33] У статті автори відзначають, що високий приріст зайнятості після 1995 року у Європі та США зумовлений структурними реформами ринку праці, а саме, політиці зменшення витрат на забезпечення зайнятості населення. Вчені Joseph G., Pierrard O. Та Sneessens H.R. у своїй праці розглядають ринок праці, безробіття, інститути зайнятості та рух робочої сили у країнах Європи та США.[35]

Проблемі впливу міграції, а зокрема, імміграції, на формування і розвиток ринку праці приймаючої країни присвячено багато наукових робіт зарубіжних вчених [34],[31],[30] Особливої уваги заслуговує робота, автором якої є T.Műller[39]. Спираючись на аналіз публікацій відомих у цій галузі вчених, автор статті звертає увагу на залежність рівнів безробіття у країні від масштабів імміграції.

Теоретичним та практичним питанням з проблем формування, розвитку та функціонування ринку праці різних країн світу присвячені праці наступних вчених: Kingdon G. And Knight J. (питання безробіття, його вимірювання та боротьбу з цим

явищем)[36], Morrison Philip S., Papps Kerry L. And Poot J. (питання зайнятості та міграції працівників) [38]та ін.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку України перед нашою країною постає надзвичайно важливе, але досить складне завдання щодо створення найефективнішого функціонування ринку праці. Його успішна реалізація буде залежати від того, як буде здійснений регіональний принцип управління сферою зайнятості та ринком праці. Вивчення суспільно-географічних, демографічних, соціально-економічних особливостей конкретних областей і регіонів України дасть змогу вибрати стратегію і тактику проведення ефективної регіональної політики зайнятості. Виникає гостра необхідність постановки й успішного розв'язання конкретних завдань становлення регіональних ринків праці і регулювання зайнятості населення.

У розв'язанні цих проблем важлива роль належить суспільній географії – науці, основна мета якої полягає у комплексному, системному вивченні конкретної території. Маючи своїм об'єктом дослідження просторову організацію суспільства, вона вивчає закономірності просторової організації господарства, населення, інфраструктури, природних ресурсів. Вивчення соціально-економічних процесів у територіальному вимірі передбачає вивчення їх з позицій локалізації, взаєморозміщення, взаємодії та просторових відносин, причинно-наслідкових зв'язків.

Література

1. Безпала О.В. Еволюція теоретичних концепцій ринку праці// Економічна та соціальна географія:Наук.зб.-К.-2005.-Вип.56.

2. Брич В. Я., Шевченко І. Б. Регіональний ринок праці.-Т.-2003.

3. Буланов В. С. Некоторые методологические вопросы исследования рынка труда // Общество и экономика.- М.-№7-8.-1997.

4. Буланов В. С. Рынок труда: структура, механизмы функционирования // Экономическая теория и политика: микро- и макроуровень.- М.- 1993.

5. Васильченко В. С. Стан та розвиток наукового потенціалу з проблем зайнятості населення і ринку праці в Україні //Зайнятість та ринок праці.-К.-1995.-Вип.3.

6. Васильченко В. С., Василенко П. М. Ринок праці: теоретичні основи і державна практика.-К.-2000.

7. Вороніна І.М. Формування територіальної системи ринку праці у нових економічних умовах (на прикладі АРК і м.Севастополь): Автореф. дис.канд.географ.наук/Одес.держ.ун-т.-О.2000.

8. Долішній М. І. Трудовий потенціал, зайнятість та ринок праці.-Л.-1997.

9. Ковальський В., Коверзнев А. Регіональний ринок праці та особливості його формування і регулювання// Україна: аспекти праці.-2003.-№4.-с.3.

10. Левада О.М. Суспільно-географічні основи формування та функціонування регіонального ринку праці сільської місцевості (на прикладі Запорізької області):Автореф. дис.канд. географ.наук/Одес.держ.ун-т.-О.1999.

11. Никифорова А. А. Рынок труда : занятость и безработица.-М., 1991.

12. Оникиенко В.В. Вопросы методологии и методики исследования трудовых ресурсов.-К.: Наукова думка, 1978.

13. Пітюлич М. І. Трудовий потенціал регіону: стратегія розвитку і функціонування.-У.-1996.

14. Пітюлич М. І., Мікловда В. П. Формування економічного механізму регулювання зайнятості в умовах становлення ринкових відносин.-У.-1994.

15. Романенко О.М.Регулювання ринку праці (територіальний аспект): Автореф дис.канд. ек.наук/РВПС НАН У.-К.-1996.

16. Рофе А. И., Збышко Б. Г., Ишин В. В. Рынок труда, занятость населения, экономика ресурсов для труда: Учеб. пособие / Под ред. А. И. Рофе.- М.:МИК, 1997.

17. Рынок труда. Учебник. Под ред. проф. В. С. Буланова и проф. Н. А. Волгина.-М.-2000.

18. Садова У., Семів Л. Регіональні ринки праці: аналіз та прогноз.-Львів: Інститут регіон. досл. НАНУ.-2000.

19. Секретарюк В. В. Рынок труда в переходный период : вопросы теории, методологии, практики.-М.-1997.

20. Соханич Ф. Ф., Пітюлич М. М. Регіональний ринок праці: питання теорії і методології формування // Науковий вісник Ужг. держ. унів. Сер. Ек.- Вип.2.-У.-1999.-с.54.

21. Соціально-економічна проблема управління розвитком регіону в умовах трансформації економіки.-Л.-1994.

22. Соціально-трудовий потенціал: теорія і практика.-К.-1994.

23. Ступарик О. Л., Торгова Л. В. Регіональний ринок праці: стан, тенденції, стратегія розвитку // Вісник Технологічного ун-ту Поділля. Ек. науки .-№4.-2000.-Ч.1.

24. Шаленко М. В. Територіальна сегментація ринку праці України.-К.-1993.

25. Шаленко М. В. Формування механізму територіальної організації трудових ресурсів: теорія і практика.-К.-1992.

26. Шевченко І. Б. Теоретичні аспекти дослідження ринку праці // Зайнятість та ринок праці.-К.-Вип.15.-2001.

27. Шевченко Л. С. Ринок праці в аспекті сучасної парадигми регіонального економічного розвитку // Демографія та соціальна економіка.-2004.-№1/2.

28. Barry McCormick Regional unemployment and labour mobility in the UK //European Economic Review.-Vol.41.-Issue 3-5.-April 1997.-p.581-589.

29. Boeri T., Burda M. C. Active labour market policies, job matching and Czech miracle// European Economic Review.-Vol.40.-Issue 3-5.-April 1996.-p.805-817.

30. Carraro C. and Soubeyran A. Labour demand with heterogeneous workers: Migrations and unemployment // Research of Economics.-Vol.59.-Issue.-2.-June 2005.-p.119-136.

31. Fan C. Simon and Stark O. International migration and "educated unemployment" // Journal of Development Economics.-2005.

32. Godfrey M., Richards P. Employment policies and programmes in Central and Eastern Europe.-Geneva.-International Labour Office.-1997.

33. Inklaar R. and Timmer M. P. Resurgence of employment growth in the European Union: the role of cycles and labour market reforms // Economics Letters.-Vol.91.-Issue1.-April 2006.-p.61-66.

34. Jones Ronald W. Immigration vs. outsourcing: Effects on labour markets.-Review of Economics and Finance.-Vol.14.-Issue 2.-2005.-p.105-114.

35. Joseph G., Pierrard O. and Sneessens H.R. Job turnover, unemployment and labour market institutions // Labour Economics .-Vol.11.-Issue 4.-August 2004.-p.451-468.

36. Kingdon G. and Knight J. The measurement of unemployment when unemployment is high// // Labour Economics .-Vol.13.-Issue 3.-June 2006.-p.291-315.

37. Micklewright I., Nagy G. Labour market policy and the unemployed in Hungary // European Economic Review.-Vol.40.-Issue 3-5.-April 1996.-p.819-828.

38. Morrison Philip S., Papps Kerry L. and Poot J. Wages, employment, labour turnover and the accessibility of local labour market// // Labour Economics .-Vol.13.-Issue 5.-October 2006.-p.639-663.

39. Műller T. Migration, unemployment and discrimination //European Economic Review.-Vol.47.-Issue 3.-June 2003.-p.-409-427.

УДК 911.3

Юлія Заволока

ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ ПРАЦЕРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті проаналізовані особливості демографічних аспектів відтворення та формування працересурсного потенціалу Харківської області. Зокрема обґрунтовано вплив показників природного та механічного руху населення, статево-вікової структури для визначення тенденцій формування трудової структури населення.

Julia Zavoloka. **Labour resources potential reproducibility and forming features (by the example of Kharkiv region).** *Demographic aspects peculiarities of labour resources potential reproducibility and forming in Kharkiv region were analyzed. It is shown that the indices of natural and mechanical movement of population and age and sex structure have profound effect on determination of tendency in forming labour structure of population.*

Постановка проблеми. Відтворення працересурсного потенціалу являється складним багатоаспектним процесом формування працересурсної ситуації в країні в цілому та окремих регіонах. Цей процес доцільно розглядати для розуміння проблем працезбереження, планування структурних зрушень в економіці, перерозподілу робочої сили в різних сферах народного господарства тощо. Соціально-економічна географія, враховуючи дослідження в даній області, володіє значним потенціалом для проведення територіально-часового аналізу процесів формування та відтворення працересурсного потенціалу.

Особливу увагу слід приділити демогеографічним дослідженням з відтворення населення, що являється передумовою формування працересурсної ситуації в регіоні. Показники природного приросту, середньої тривалості життя, міграційні процеси та статево-вікова структура населення визначають чисельність працездатного населення в працездатному віці, тобто чисельність трудових ресурсів, яка є кількісною стороною працересурсного потенціалу. Отже, визначення показників природного, міграційного та соціального руху населення є необхідною умовою для дослідження перспективних векторів розвитку економіки на державному та регіональному рівні.

Аналіз попередніх досліджень. Питання відтворення населення в демографічному аспекті розглядалися багатьма вітчизняними та зарубіжними науковцями, зокрема, В. Джаманом, В. Піскуновим, І. Прибитковою, В. Стешенком, О. Хомрою та ін. [5, 14, 17, 18]. Теоретичні основи та процеси відтворення і формування працересурсного потенціалу проаналізовано в роботах Д. Богині, В. Онікієнка, С. Пірожкова [1, 10, 11, 12, 13]. До демографічних аспектів, які визначають згадані вище процеси звертались у своїх дослідженнях А. Котляр, І. Курило, В. Логвин [7, 8, 9]. Математико-географічний аналіз відтворюваного потенціалу трудових ресурсів регіону проведено В. Грицевичем [4].

Мета та завдання даного дослідження. Постійні економічні перебудови створюють необхідність дослідження процесів відтворення працересурсного потенціалу саме на регіональному рівні для проведення позитивних ринкових перетворень в країні, а роль соціо-економіко-географічних досліджень в ієрархії вирішення даної проблеми полягає у висвітленні демографічних аспектів відтворювання працересурсного потенціалу. Таким чином виникає необхідність додаткових досліджень саме на обласному рівні. Тому ***метою*** даної статті є аналіз впливу демографічних аспектів відтворювання та формування працересурсного потенціалу на прикладі Харківської області.

Викладення основного змісту дослідження. Важливу складову відтворення населення, його природних сил праці складає відтворення населення в рамках певної суспільно-географічної системи, де сукупність реальних поколінь переходить із традиційного трудового ресурсу в працересурсний потенціал суспільства, що є “важливою соціально-економічною ознакою людського фактора” [12].

Відтворення ресурсів для праці – це процес постійного і безперервного поновлення кількісних і якісних характеристик економічно активного населення. Ресурси для праці є частиною населення, а тому і відтворення ресурсів для праці відображає стан і характер відтворення населення як частини цілого. Динаміка чисельності всього населення визначає динаміку чисельності економічно активного населення. [1]. Варто звернути увагу на те, що процеси відтворення населення залежать від народжуваності та смертності, а відтворення працересурсного потенціалу, крім того, обумовлюється придбанням, збереженням та втратою дієздатності населення. Досліджуваний процес відтворення працересурсного потенціалу потрібно розглядати з врахуванням кількісних і якісних характеристик, трудової активності, що знаходяться у зв'язку з кількісними змінами змісту самої праці.

В процесі відтворення робочої сили В. В. Онікієнко розрізняє три фази – виробництво, розподіл та використання. Виробництво робочої сили пов'язано з формуванням фізичних та професійно-кваліфікаційних характеристик, здатності до праці всіх нових поколінь, а також збереженням і безперервним вдосконалюванням робочої сили, що функціонує в процесі виробництва. Розподіл трудових ресурсів представляє собою розподіл населення в територіальному аспекті та за галузям і сферами господарства країни чи регіону. Використання його визначається ефективністю функціонування трудових ресурсів в процесі виробництва, що в певній мірі залежить не тільки від підвищення виробництва праці, а й від раціонального розподілу трудових ресурсів за галузями і сферами економіки країни [14].

В межах країни чи регіону виділяють такі групи факторів формування і відтворення працересурсного потенціалу: 1) суспільно-географічні; 2) історичні (типи населення, звичаї, традиції); 3) економічні (форми і методи загальної та професійної підготовки кадрів, організація праці); 4) демографічні (природний рух, міграція населення); 5) соціальні (соціальна інфраструктура, рівень життя, умови праці); 6) екологічні [9].

Важко не погодитись з С.І. Пірожковим, на думку якого матеріальною основою працересурсного потенціалу є демографічне відтворення, яке забезпечує безперервне оновлення поколінь людей як фізичних носіїв соціальних якостей і відносин [12].

Формування певних поколінь працеактивного населення, що зумовлюють загальні матеріальні межі працересурсного потенціалу, є важливим моментом демографічного відтворення. Загальні поняття відтворення працересурсного потенціалу можна уявити як процес поновлення у нерозривному взаємозв'язку кількісних та якісних його елементів, що характеризують сукупні можливості населення для трудової діяльності в історичних і соціально-економічних умовах, в просторі і часі [13].

На формування чисельності населення регіону впливає природний і механічний рух. Демографічне відтворення формує статево-вікову структуру, дітородні контингенти цієї структури відтворюють нові покоління, що визначають загальні межі працересурсного потенціалу населення. Наприклад, збільшення або зменшення чисельності населення призведе до відповідної зміни чисельності працеактивного населення, але, враховуючи дію різноманітних чинників, ці зміни відбуваються не одночасно і з різними кількісними тенденціями. Тобто, можна говорити, що інтенсивність процесів відтворення населення в певній мірі визначає структуру працересурсного потенціалу як в поточний період, так і на найближчі 15-20 років [3]. Чисельність працеактивного населення, сформованого за умов від'ємного природного приросту, може бути компенсована для працересурсного потенціалу конкретного регіону імміграцією робочої сили. При цьому кожне нове покоління має свій потенціал, величина якого залежить як від режиму відтворення населення, так і від відповідних демографічних відносин. У зв'язку з цим, можна говорити про відтворення працересурсного потенціалу відповідного покоління [11].

Для повного аналізу демографічних

факторів відтворювання працересурсного потенціалу необхідно детально зупинитись на статево-віковій структурі населення регіону. Як відмічав А.Е. Котляр, вона визначає специфіку окремих груп працездатного населення, що пов'язана з психологічними, фізіологічними здібностями, трудовою активністю, мобільністю [7]. Під впливом динаміки статево-вікового складу населення відбувається зрушення в його соціально-економічному складі, розвиток населення в цілому. І. Курило визначив стать та вік як первинні демографічні детермінанти, що можуть розглядатись в якості деяких вихідних передумов формування працересурсної ситуації і зміни соціально-економічних характеристик індивідів, дія яких реалізується в процесі життєдіяльності населення [8]. Характеристика загальної чисельності населення Харківської області та його статево-вікової структури, проведена за період з 1990 по 2006 рр. (рис.1, 2), формує уявлення про кількісні зміни працересурсного потенціалу.

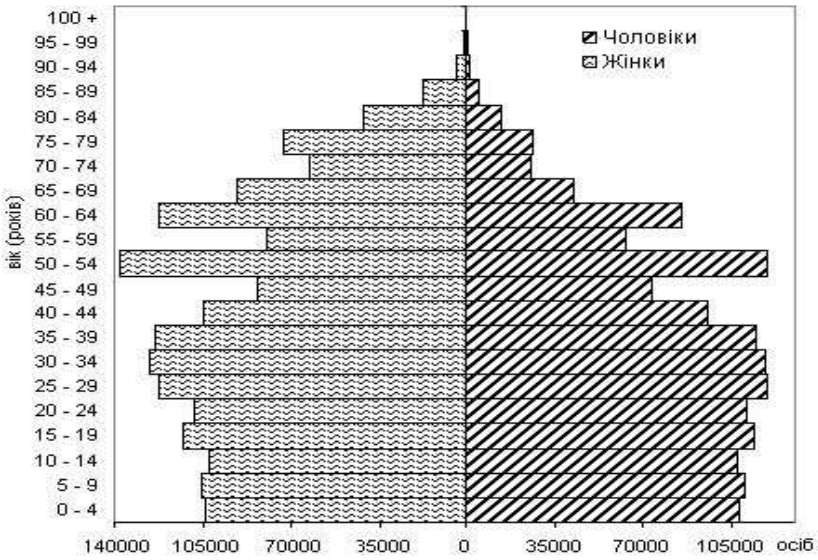

Рис. 1. Статево-вікова структура населення Харківської області, 1990 р. (за даними [15])

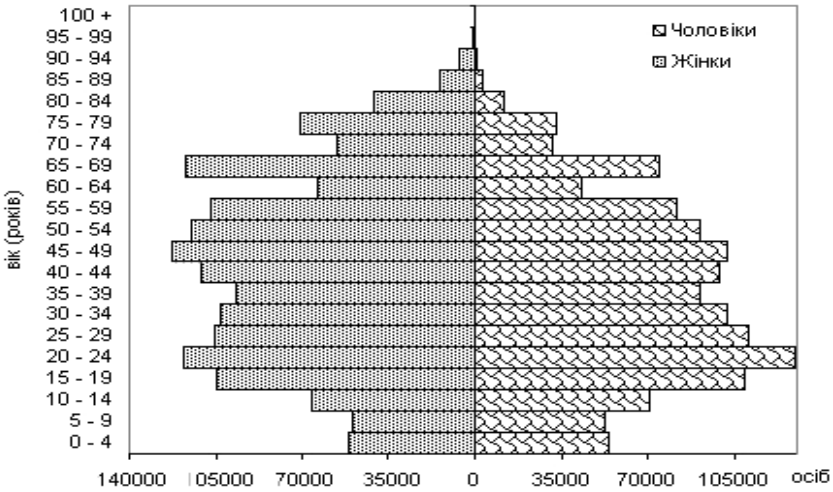

Рис. 2. Статево-вікова структура населення Харківської області, 2006 р. (за даними [16])

Аналізуючи статеву структуру населення зазначимо, що в ній переважають жінки (на 272,5 тис. осіб у 1990 р. та на 233,7 тис. осіб у 2006 р.). За досліджуваний період чисельність новонароджених хлопчиків переважає на 0,9 % у 1990 р. та на 1,2 % у 2006 р. таке співвідношення є біологічною закономірністю. Для демографічного відтворення населення важливим є пропорція чоловіків і жінок у репродуктивному віці (у жінок, як правило, від 15 по 49 років, у чоловіків – від 15 по 55 років), тому що від цього співвідношення залежать характеристики відтворення населення та перебіг окремих демографічних процесів. Починаючи з вікових груп 55 років і старших в статевій структурі спостерігається диспропорція між чисельністю жінок і чоловіків. Внаслідок меншої тривалості життя чоловіків жінки в цих вікових групах переважають на 198,7 тис. осіб у 2006 р. Втрати чоловічого населення внаслідок Другої світової війни ще можна досить добре простежити на обох статево-вікових пірамідах, де чітко виділяється перевага жінок у вікових групах старше 80 років.

Проаналізувавши вікову структуру населення Харківського регіону за досліджуваний період, як видно з рис.1 та 2, зазначимо, що найбільшого скорочення зазнала частка дитячого контингенту. Цьому сприяв процес зниження народжуваності в Харківській області з 1990 по 1999 рр. на 16,7 тис. осіб, що в свою чергу зумовить і зменшення контингенту молоді працездатного віку, а вже починаючи з 2007 р. чисельність економічно активного населення буде зменшуватись аж до 2015 р. Така динаміка відтворення працересурсного потенціалу загострює увагу на необхідності компенсувати різке кількісне скорочення забезпеченням росту якісних характеристик населення працездатного віку. Підвищення народжуваності в період з 2000 по 2005 рр. на 2,3 тис. осіб, за умови однакового впливу чинників, призведе до збільшення у 2016 – 2021 рр. групи молоді працездатного віку та за умови, що ці люди стануть економічно активними, збільшить частку економічно активного населення. Підвищення загальної кількості народжених з 2000 по 2005 рр. пояснюється в першу чергу сприятливою віковою структурою населення, тобто збільшенням частки дітородного контингенту.

Загальна чисельність працездатного населення в Харківському регіоні скоротилась на 56,5 тис. осіб. При цьому різкого скорочення населення за період з 1990 по 2006 рр. за окремими віковими групами не виявлено, окрім вікової групи 35-39 років. По-перше, це пояснюється низькою народжуваністю у 60-х роках через малочисельну групу жінок 20-25 років, оскільки їх народження припало на воєнний та повоєнний періоди. По-друге, зазначена частка населення у віці 20-25 років потрапила під економічні та політичні перебудови в країні у 1990 – 1995 рр., бо маючи завершену освіту та будучи працездатними, молодь часто залишалася безробітною, особливо під час економічної кризи в країні та регіоні, що призводило до посилення потоків міждержавних міграцій з метою заробітку. Дана вікова група суттєво зменшилась кількісно, при відновленні економіки вона частково поповнилась, але не настільки, щоб бути переважаючою в структурі економічно активного населення [6]. Слід зазначити, що спостерігається збільшення чисельності вікових груп від 20-24 років (що народились у період відповідно високої дітородної активності населення – першій половині 80-х років), а також вікової групи 45-49 років (які були чисельною когортою народжених наприкінці 50-х – на початку 60-х років).

До демографічних змін, характерних для даного періоду, потрібно віднести і постаріння населення, яке виражається в збільшенні чисельності осіб у віці 60 років. В 1990 р. цей показник склав 21,7%, а в 2006 р. він збільшився до 24 % від загальної чисельності населення. Слід звернути увагу на яскраво виражену тенденцію постаріння населення в сільській місцевості, де часка осіб старших за 60 років від загальної кількості сільського населення складає 25,4%. Ситуація ще більше ускладнюється міграційним відтоком молоді.

На підставі аналізу динаміки чисель-

ності різних статево-вікових груп населення характеризувати трудову структуру населення Харківської області у 1990 та 2006 рр. (рис.3). Збільшення частки працездатного населення з 58,2% у 1990 р. до 63,7 % у 2006 р. від загальної чисельності населення зумовлено особливостями демографічних процесів, зокрема, як зазначалось вище, зниженням народжуваності, тобто група осіб молодше працездатного віку в загальній кількості населення зменшилась у свої чисельності з 20,1% у 1990 р до 12,2% у 2006 р., та входженням в працездатний вік більш чисельного покоління народжених в середині 80-х років XX століття. За даний період група осіб старше працездатного віку збільшилась лише на 2,4 % (населення старше працездатного віку складало 21,7% у 1990 р. та 24,1% у 2006 р. від загальної кількості населення). Така тенденція пояснюється виходом за межі працездатного віку не чисельного покоління дітей народжених у після воєнний період.

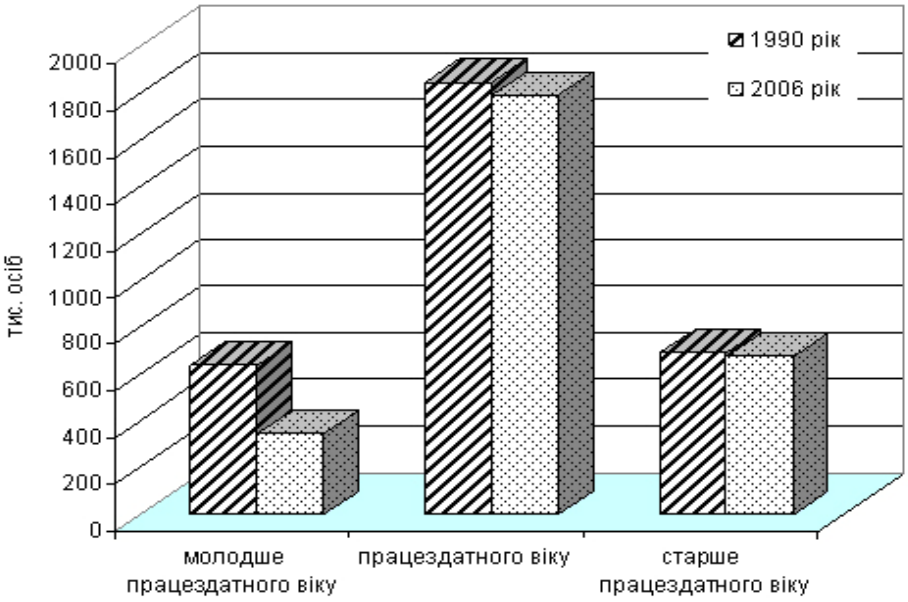

Рис. 3. Трудова структура населення Харківської області у 1990 та 2006 рр. (за даними [15,16])

Чисельність трудових ресурсів залежать від показників смертності населення, особливо в працездатному віці. Коефіцієнт смертності за період 1990-2006 рр. в Харківському регіоні підвищився на 3,7 ‰ [16]. Така тенденція пояснюється не тільки постарінням населення, але й підвищенням повікових рівнів смертності. Отже, народжуваність та смертність населення безпосередньо впливають на чисельність населення, а на чисельність працересурсного потенціалу народжуваність впливає лише після вступу народжених в працездатний вік, в той час як смертність населення, яке втратило працездатність або вийшло за межі працездатного віку, не впливає на чисельність працересурсного потенціалу. Відповідно, неоднаковий характер протікання цих процесів у різних вікових групах населення обумовлює неспівпадіння темпів приросту населення та працересурсного потенціалу.

На динаміку чисельності працересурсного потенціалу регіону впливають і міграції, які відбуваються під дією соціально-економічних чинників. Міграційні процеси знаходяться у взаємозв’язку з процесом демографічного відтворювання працересурсного потенціалу. Так, міграційна активність та міграційні процеси залежать від демографічних параметрів населення – статево-вікової структури, шлюбного стану, кількості дітей в сім’ї тощо. В свою чергу, під впливом міграцій трансформується статево-вікова структура населення, що спричиняє зміни показників природно-

го приросту, впливає як на інтенсивність процесів відтворення населення, а так і на чисельність працересурсного потенціалу.

Міграція населення є тим демографічним процесом, який розподіляє трудові ресурси територіально, тобто вона визначає територіальну структуру зайнятості населення [3]. Отже, міграції населення формують опосередкований та прямий вплив на відтворювання та формування працересурсного потенціалу. Опосередкованим є вплив, коли міграції розглядаються з позиції передумови формування демографічної ситуації, а прямим – власне трудові міграції.

За досліджуваний період найбільш привабливими для мігрантів серед районів Харківської області були Харківський район і м. Харків. Виділяють в цьому відношенні ще й Первомайський, Дергачівський, Ізюмський. Міжрегіональні переміщення населення Харківської області направленні в сусідні області (Донецька, Луганська, Полтавська) та в Дніпропетровську область, незмінними регіонами-реципієнтами залишаються м. Київ та Київська область. До Харківської області мігрує населення з усіх сусідніх областей (Донецької, Луганської, Полтавської, Сумської), АР Крим та Дніпропетровської області. Стосовно міждержавної міграції, то спостерігається тенденція до зменшення імміграційних потоків з країн СНД та збільшення – з країн дальнього зарубіжжя, особливо Азії [2]. Середнє число прибулих осіб до Харківської області за період 1990-2005 рр. складає 53,7 тис. осіб, вибулих – 54,6 тис. осіб, відповідно до цього міграційний приріст становить -933 осіби [16].

Висновки. На основі досліджуваного матеріалу та його аналізу можна зробити висновки, що відтворення населення забезпечує безперервну зміну поколінь, створюючи кількісні межі працересурсного потенціалу. До демографічних показників, що впливають на процес відтворення працересурсного потенціалу належать: статево-вікова структура, показники природного приросту, міграції тощо. Демографічний аспект, за рахунок природних і механічних рухів, являється визначальним у формуванні працересурсної ситуації та впливає не тільки на сам процес відтворення, а й на структуру економічно активного населення. Демографічна основа проявляється у виявленні кількісних тенденцій та закономірностей формування працездатного населення.

В межах досліджуваного періоду з 1990 по 2006 рр. в Харківській області виявленні загальні демографічні особливості відтворювання населення:

- зменшення загальної чисельності населення;
- від'ємний природний приріст населення (показники смертності переважать над показниками народжуваності);
- постаріння населення, яке виражається в збільшенні чисельності осіб у віці 60 років;
- диспропорція в статевій структурі населення (переважання жінок);
- від'ємний міграційний приріст.

На основі цього можна виділити основні тенденції формування працересурсного потенціалу: скорочення частки дитячого та працездатного контингенту, збільшення чисельності осіб старшої вікової групи у віковій структурі населення.

В структурі трудових ресурсів Харківського регіону за період 1990-2006 рр. спостерігається:

- зменшення частки осіб молодшого працездатного віку (від загальної чисельності населення), що зумовлено падінням народжуваності;
- збільшення частки працездатного населення (від загальної чисельності населення) за рахунок вступу в працездатний вік чисельної когорти населення народжених у середині 80-х років.
- незначне збільшення чисельності групи старших за працездатний вік внаслідок виходу за межі працездатного віку нечисельного покоління дітей, народжених у післявоєнний період.

Література

1. Богиня Д.П., Грішнова О.А. Основи економіки праці: Навч. посіб. – К.: Знання – Прес, 2000. – 313 с.

2. Височин М. Міграційні процеси Харківської області: загальнорегіональні тенденції та характеристики основних потоків // Часопис соціально-економічної географії. Випуск 1. - Харків, 2006. – С.117-127.

3. Воспроизводство населения и трудовых ресурсов в условия развитого социализма: В 4 т. Т.2: Формирование и распределение трудовых ресурсов. – К., 1985. – 279 с.

4. Грицевич В.С. Відтворювальний потенціал трудових ресурсів регіону (математико-географічний аналіз на матеріалах Львівської області). Автореф.дис… канд. геогр. наук: 11.00.02. / Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Львів, 2000. – 16 с.

5. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.

6. Заволока Ю.Ю. Працересурсний потенціал Харківської області // Регіональні географічні дослідження України та суміжних територій: Збірник наукових праць. – Луганськ: Альма-матер,2006. – С.114-116.

7. Котляр А.Э. Экономико – демографические проблемы занятости. – В кн.: Демографические аспекты занятости. – М., 1985. – С. 5.

8. Курило І. Деякі демографічні передумови формування економічної активності та соціальної стратифікації населення України //Україна: аспекти праці. – 2003. - №8. – С.19-25.

9. Логвин М.М. Працересурсний потенціал Полтавської області і його територіальна організація / Автореф. дисерт. На здоб. наук. ступ. канд. геогр. наук. – Київ, 2002. – С.17.

10. Оникиенко В.В. Вопросы методологии и методики исследования трудовых ресурсов. – К., 1978. – 176 с.

11. Пирожков С.И. О концепции трудового потенциала // Современная концепция трудового потенциала. – К.: ИЭ АН УССР, 1990. – С. 41-53.

12. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К.: Наукова думка, 1992. – 179 с.

13. Пирожков С.І. Відтворення трудового потенціалу // Економіка Радянської України. – 1991. – № 7. – С. 9-19.

14. Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів. – К.: «АртЕк» 1995. – 256 с.

15. Статистичний щорічник. Харківська область у 2001 році / Держкомстат України. – К.,2002. – 780 с.

16. Статистичний щорічник. Харківська область у 2005 році / Держкомстат України. – К.,2006. – 780 с.

17. Стешенко В.С. Изучение воспроизводства населения (теоретические проблемы). – К.: Наукова думка, 1981. – 326 с.

18. Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) /АН УССР. Ин-т экономики. – Киев: Наукова думка, 1990. – 176 с.

УДК 911.3

Юрій Кандиба

ЕТАПИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ ДУМКИ У ХАРКІВСЬКОМУ РЕГІОНІ

Проаналізовано відомі схеми періодизації розвитку географічної науки. Виділено етапи розвитку суспільної географії в Харківському регіоні. Визначено фактори, що впливають на зміст і структуру географічної науки в різні періоди.

Yuriy Kandyba. **The stages of development of social-geographic ideas in Kharkov region.** *The popular schemes of geographic science development periodization are analyzed. The stages of social geography development in Kharkov region are picked out. The factors that influence to the matters and structure of geographic science on different stages are determined.*

Актуальність. На сучасному етапі розвитку суспільної географії відбувається переосмислення її теоретичних засад та методологічних підходів, перегляд методичних прийомів у дослідженні процесів функціонування соціоприродних геосистем. Географічна наука збагачується новими парадигмами, які частково відкидають, а частково доповнюють попередні парадигми, надаючи географії нової якості. Увага до вивчення наукового доробку української суспільної географії значно підвищилася з 90-х рр. XX ст., коли в незалежній Україні виникла потреба в її дослідженнях, починають закладатися нові теоретико-методологічні основи стосовно вивчення проблем суспільства, нових закономірностей та особливостей його розвитку. Для пояснення сучасних тенденцій, а також тенденцій подальшого розвитку суспільної географії, визначення її можливих напрямків необхідний ретроспективний аналіз.

Аналіз попередніх досліджень. Існують різні схеми періодизації розвитку географічної науки і, зокрема, суспільної географії, що засновуються на різних підходах. Періодизація історії географічної науки, розроблена А.Г. Ісаченком [3] в радянський період, базувалась на уявленнях про те, що розвиток науки тісно пов'язаний зі зміною способів виробництва. На цій основі періоди розвитку географії співпадають зі змінами суспільних формацій, і періодизація науки накладається на періодизацію суспільної історії. За А.Г. Ісаченком, у розвитку географії виділяються такі періоди: 1) рабовласницький лад; 2) середньовіччя; 3) епоха Великих географічних відкриттів; 4) Новий час (остання третина XVIII – початок XIX ст.); 5) зародження сучасної географії (кінець XIX – початок XX ст.); 6) новітній час (1918 – 1945 рр.); 7) сучасний період (після Другої світової війни). Аналіз історичних періодів та відповідних їм етапів розвитку географії свідчить про те, що еволюція географічних ідей відбувалась "за інерцією", "із запізненням", коли географічна наука розвивалась ніби у "фарватері" суспільного розвитку, про що свідчить певне неспівпадіння цих етапів з періодами суспільної історії. Врахування лише зовнішнього фактора розвитку географії у поєднанні з класовим підходом не задовольняє сучасних вимог до періодизації історії географічної науки і не може бути покладена в основу визначення її тенденцій та майбутніх векторів.

Інший підхід до періодизації географічної науки запропонований американськими географами П. Джеймсом і Дж. Мартіном [1]. Зазначені автори виділяють такі періоди розвитку географії: 1) класичний (від глибокої давнини до середини XIX ст.); 2) новий (друга половина XIX ст. – 60-ті рр. XX ст.); 3) новітній (від 60-х рр. XX ст.). В основу цієї періодизації покладено зв'язок розвитку географії із загальним науково-технічним прогресом людської цивілізації. Такий підхід повніше розкриває внутрішні особливості і механізми розвитку географічної науки. Важливого значення автори надають і ролі особистості вченого в науці.

Надзвичайно вагомий внесок у розробку проблеми періодизації української

географії зробили Я.І. Жупанський та О.І. Шаблій. Я.І. Жупанський виділяє в якості етапів розвитку української географії: 1) стародавні часи; 2) часи Київської Русі; 3) період середньовіччя (до кінця XVIII ст.); 4) нові часи; 5) новітні часи. У даній періодизації простежується поєднання цивілізаційного підходу, де розвиток географії на одному з етапів розглядається у певному державно-політичному утворенні (Київській Русі) та хронологічного підходу. Під "середньовіччям" слід розуміти, очевидно, не лише історичний період середніх віків, а більш довгий етап, що передував становленню географії як науки.

О.І. Шаблій [7] подає таку періодизацію історії географічної науки, яка пов'язує її розвиток не лише із загальною еволюцією суспільства, а й ураховує внутрішню логіку розвитку самої науки. На основі цього виділяються такі періоди її розвитку: 1) класичний період (до кінця XVII ст.); 2) новий період (XVIII – перша половина XIX ст.); 3) новітній період (від другої половини XIX ст.).

Основні етапи розвитку *економічної географії* в Україні найбільш повно висвітлені М.Д. Пістуном [6]. Він виділяє: 1) стихійно-описовий етап (від античних часів і до кінця XVI ст.); 2) цілеспрямовано-описовий етап (XVII – XVIII ст.); 3) власне економіко-географічний етап (від XIX ст. і до цього часу). Такий підхід до періодизації економічної географії ґрунтується на методологічних особливостях розвитку географічної науки в різні часи.

Постановка проблеми дослідження. Враховуючи роль і значення суспільної географії в розвитку регіонів України, формуванні регіональної політики тощо, підсилюється значення досліджень розвитку самої науки регіонального рівня. Відзначимо, що на сьогодні ще недостатньо досліджено етапи формування і розвитку географії в Харківському регіоні і, зокрема, її суспільної гілки. Тривалий період розвитку суспільно-географічної думки в Харківському регіоні в різних суспільно-політичних та соціально-економічних умовах зумовлює необхідність виділення етапів та основних векторів цього розвитку.

Результати особистих досліджень. Не можна розглядати розвиток географічної науки в одному окремо взятому регіоні (у нашому випадку – Харківському) без урахування умов її формування, зовнішніх впливів, загальних тенденцій розвитку суспільства. Так само не можна розглядати розвиток суспільної географії без аналізу розвитку географічних ідей загалом, оскільки вона є невід'ємною складовою системи географічних наук та застосовує хорологічний підхід і загальні методи дослідження, властиві всій географії. Порушення поступальності в розвитку географічної науки в одному регіоні, неспівпадіння певних станів її розвитку в різних регіонах, "накладання" в часі різних напрямків ускладнює виділення етапів розвитку суспільної географії.

Під терміном «суспільно-географічні дослідження», який хоч і ввійшов у наукову термінологію на рубежі XX і XXI ст., ми будемо розуміти всі напрямки просторових досліджень суспільства, незалежно від історичного періоду.

Аналізуючи розвиток суспільної географії у Харківському регіоні, доцільно виділяти етапи та відповідні їм напрями її розвитку.

Перший етап суспільно-географічних досліджень на Харківщині можна віднести до середини XVII – першої половини XVIII ст. В цей період територія краю починає інтенсивно заселятися і освоюватися, виникає багато поселень – слобід, а також усі міста майбутньої Харківської губернії. Виходячи з важливості геополітичного положення краю, особливостей його воєнно-стратегічного значення, перші географічні дослідження здійснювалися з ініціативи органів влади Московської держави, яка, забезпечуючи захист своїх південних кордонів, змушена була детально вивчати прилеглі південні території, створюючи суцільну лінію оборонних укріплень [4]. Перед початком будівництва укріплень складали креслення та описи місцевості, які часто мали *розрізнений, несистематичний характер*.

Другий етап охоплює другу половину XVIII – XIX ст. Його можна назвати *статистичним*. Суспільно-географічні дослідження на Слобожанщині носили *ста-*

тистичний характер і проводилися в системі господарсько-статистичних описів окремих регіонів Російської імперії. До них належать: загальні переписи населення, регіональні переписи населення – ревізії, переписи населення окремих міст, статистичні матеріали про господарство тощо. Таке спрямування географічних досліджень було характерною рисою і європейської географії, особливо німецької, де у XVIII ст. зароджується нова галузь знання – *камеральна статистика*. Статистичні дослідження у Слобідській Україні здійснювалися переважно органами державної влади і носили практичний характер.

Крім того, у другій половині XVIII ст. починаються *наукові дослідження* території Слобожанщини, організовані вченими Російської Академії наук, які проводили експедиції з науковою метою. Результати цих досліджень цінні в першу чергу з точки зору фізичної географії. Описи населення і господарства були супутніми у природничо-географічних описах.

Із заснуванням Харківського університету у 1804 р. географічні дослідження краю були підкріплені освітньою базою. Географія викладалася спочатку на словесному відділенні на кафедрах загальної історії, географії та статистики і російської історії, географії та статистики. Це відповідало тенденції поєднання історико-географічних і статистичних досліджень, особливо з урахуванням того, що значна частина перших викладачів кафедр були запрошені з Німеччини та інших країн Європи. При цьому географічна складова в освітньому та науково-дослідницькому процесі значно поступалася статистичній.

Паралельно із статистичним напрямом досліджень з початку XIX ст. зароджуються власне *економіко-географічні дослідження* у Слобідській Україні, започатковані, як ми вважаємо, засновником Харківського університету В.Н. Каразіним. Будучи вченим-енциклопедистом, він займався, крім природничих досліджень, дослідженнями в галузі комерційної географії (у тому числі зовнішньоекономічних зв'язків), населення (демографії, розселення, етнокультурних особливостей та ін.), природних ресурсів, сільського господарства, розміщення виробництва та ін. [5].

Однак економіко-географічні дослідження були, скоріше, винятком на тлі статистичних досліджень, які вже мали напрацьований методичний апарат і досвід європейської науки. І коли в європейській географії у першій половині XIX ст. набирають популярності ідеї антропоцентризму К. Ріттера, які пізніше слугували основою для розвитку *антропогеографії*, у Харківському університеті вони не знаходять реалізації. Це можна було пояснити як суперечливістю географічних ідей самого К. Ріттера, так і неготовністю університетської географічної спільноти до їх сприйняття. Ідеї розвивати на історико-філологічному факультеті історичну географію (у розумінні К. Ріттера) у зв'язку з етнографією у 60 – 80-х роках XIX ст. не мали свого продовження, що засвідчувало недостатню розробленість теоретичної і методичної бази, неготовність вчених сприйняти нові ідеї в географії, а також відсутність соціального замовлення на антропогеографічні дослідження, що було зумовлено особливостями соціально-політичної обстановки в Росії того часу.

У другій половині XIX ст. в російській географії починають розвиватися ідеї єдності і цілісності матеріального світу, започатковані В.В. Докучаєвим і покладені в основу його еволюційно-генетичного методу дослідження природних явищ. Ідеї В.В. Докучаєва були продовжені його учнем А.М. Красновим, який у 1889 р. після приїзду з Петербурга до Харкова створив і очолив кафедру географії та етнографії на фізико-математичному факультеті. Це означало, з одного боку, поворот до природничо-географічних досліджень і недостатню увагу до антропогеографії, а з другого – створювало передумови для подальшої інтеграції обох гілок географічної науки при комплексному дослідженні природи, населення і його господарської діяльності.

Третій етап розвитку суспільно-географічної думки в Харківському регіоні можна віднести до 20-х – початку 30-х років XX ст. Він був пов'язаний як зі зміною політичного устрою держави, так і з стано-

вленням нових теоретичних основ самої географічної науки. Перебування столиці України у м. Харкові з 1919 до 1934 р. сприяло посиленню ролі міста як адміністративного, промислового, наукового та культурного центру держави. Разом з тим руйнація господарства в роки Першої світової та громадянської війни, політика радянської влади, спрямована на приниження статусу інтелігенції як суспільного класу, некомпетентність нової влади у різних сферах суспільного життя – все це призвело до негативних явищ у освітньому та науковому житті Харкова початку 20-х рр. XX ст.

Характерною рисою наукового життя того періоду було відокремлення науки від освіти після реорганізації Харківського університету, а також прикладний характер наукових досліджень, зумовлений потребами суто державного будівництва. Можна виділити наступні основні напрями суспільно-географічних досліджень (рис):

1) *статистичний*, що організовувався центральними органами державної влади;

2) *економіко-географічний*, що розвивався у структурах Всеукраїнської Академії Наук під керівництвом К.Г. Воблого;

3) *антропогеографічний*, основи якого були закладені С.Л. Рудницьким в Українському науково-дослідному інституті географії та картографії, що був заснований у 1927 р. в Харкові.

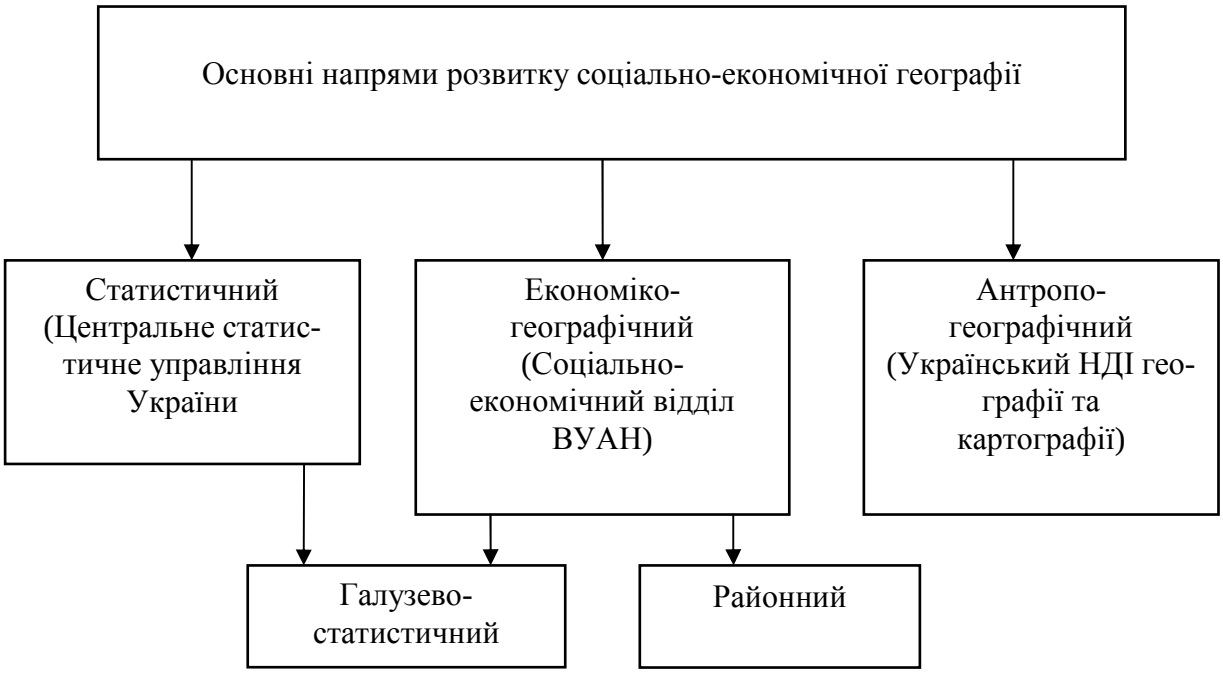

Рис. Напрями розвитку суспільно-географічних досліджень у Харківському регіоні в 20-х роках XX ст. (складено автором)

Це був період пошуків суспільною гілкою географічної науки об`єктно-предметного поля досліджень, місця в системі природничих чи суспільних наук. Формування соціально-економічної географії в нових умовах перебувало під впливом європейських ідей антропогеографії (С.Л. Рудницький) та власне економіко-географічних ідей, виразником яких був К.Г. Воблий і якого можна вважати фундатором української економічної географії.

Четвертий етап розвитку суспільно-географічної думки охоплює середину 30-х – кінець 80-х років XX ст. Початком цього етапу було заснування *кафедри економічної географії* у 1934 р. у відновленому Харківському університеті. В 30-х рр. у Харківському регіоні набув поширення *районний напрям* економіко-географічних досліджень, започаткований в СРСР М.М.

Баранським. Економіко-географічні дослідження були спрямовані в першу чергу на вивчення розміщення господарства в регіональному аспекті, що було пов'язано з плановою командно-адміністративною системою управління економікою.

У другій половині XX ст. економіко-географічні дослідження в Харківському регіоні диверсифікуються та розгалужуються за напрямами. Проводились дослідження як окремих галузей, так і комплексного регіонального характеру, в яких продовжувала переважати економічна складова. У 80-х роках спостерігається поступовий поворот до соціальної складової в географічних дослідженнях і формується новий напрям – *соціально-економічна географія*.

П'ятий етап охоплює 90-ті роки XX ст., коли в нових суспільно-політичних та економічних умовах незалежної України посилюється акцент на географічних дослідженнях міжнародних економічних відносин, комерційної та інвестиційної діяльності. За такого підходу соціально-економічна географія наближалася до системи економічних наук.

Кінець 1990-х – початок 2000-х років можна назвати кризовим періодом розвитку суспільної географії у Харківському університеті. Кафедра соціально-економічної географії і міжнародних економічних відносин припинила своє існування, об'єднавшись з кафедрою геоморфології і охорони природи під назвою «кафедра соціально-економічної географії, природоохоронного менеджменту і геоінформатики». Однак таке штучне утворення не могло проіснувати довго і проводити конструктивну науково-дослідну роботу.

Шостий етап бере відлік з початку XXI ст. Відновлена у 2002 р. кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства почала концентрувати суспільно-географічні дослідження на території Харківського регіону. На початку XXI ст. підвищується значення *соціально-географічних досліджень*, зростає увага до комплексних регіональних досліджень. Суспільно-географічні дослідження все більше покликані задовольняти практичні потреби суспільства і мають охоплювати простір не лише кількісно, а й якісно, приділяючи значну увагу виявленню закономірностей, особливостей внутрішньорегіонального розвитку тощо. Тобто виникає розуміння того, що необхідно глибше вивчати власний Харківський регіон із застосуванням комплексного підходу і зосереджуватися перш за все на дослідженнях соціальної сфери. Це пов'язано з підвищенням ролі і значення саме соціальної складової в суспільстві, яке в майбутньому буде ще більше зростати і визначати прогрес суспільства в цілому. Перспективними напрямками стають дослідження стійкого розвитку України в цілому і окремих регіонів, зокрема.

Висновки. Провівши аналіз розвитку суспільно-географічної думки у Харківському регіоні, можна стверджувати, що її зміст і структура, особливості на різних етапах розвитку визначає низка факторів, а саме:

1) панування тих чи інших суспільно-політичних умов, які створюють чи обмежують можливості для розвитку даної науки або визначають його пріоритетні напрямки;

2) цивілізаційний розвиток, який охоплює комплекс філософсько-світоглядних, культурологічних та інших аспектів, властивих тому чи іншому етапу розвитку людства і які справляють вплив на науку.

3) впливи різних напрямів в самій науці, що залежить від ступеню наукових контактів між різними регіонами та країнами.

4) суб'єктивний фактор, який часто складно врахувати, але не можна недооцінювати. Йдеться про роль особистості в науці, яка часто всупереч об'єктивним стримуючим умовам визначає напрями її розвитку. Для Харківської географії такими постатями є В.Н. Каразін, А.М. Краснов, В.К. Воблий, С.Л. Рудницький.

Література

1. Джеймс П., Мартин Дж. Все возможные миры. История географических идей. / Перевод с

англ. Кудряшевой Л.Н. – М.: Прогресс, 1988. – 671 с.

2. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні: Навч. посібник, – Львів: Світ, 1997. – 264 с.

3. Исаченко А.Г. Развитие географических идей – М.: Мысль, 1971. – 416 с.

4. Кандиба Ю.І. Перші суспільно-географічні дослідження Слобожанщини // Регіональні географічні дослідження України та суміжних територій: Збірник наукових праць / Відп. ред. Ю.О. Кисельов. – Луганськ: Альма-матер, 2006 – С. 126-128.

5. Нємець Л.М., Кандиба Ю.І., Путренко В.В. Внесок Василя Назаровича Каразіна у розвиток економічної і соціальної географії в Харківському університеті // Вісник Харківського національного університету: Геологія – Географія – Екологія. – 2005. - № 655. – С. 128-135.

6. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.

7. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.

УДК 314.18 (477.52) ***Олеся Корнус***

ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ МІЖ ДВОМА ОСТАННІМИ ПЕРЕПИСАМИ НАСЕЛЕННЯ

У статті розглядаються особливості демографічної ситуації, що склалася в Сумській області. Аналізуються дані Всесоюзного перепису населення 1989 р. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Детально розглядаються та порівнюються основні демографічні показники. Подані рекомендації для покращення демографічної ситуації в Сумській області.

Olesya Kornus. **Demographic Development of ehe Sumy Area Between Two Last Population Censuses.** *In the article the demographic situation that has developed in the Sumy area is considered. The data of All-Union population census of 1989 are analyzed and All Ukrainian population censuses 2001. In details are considered and compared the basic demographic parameters. The recommendations submitted for improvement of a demographic situation in the Sumy area.*

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні склалася несприятлива демографічна ситуація, що характеризується різким падінням народжуваності, високим рівнем смертності населення, зменшенням середньої тривалості життя, Характерне посилення деформації шлюбно-сімейних процесів, відкладання шлюбів, розлучення та народження дітей тощо. Спостерігаються негативні тенденції зайнятості у трудовій діяльності, доходів та порушення структури споживання населення, що призводить до зниження демографічного, трудового та соціального потенціалу країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що науковці приділяєть багато уваги проблемам демографічних процесів в Україні (Д. Богиня, О. Багуцький, Л. Ільчук, С. Мельник, С. Пирожков, О. Перхач, В. Стешенко, В. Хвіст, П. Шевчук). У Сумській області демографічну ситуацію вивчала Г. Леонтьева.

Метою статті є аналіз демографічних показників за даними Всесоюзного перепису 1989 р. та Всеукраїнського перепису населення 2001 р., визначити головні проблеми демографічної ситуації у Сумській області та головні напрямки демографічної політики.

Невирішені проблеми. Аналіз демографічної ситуації у Сумській області показує ряд невирішених проблемних питань демографічного розвитку області. Подолання демографічної кризи і нормалізація відтворення населення є головними пріоритетними діями держави.

Виклад основного матеріалу. За останні роки в Сумській області спостерігається негативна тенденція до скорочення загальної чисельності населення. Протягом 1989-2001 рр. воно скоротилося на 133 тис. чол. Це пов’язано зі зниженням рівня народжуваності, зростанням смертності і, як наслідок, – від’ємним приростом населення. Загальна чисельність наявного насе-

лення Сумської області станом на кінець 2001 р., за уточненими даними Всеукраїнського перепису населення, дорівнювала 1299,7 тис. осіб, що становить 90,7 % від чисельності населення області в 1989 р. (рис. 1).

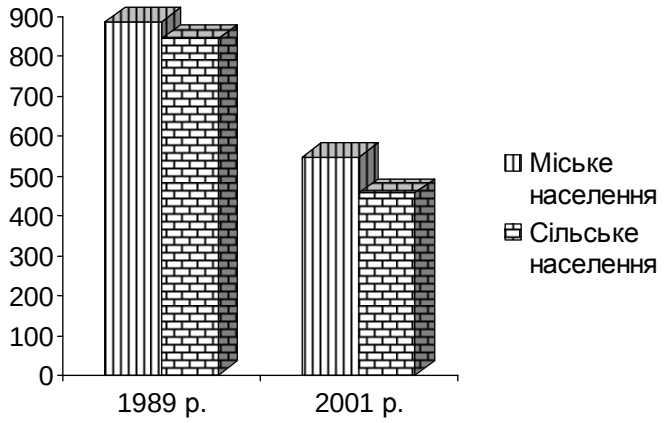

Рис. 1. Зміна чисельності міського та сільського населення Сумської області за міжпереписний період 1989 та 2001 рр.

Спостерігається процес скорочення не тільки сільського, а й міського населення. У 1989 р. кількість міського населення становила 885,2 тис. осіб (61,8 %), сільського – 547,5 тис. осіб (38,2 %). Кількість міського населення в 2001 р. становила 842,9 тис. осіб (64,9%), сільського – 456,8 тис. (35,1%). Серед них налічувалося 593,8 тис. чоловіків (45,7%) та 705,9 тис. жінок (54,3%).

Аналізуючи динаміку чисельності населення Сумської області, бачимо, що співвідношення міське населення – сільське населення: міське за даними Всеукраїнського перепису 2001 р. зростає, а сільське скорочується (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка чисельності населення Сумщини за міжпереписний період

	Кількість наявного населення у 2001 р., тис. осіб		**У % до всього населення**		**За 1989 р.**	
	міське	**сільське**	**міське**	**сільське**	**міське**	**сільське**
По області	**842,9**	**456,8**	**64,9**	**35,1**	**61,8**	**38,2**
Сумська міськрада	293,1	2,7	99,0	1,0	99,2	0,8
Охтирська міськрада	50,4	0,3	99,4	0,6	99,4	0,6
Роменська міськрада	50,4	0,5	99,1	0,9	99,2	0,8
м. Шостка	87,1	–	100,0	–	100,0	–
Білопільський район	34,0	27,3	55,5	44,5	52,4	47,6
Буринський район	11,7	25,3	31,6	68,4	29,1	70,9
Великописарівський район	8,8	18,2	32,5	67,5	30,9	69,1
Глухівський район	5,0	26,9	15,7	84,3	14,9	85,1
Конотопський район	3,0	36,4	7,6	92,4	7,5	92,5
Краснопільський район	11,3	22,7	33,2	66,8	32,2	67,8
Кролевецький район	25,2	21,6	53,8	46,2	49,0	51,0
Лебединський район	–	27,7	–	100,0	–	100,0
Липоводолинський район	5,4	17,9	23,1	76,9	20,4	79,6
Недригайлівський район	10,1	21,2	32,2	67,8	30,5	69,5

Охтирський район	2,7	28,8	8,6	91,4	12,0	88,0
Путивльський район	17,4	17,0	50,4	49,6	48,1	51,9
Роменський район	–	46,3	–	100,0	–	100,0
Середино-Будський район	9,7	11,1	46,8	53,2	43,3	56,7
Сумський район	10,8	51,9	17,2	82,8	18,3	81,7
Тростянецький район	23,3	18,7	55,5	44,5	52,1	47,9
Шосткинський район	7,5	17,0	30,8	69,2	30,1	69,9
Ямпільський район	18,6	11,6	61,4	38,6	59,6	40,4

Скорочення чисельності населення відбувалось в усіх адміністративних районах області, особливо складна ситуація – у Конотопському, Шосткинському та Середино-Будському районах (табл. 2).

Якщо проаналізувати дані Всесоюзного перепису населення 1989 р. та порівняти кількість населення Сумської області двох переписів, можна сказати, що зміни, які відбулися у розміщенні наявного населення у містах та районах не є сприятливими для Сумської області – відбулося скорочення населення. Порівняльні цифри переписів 2001 р. та 1989 р. у наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Зміни у чисельності населення за міжпереписний період (тис. осіб)

Назви міськрад та районів	Кількість наявного населення		2001 р. у % до 1989 р.
	2001 р.	1989 р.	
По області	1299,7	1432,7	90,7
Сумська міськрада	295,8	293,7	100,7
Глухівська міськрада	36,1	36,2	99,7
Конотопська міськрада	97,3	100,9	96,4
Лебединська міськрада	29,7	33,4	88,9
Охтирська міськрада	50,7	51,0	99,4
Роменська міськрада	50,9	57,5	88,5
м. Шостка	87,1	92,9	93,8
Конотопський район	39,4	49,6	79,4
Середино-Будський район	20,8	25,8	80,6
Шосткинський район	24,5	30,3	80,9
Ямпільський район	30,2	37,3	81,0
Глухівський район	31,9	39,0	81,8
Лебединський район	27,7	33,6	82,4
Буринський район	37,0	44,3	83,5
Недригайлівський район	31,3	37,3	83,9
Роменський район	46,3	54,5	85,0
Білопільський район	61,3	72,0	85,1
Тростянецький район	42,0	49,3	85,2
Великописарівський район	27,0	31,6	85,4
Путивльський район	34,4	40,2	85,6
Краснопільський район	34,0	39,4	86,3
Охтирський район	31,5	36,1	87,3
Кролевецький район	46,8	53,0	88,3
Липоводолинський район	23,3	26,0	89,6
Сумський район	62,7	67,8	92,5

Аналіз зміни чисельності населення за міжпереписний період буде не повним без урахування змін у людності міст обласного підпорядкування, де процеси збезлюднення значно повільніше, а по Сумській міськраді за досліджуваний період спостерігалося навіть деяке (на 2,1 тис. осіб) зростання чисельності населення. З урахуванням усього населення рейтинг районів щодо темпів депопуляції виглядатиме поіншому (рис. 2). Найбільше скорочення відбулося у північних районах: Середино-Будському (–19,4%), Шосткинському (–19,1%) і Ямпільському (–19,0%).

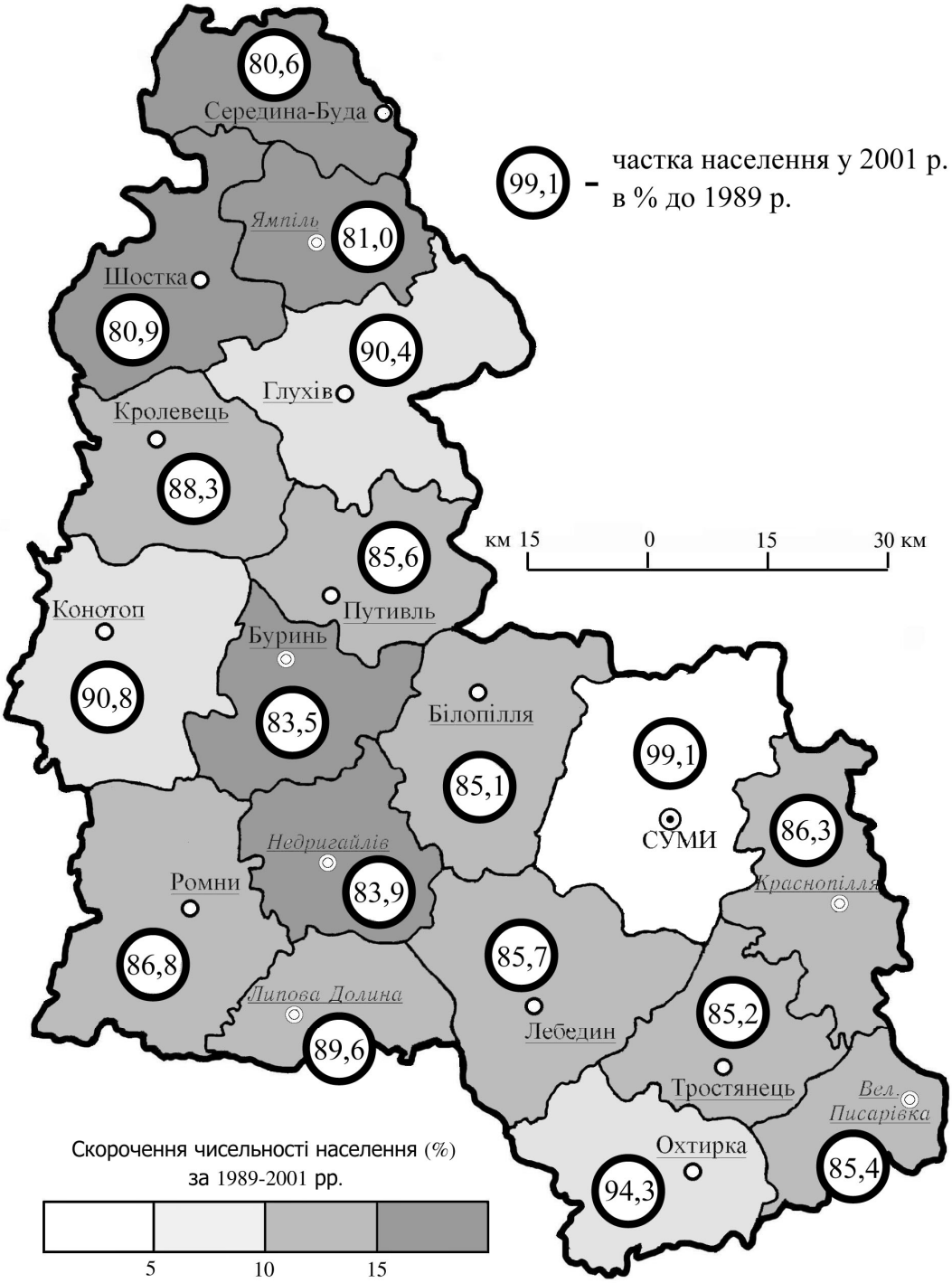

Рис. 2. Скорочення чисельності населення (%) за 1989-2001 рр.

Найповільнішими темпи депопуляції були у Сумському (–0,9%), Охтирському (–5,7%), Конотопському (–9,2%) і Глухівському районах (–9,6%), що пояснюється значно меншими її темпами у міських поселеннях, зокрема великих. Наприклад, у

м. Конотоп населення скоротилося лише на 3,6%, тоді як у Конотопському районі – на 20,6%, чисельність населення у м. Глухові зменшилася за міжпереписний період лише на 0,3%, тоді як у Глухівському районі – на 18,2%. Це іще раз наочно доводить різну швидкість депопуляції сільського і міського населення області.

Під час Всеукраїнського перепису населення крім наявного було опубліковане і постійне населення, за кількістю якого здійснюються розрахунки показників, що характеризують соціально-економічну структуру населення. Загальна кількість постійного населення Сумської області на 5 грудня 2001 р. становила 1427,5 тис. осіб (чоловіків – 592,0 або 45,7 %; жінок – 704,8 або 54,3 %), що на 130,7 тис. менше, ніж у 1989 р.

Характеризуючи загальну чисельність населення за минулі роки, спостерігаємо значне погіршення демографічної ситуації у Сумській області (рис. 3). Найбільша кількість населення була у 1939 р., далі спостерігаються втрати, тільки у 1970 р. рівень смертності населення знижується. А далі – знову демографічна ситуація погіршується. З 1991 р. смертність почала перевищувати рівень народжуваності. Ця тенденція спостерігається і сьогодні.

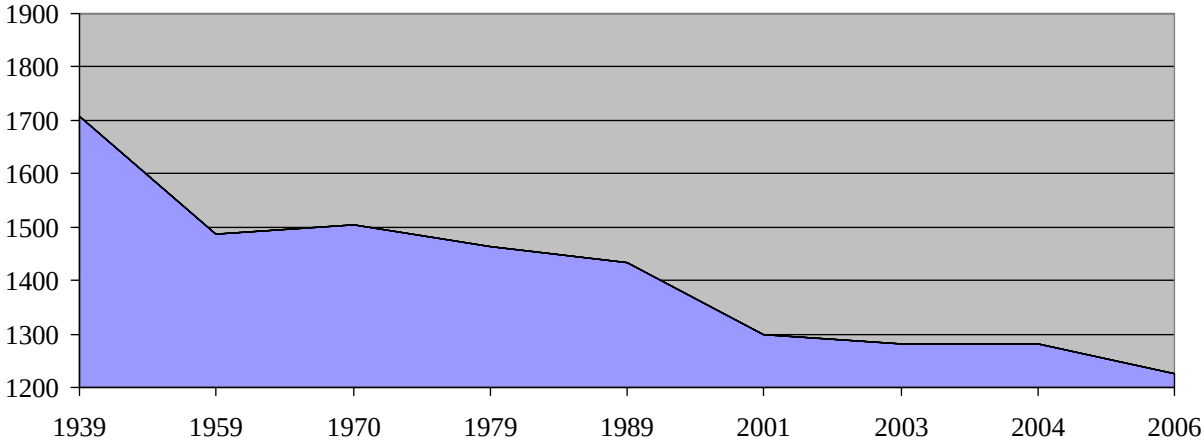

Рис. 3. Зміна чисельності населення в Сумській області протягом 1939-2006 рр.

Важливе значення має аналіз статево-вікової структури населення. Як показав Всеукраїнський перепис населення 2001 р., частка населення працездатного віку в Сумській області складає 56,7%, що вище за показник 1989 р. В порівнянні з 1989 р. населення області скоротилося і становило щодорівня 1989 р. – 90,7%. Однак для окремих вікових груп ситуація неоднозначна. Аналізуючи статево-вікові структури, населення Сумської області за період між переписами населення області „постаріло”. Середній вік населення у 1989 р. становив 38,8 років, а в 2001 р. змінився на 40,5 років. Зміни у віковій структурі населення визначають і зміни в демографічному навантаженні на населення працездатного віку. В області переважає тенденція скорочення демографічного навантаження населення працездатного віку – 265 осіб на 1000 осіб працездатного віку. Вищезазначені дані свідчать про те, що в Сумській області продовжується процес старіння населення, який більше притаманний сільській місцевості.

Аналіз статево-вікової структури постійного населення Сумської області за 1989-2001 рр. показує, що найбільше скорочення кількості населення спостерігається у таких вікових групах: 0-4, 5-9, 55-59 та 100 і старші. Найбільше зросла частка населення у вікових групах 15-19, 20-24, 40-44 та 45-49.

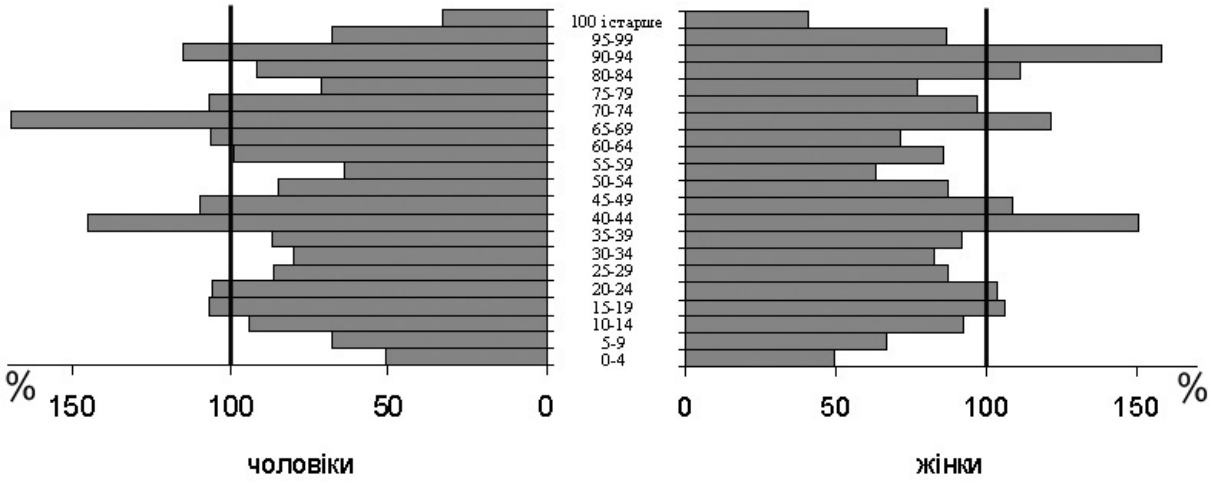

Рис. 4. Зміни у статево-віковій структурі постійного населення за 1989-2001 рр. (1989 р. – 100%)

Аналізуючи віковий склад населення за Всеукраїнським переписом, можна зробити висновок, що найбільша частка населення припадає на осіб у віці 40-44 роки (101,2 тис. осіб) і 70 років і старше (158,2 тис. осіб), а найменша – на 0-4 роки (48,5 тис. осіб). Наведені дані показують, що зменшення частки дітей у загальній кількості населення, поряд із збільшенням частки осіб у віці, старшому за працездатний, ускладнюють сучасну демографічну ситуацію в області і призводять до постаріння населення (табл. 3).

Таблиця 3

Динаміка вікової структури населення Сумщини за 2001-2005 рр. [2]

Вік	Кількість постійного населення *тис. осіб*	У % до підсумку	
		2001 рік	1989 рік
Молодший за працездатний	22,0	17,1	21,6
Працездатний	732,1	56,6	52,9
Старший за працездатний	340,4	26,3	25,5

Сумська область належить до областей із найбільш «старим» населенням (частка осіб віком 60 років і старше в загальній кількості населення перевищує 24,0%) [3].

Для Сумської області характерна низька народжуваність, висока смертність і як підсумок – негативний природній приріст населення. У порівнянні з 1989 р. природний приріст населення зменшився приблизно на –8. Однією з головних причин високого рівня смертності населення стало підвищення рівня захворюваності від інфекційних та паразитарних хвороб. Особливу тривогу викликають темпи поширення ВІЛ/СНІДу. Найбільшу частину інфікованих складає молодь, серед якої 15% – діти та підлітки. Збільшилася смертність від туберкульозу.

Загострення демографічної ситуації відбувається у зв’язку з активізацією міграційних процесів. У Сумській області в кінці 80-х років XX ст. у механічному русі населення спостерігались деякі позитивні зрушення, які ще збереглися на початку 90-х років. Так, у 1992 р. сальдо міграції було позитивним і становило 9,2 тис. чол. Зараз механічний рух населення став негативним і перестав бути джерелом поповнення загальної кількості населення Сумської області.

Сумська область є багатонаціональною. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. на території області проживають представники 95 національностей і народностей. Найбільш чисельна корінна національність – українці. За Все-

українським переписом 2001 р. в області жило 1 152 034 осіб, що складає 88,8% населення області. Друга за чисельністю національність, яка живе на території Сумської області – росіяни, чисельність яких у 2001 р. становила 121 665 осіб, або 9,4% населення області. Кількість білорусів, циганів, вірменів, у загальній чисельності населення області становить відповідно 0,3%, 0,1% і 0,1%. Такими чином, за своєю чисельністю як і у 1989 р., так і у 2001 р. перше місце в області належить українцям, друге – росіянам, третє – білорусам. Разом з тим необхідно зауважити, що частка окремих національностей у 2001 р. у порівнянні з 1989 р. змінилася. Так, частка українців у 2001 р. порівняно з попереднім переписом збільшилась на 3,3% (з 85,5% до 88,8%), а росіян і білорусів навпаки – зменшилася відповідно на 3,9% (з 13,3 до 9,4%) і 0,1% (0,4 до 0,3%). Не залишилась без змін і чисельність окремих національностей. Так, кількість українців у 2001 р. в порівнянні з 1989 р. скоротилася на 68,5 тис. осіб і становила 94,4% до рівня 1989 р.; кількість росіян також скоротилася на 68,4 тис. осіб (64% до 1989 р.); кількість білорусів скоротилася на 2,1 тис. осіб (67% до 1989 р.) (табл. 4).

Таблиця 4

Національний склад населення Сумської області

	Кількість тис. осіб	У % до підсумку		2001 р. у % до 1989 р.
		2001 р.	1989 р.	
українці	1152,0	88,8	85,5	94,4
росіяни	121,7	9,4	13,3	64,0
білоруси	4,3	0,3	0,4	67,3
цигани	1,4	0,1	0,1	83,3
вірмени	1,2	0,1	0,0	у 2,2 р.б.
молдовани	0,8	0,1	0,1	103,5
євреї	0,8	0,1	0,2	32,7
інші національності	4,6	0,4	0,4	87,9

Чисельність деяких національностей не змінилася. Відзначається збільшення частки українців при одночасному скороченні їх абсолютної чисельності.

Сумська область є україномовною. За даними Всеукраїнського перепису українську мову вважали рідною 84% населення області, що на 5,9 % більше, ніж за даними перепису 1989 року. Російську мову визнали як рідну 15,6% населення. У порівнянні з минулим переписом населення цей показник знизився на 5,1 %. Частка інших мов, які були названі як рідна за міжпереписний період зменшилася на 0,1 % і становила 0,4%.

Отже, можна констатувати той факт, що в Сумській області спостерігається глибока демографічна криза. З огляду на обмеження фінансових ресурсів та наявність багатьох проблем у сфері демографічного розвитку, головним загальнодержавним завданням демографічного розвитку Сумської області є зниження смертності населення від хвороб системи кровообігу, хвороб органів дихання; підвищення народжуваності; розвиток мережі служб соціального сервісу та медичного обслуговування людей літнього віку; крім того – зниження рівня безробіття та створення нових робочих місць, запобігання транзиту та перебуванню в Україні нелегальних мігрантів [1].

Висновки. Отже, виходячи з викладеного матеріалу, зазначимо, що для вирішення демографічних проблем, що охопили населення, потрібно розробити комплексну програму подолання демографічної кризи. У зв’язку із значним зниженням народжуваності, зростанням смертності та погіршенням здоров'я необхідно докласти максимальних зусиль для збереження чисельності населення. Це є основним зміс-

том подолання демографічних проблем на сьогодні. Подолання та покращення демографічної ситуації в Сумській області можливе за умови:

- підвищення рівня життя та подолання бідності на основі зростання доходів населення;
- покращення соціальної інфраструктури;
- збереження і зміцнення репродуктивного здоров'я населення, покращення здоров'я материнського та дитячого населення та стимулювання народжуваності через збільшення грошових дотацій під час народження дитини;
- збільшення зайнятості молоді та розробка програм молодіжного житлового кредитування;
- будівництво соціального житла для громадян, які не мають можливості його придбати;
- забезпечення розвитку освіти, культури, відпочинку;
- забезпечення ефективної зайнятості населення та реформування сфери праці;
- покращення рівня життя сільського населення;
- регулювання міграційних процесів в області.

Література

1.Ільчук Л.І. Концепція демографічного розвитку України на 2005-2015 рр. (проект) / За матеріалами Інституту демографії, Національної академії наук України, Інституту демографії та соціальних досліджень. – К., 2005.

2. Корнус О.Г. Деякі аспекти демографічної ситуації в Україні та Сумській області у 2001-2005 роках // Мат-ли міжн. наук.-практ. конф. студентів та молодих науковців „Регіон 2006: Суспільно-географічні аспекти" (17 – 18 травня 2006 року, м. Харків) / Гол. ред. колегії К.А. Нємець. – Харків: РВВ ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2006. – С. 96.

3. Мельник С., Гаврюшенко Г., Шубєнок С. Демографічна ситуація в Україні: Стан, головні проблеми та способи їх вирішення // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 4. – С. 22 – 27.

4. www.sumystat.sumy.ua

УДК 911.3

Людмила Ключко

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИКО - ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СФЕРИ РЕЛІГІЇ

Розглядаються теоретичні наробки науковців різних галузей, в тому числі і з географії, стосовно функцій релігії, впливу її на свідомість і зміну ментальних особливостей українського соціуму, визначаються тенденції стосовно розвитку релігійної сфери в Україні в цілому та, зокрема в Харківському регіону.

***Lyudmyla Klyuchko.* Some theoretical and applied aspects of social-geographic research of the religious sphere.** *The theoretical works of the scientists in a different branches including geography about the functions of religion, its influence on the consciousness and changes in mental features of the Ukrainian society are analyzed. The tendencies in religious sphere's development in Ukraine and in Kharkov region are determined.*

Актуальність теми дослідження. На початку Ш тисячоліття все складнішими стають соціальні проблеми, зокрема проблеми взаємодії між державами, народами, соціальними спільнотами. Вчені багатьох наукових напрямків досліджують цей феномен нового тисячоліття, намагаючись знайти реальні шляхи виходу з соціальної кризи сучасної цивілізації, бо тероризм, військові, етнічні, політичні та інші конфлікти буквально заполонили свідомість людей, загрожуючи поступальному розвитку глобального соціуму. Сьогодні виникає питання про необхідність дослідження особливостей функціонування закладів культури, освіти, релігії, які в основному формують ментальні особливості певних соціальних груп населення, регіональних соціумів і глобального соціуму в цілому. Суспільна географія в цілому і соціальна як її складова займаються дослідженнями просторово-часових аспектів

функціонування глобального соціуму на різних його ієрархічних рівнях. Зазначені проблеми є особливо актуальними для пострадянського простору і України зокрема, бо низка економічних, екологічних, політичних проблем стрімко підсилюють соціальну напругу в суспільстві, загрожуючи його поступальному розвитку та залученню до європейської та світової спільноти, втіленню стандартів життя найбільш розвинених країн світу.

Проблема функціонування релігійної сфери завжди була дуже непростою за радянські часи, хоча вплив її на суспільну свідомість, особливо в наш час важко переоцінити. Більш того, все більша частка населення прилучається до релігії, відвідує релігійні заклади, сповідає релігійні традиції та вимоги. Отже, ця сфера як важлива складова соціальної сфери в цілому і сфери культури в більш вузькому аспекті, вимагає уваги дослідників. Проблемами дослідження релігійної сфери займаються соціологи і філософи, культурологи та історики і, безумовно, географи. Сьогодні дуже важливо визначити не лише загальні наукові особливості зародження, формування та розвитку релігійної сфери в просторово-часовому континуумі, а й визначити прикладні аспекти стосовно окремих регіонів, зокрема України. Потребують дослідження і уточнення не лише існуючі та нові функції релігії, а й встановлення закономірностей впливу певних її видів на окремі соціальні групи (вікові, професійні, політичні тощо).

Мета та завдання дослідження. Враховуючи актуальність теми, автор в своєму дослідженні намагається проаналізувати теоретичні наробки науковців інших галузей стосовно функцій релігії, впливу її на свідомість і зміну ментальних особливостей українського соціуму, визначити тенденції стосовно розвитку релігійної сфери в Україні в цілому та, зокрема в Харківському регіону, соціум якого є досить непростий в масштабах держави.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідження релігійної сфери є важливим завданням географічної науки, хоча б через той незаперечний факт, що всі світові релігії (за виключенням буддизму) за місцем свого народження мають невеличку географічну територію, що знаходиться в пустинях між Середземним, Каспійським та Червоним морями. Тут зародилися і звідси розповсюдилися по всьому світу такі релігії як християнство, іслам, іудаїзм. Подальші трансформаційні зміни відповідних релігій, відмінності від своїх первозданних культів, обрядів тощо залежать і від впливу географічних та кліматичних умов в нових місцях їхнього розповсюдження. Дослідженням релігійної сфери, розвитку, поширення та впливу на суспільну свідомість окремих видів релігії займалися географи різних поколінь та історичних часів, починаючи з стародавніх. Це питання заслуговує на окремий аналіз, тут зазначимо лише деякі його аспекти. Повертаючись до актуальності теми дослідження зазначимо, що відомий географ Макс Вебер, наприклад в своїй "Протестантській етиці" зазначав про вплив певного типу ментальності на розвиток європейського протестантизму і це позначилося на розвитку лібералізму в період становлення капіталізму в країнах Європи [5]. Географічний підхід до дослідження різних видів релігії, поширення та визначення їх ролі в суспільстві ми спостерігаємо в дослідженнях інших вчених колишнього радянського простору [1, 2, 16, 9 та ін.].

Функції релігії є важливим аспектом теоретичних досліджень. Вони найбільш широко освітлені в працях відомих філософів, соціологів, релігієзнавців - Меня А., Дюркгейма Е., Малиновського Б., Колодного А., Лобовика М, Бабія М, Виговського Л., Угриновича Д. Так, відомі вчені виділяють світоглядно-сенсотвірну, ціннісно-регулятивну, соціально-організаційну та комунікативно-трансляційну функції релігії, які органічно взаємопов’язані між собою як складові компоненти одного цілого [4].

У житті людини і суспільства світогляд відіграє надзвичайно важливу роль. "Світогляд, – на думку Л. Кривеги, – визначає горизонт бачення людиною світу, формує її позицію до всіх життєво важливих моментів її буття. До того ж позицію не тільки теоретичну, але й практичну, яка визначає не тільки цілі, ідеали і сенс життя

життєдіяльності індивіда, але й засоби їх реалізації, а також сам спосіб соціальної активності" [7].

Ціннісно-регулятивна функція релігії проявляється в формуванні у людини, соціумі ціннісних орієнтирів – матеріальних чи духовних, а також забезпечує поведінку людини за насамперед визначеною схемою (культові обряди, норми тощо).

Соціально-організаційна функція сприяє інтеграції людей в певні спільноти на різних ієрархічних рівнях (колектив, держава і т.д.). Тому в процесі розвитку суспільства реалізація соціально-організаційної функції релігії має особливе місце в його житті, тому що поряд з виконанням своєї первинної функції – соціалізації індивіда, об’єднує в стабільну спільноту [3].

В процесі життєдіяльності людини засвоюються суспільні цінності, передається інформація, відбувається обмін досвідом, зміцнюються зв'язки між членами колективу, конфесії. На цьому рівні проявляється комунікативно-транслююча функція, тобто реалізується життєво необхідна потреба індивіда в спілкуванні з іншою людиною, обміном інформацією, а то й простого співпереживання, співчуття, розуміння і підтримки.

Серед географів питаннями функцій релігії займалися Шевчук Л., Любіцева О., Мезенцев К., Павлов С.Ю Топчієв О. та інші. Так, Шевчук Л. визначає інтегративну, комунікативну, регулятивну та світоглядну функції.

Територіальна організація релігійної сфери розглядається в дослідженнях українських географів. Так, заслуговують уваги роботи Патійчука В. "Територіальна організація релігійної сфери адміністративної області (на прикладі Волинської області)", де вивчаються особливості, закономірності і проблеми територіальної організації релігійної сфери адміністративної області; автор наголошує, що вперше проведе комплексне дослідження територіальної організації релігійної сфери адміністративної області, застосовується поняття територіально-релігійні системи. Проведено ряд розрахунків, на основні яких зроблено районування Волинської області та виділено 3 райони [13].

В роботі Павлова С. "Організація релігійно-географічної сфери України" досліджено та обґрунтовано суспільно-географічні концепції функціонування і розвитку релігійно-географічної сфери України та церковно-державні відносини. Наукова новизна роботи полягала в тому, що були виявлені закономірності взаємного впливу релігійної сфери та інших компонентів суспільно-географічного комплексу на різних таксономічних рівнях, розроблена методика дослідження георелігійної ситуації, проаналізовані процеси і тенденції, що відбуваються у релігійно-географічній сфері на загальнодержавному та регіональному рівнях, побудовані ситуаційні моделі окремих територіальних конфесійних систем [11].

Робота Кучабського О. "Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація (на матеріалах Львівської області)" розкриває сутність трансформації релігійної сфери, умови та чинники цього процесу на рівні обласного регіону і пов'язаною з цим зміну територіальної організації релігійної життєдіяльності населення. В роботі запропоновано нові підходи до дослідження проблем трансформації релігійної сфери, виявлено та зроблено аналіз зв'язків релігійної сфери з іншими сферами суспільства, природно-географічним середовищем. На прикладі Львівської області проаналізовано особливостей формування регіональної територіальної релігійної системи, розглянуті особливості міжконфесійних стосунків у цій області та їх вплив на територіальну організацію окремих конфесій, удосконалено методику релігійно-географічних досліджень, обґрунтовано територіальну організацію релігійної сфери Львівської області тощо [8].

Ковальчук А. в роботі "Географія релігій в Україні" розглянув територіальну організацію релігійної сфери України у просторово-часовому поєднанні, обґрунтував внутрішню структуру географії релігії, розглядаються теоретичні, методологічні та практичні питання географії релігії,

розроблено методику районування території України.

В навчальних посібниках Павлова С.В, Мезенцева К.В., Любіцевої О.О "Географія релігій", Шаблія О.І. "Географія релігій", Шевчук Л.Т. "Сакральна географія" тощо, розглянуті теоретичні та методологічні аспекти географії релігії та сакральної географії, місце географії релігії в системі географічних наук, зв'язок з іншими науками, понятійно-термінологічний апарат географії релігії, запропоновано релігійно-географічне районування території України та світу в цілому та інше.

Але теоретико-методологічний апарат залишається недостатньо розроблений, існують деякі протиріччя в поняттях і термінах, методиках дослідження релігійної сфери тощо. Тому залишається проблемою аналіз з боку суспільної географії територіальної організації релігійної сфери України та окремих її регіонів, виявлення тенденцій та шляхів подальшого її розвитку. Саме це й є завданням даного дослідження.

Викладення результатів особистих досліджень. Справжнє відродження релігійної сфери почалося в Україні після проголошення її незалежності (1991 р.). Стрімко зростає кількість релігійних громад, відновлюються та будуються нові храми та інші культові споруди, відкриваються нові та відновлюються існуючі раніше вищі та середні навчальні духовні заклади тощо. Але проблема впливу релігійної сфери на свідомість окремих громадян і українського соціуму в цілому пов’язана з низкою дуже складних питань історичного характеру через практичну заборону на протязі дуже тривалого часу існування закладів релігії. Враховуючи зростаючий вплив релігії на свідомість українського соціуму, суспільна географія має дослідити формування нових геопросторових "фокусів" [14] релігійної сфери через визначення та обґрунтування історично важливих релігійних місць на території різних регіонів України; залежність "…територіальної диференціації релігійного життя і діяльності від геопросторових відмінностей в етнодемографічній і природно-географічній обстановці" [17, 27-28]; визначити та обґрунтувати історичні засади та фактори розвитку регіональних релігійних систем; внести певний вклад в розбудову понятійно-термінологічного апарату географії релігії тощо.

Сьогодні в Україні дійсно активно відбуваються процеси реформування релігійної сфери, відновлення і посилення ролі релігійних закладів, громад, діячів церкви, що свідчить про дійсне поширення християнства в нашій країні, а також сучасну терпимість до інших церков і вірувань. На рис. 1 показано зростання кількості релігійних організацій в Україні.

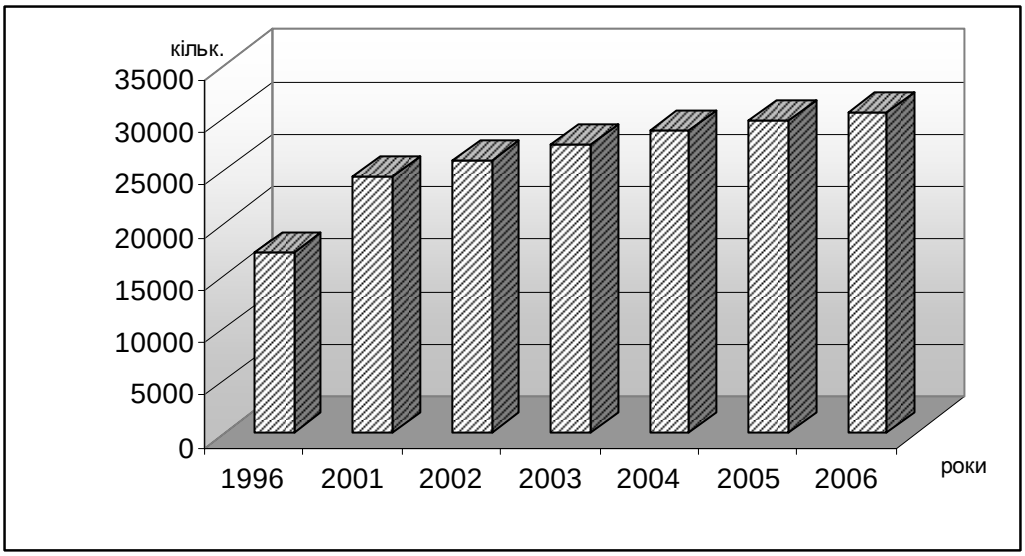

Рис. 1. Динаміка чисельності релігійних організації в Україні (побудована за даними [15]).

Так, на початок 2006 року в Україні діяло 30507 релігійні організації, в тому числі 299 центрів та управлінь, 29262 громади, 386 монастирів. 309 місій, 76 братств, 175 духовних навчальних закладів. Кількість недільних складала 12522, що на 26 відсотків більші, ніж у 2003 році.

На рис. 2 представлена структура релігійних організацій в Україні, де найбільша частка (53 відсотки), належить православним релігійним організація, друге за кількістю релігійних організацій належить протестантським.

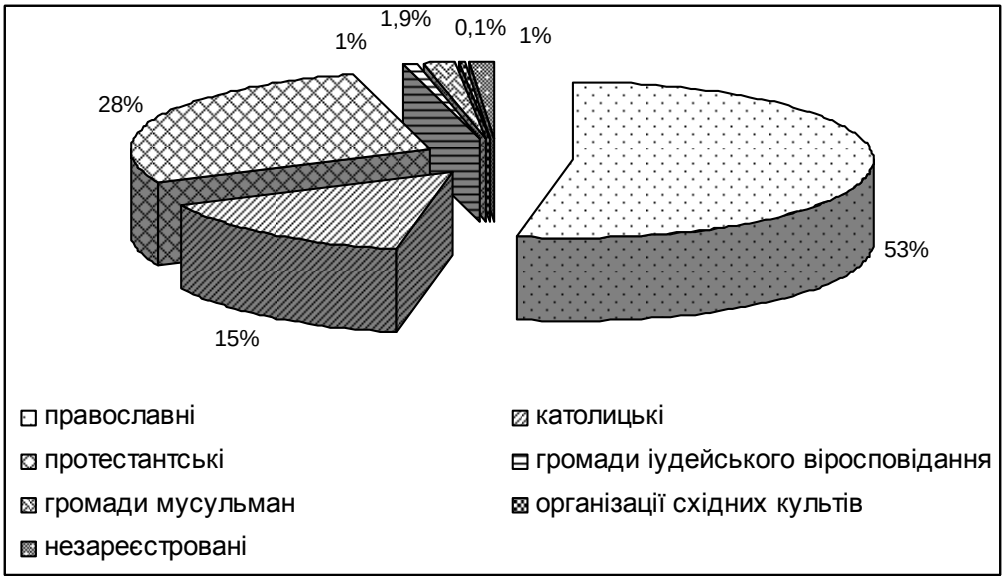

Рис. 2. Структура релігійних організацій в Україні (побудована за даними [15]).

Релігійна сфера має досить чіткі територіальні особливості, які залежать від багатьох факторів, в тому числі етнічного, політичного, історико-географічного характеру. Це пов’язується з впливом на територіальну організації сфери релігії формування та розміщення різних етнічних, національних меншин (наприклад розповсюдження та розміщення мусульманських мечетей, головним чином в Криму, а вплив православної Церкви Російського патріархату здійснюється більше на сході та в центрі України). Важливе значення мають і історико-географічні чинники, бо різні частки сучасної української держави в різні історичні часи були під впливом інших релігій, культур тощо.

Розміщення релігійної сфери дуже тісно пов’язане з характерними особливостями демографічної ситуації в різних регіонах України.

Розглядаючи особливості територіальної організації релігійної сфери на сході України, зазначимо, що Харківська область є досить типовою і яскравою в цьому відношенні. Так, в Харківській області нараховується близько 1,5 млн. віруючих, 30 відсотків з яких складає молодь. Станом на 1січня 2006 року в області в рамках 54 конфесій, церков та релігійних напрямків діяло 732 релігійні організації, (з яких 646 зареєстрували свої устави) в тому числі 700 релігійних об'єднань, 8 духовних навчальних закладів, 7 монастирів, 7 місій, одне братство, 9 духовних управлінь.

Слід зазначити, що 71,2 відсотки релігійних організацій розташовані у 27 районах харківської області. Решта – в Харкові. Повністю покриває сіть сільських районів області Харківська єпархія УПЦ. Зареєстровані православні релігійні організації складають 47,52 відсотки від загальної кількості, протестантські – 42,72 відсотки та 9,76 відсотки припадає на інші релігійні організації. В області працює 530 недільних шкіл для дітей та дорослих, що на 26 відсотків більше, ніж у 2005 році.

В останні роки в Харківській області з'явилася значна кількість нерелігійних організацій. Це загальна тенденція для України, де діє достатньо ліберальний закон "Про свободу совісті і релігійні організа-

ції", що прийнятий у 1991 році. Виникають групи сатанистської орієнтації та церков, що мають вади тоталітарних сект. Тому необхідні зусилля для вивчення процесів, закономірностей і тенденцій розвитку релігійних організацій, їх територіальної організації. а також негативного впливу тоталітарних культів, різних сект на українське суспільство.

Хоча за останні роки в Харківській області не було зафіксовано значних порушень законодавства ні з боку представників релігійних організацій, ні з боку представників влади, але невеликі суперечки у релігійній сфері Харківської області та міста Харкова мають місце. Так, залишається відкритим питання про передачу віруючим Чугуєві Покровського собору, в якому зараз розташовані музей та картинна галерея, що нараховує більше 20 тисяч одиниць експонатів. Питання про перенесення картинної галереї та музею в інше приміщення не може вірі шитися за браком коштів в бюджеті Харківської області.

Конфлікт між представниками православної церкви (УПЦ) та греко-католиками (УГКЦ) за право власності Успенським собором на вулиці Університетській в місті Харкові, про який згадувалося в попередніх роботах, набув широкого резонансу в суспільстві [10].

Головною причиною таких непорозумінь є недостатня кількість культових будівель. Усі разом взяті конфесії області лише на 78,6 % забезпечені власними церковними приміщеннями (найбільш масові УПЦ- на 88%). Мережа культових споруд потребує розширення за рахунок нових та реконструкції старих недіючих, відібраних у віруючих за радянських часів.

Так, в місті Харкові закінчується будівництво наступних культових споруд – храм Георгія Побєдоносця на Салотовці, храм Марії Магдаліни, що розташований на вулиці Щегровській, молебного дому церкви Ісуса Христа та Святих останніх днів на вулиці Блюхера та реконструкція Іоанна Богословської церкви на вулиці Котлова, що значно зменшить соціальну напругу та міжконфесійні протиріччя майнового характеру.

На початку 2007 року в місті Харкові виникло непорозуміння між представниками УАПЦ та місцевою владою з-за надання дозволу та узгодження часу проведення обряду водохрещення 19 січня на джерелі у Саржиному яру.

Своєрідність релігійних конфліктів полягає в тому, що вони можуть виникати як наслідок певних економічних, соціально-політичних негативних процесів в суспільстві, недосконалості державно-церковних відносин, а також протизаконного нормативного обмеження на регіональному рівні прав свободи релігії, релігійних організацій.

Вирішення релігійних конфліктів може здійснюватися різними шляхами, в залежності від їх масштабів, складу учасників, глибини його розвитку тощо. Тому важливо правильно і грамотно проводити регіональну політику країни, з розкриттям і аналізом специфіки управління релігійним життям і діяльністю населення на регіональному рівні, виявлення закономірностей територіальної організації релігійної сфери, оцінки стану її вивченості взагалі в Україні та в регіонах зокрема..

Висновки.

Отже, підводячи підсумки, слід зазначити, що релігійна сфера є невід'ємною частиною соціокультурного життя українського соціуму, яка впливає не тільки на його менталітет, побут, звичаї та традиції. а й на економічні і політичні процеси, що відбуваються у нашій державі. Тому, важливе впровадження цілісної науково обґрунтованої програми щодо відродження релігійної сфери регіону, зваженої соціальної політики, яка забезпечить зменшення міжконфесійної напруги, виконання норм Конституції, діючого законодавства

Актуальними залишаються питаннями вдосконалення та оптимізації територіальної організації релігійної сфери як України в цілому, так і окремих регіонів зокрема, де гідне місце повинні зайняти наукові розробки не тільки філософів, соціологів, політологів, але й соціо-економіко-географів.

Література

1. Алексеева Н.Н. Современные ландшафты зарубежной Азии. М.: ГЕОС, 2000. – 414 с.
2. Бугаев В.К., Гладкий Ю.Н., Файбусович Э.Л. население России: этнический и конфессиональный состав// География в школе, 1998. № 1. с. 10-13.
3. Бучма О. Людина, суспільство, релігія. Духовні трансформації на зламі тисячоліть // Українське релігієзнавство. – 1999. – № 8. – С.12.
4. Виговський Л.А. Функціональність релігії: природа і вияви. – Київ-Хмельницький, 2004. – 340с.
5. Голубчиков Ю.Н. География человека. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 296 с.
6. Ковальчук А.С. Географія релігії в Україні: Автореф. дис. к.г.н.
7. Кривега Л.Д. Світоглядні орієнтації особи в умовах трансформації суспільства: Автореф. дис. д. філос. наук. – С.4.
8. Кучабський О.Г. Релігійна сфера обласного регіону: трансформація і територіальна організація (на матеріалах Львівської області): Автореф. дис. к.г.н.
9. Мягков С.М. Социальная экология. Этнокультурные основы устойчивого развития. М.: НиИПи экологии города, 2001. - 190 с.
10. Нємець Л.М., Ключко Л.В. Умови і фактори формування релігійно-географічної ситуації Харківського регіону (суспільно-географічний аналіз)// Вісник Харківського Національного Університету, сер. геологогія-географія-екологія №704, 2005. – с. 68-74.
11. Павлов С.В. Організація релігійно-географічної сфери України: Автореф. дис. к.г.н.
12. Павлов С.В., Мезенцев К.В., Любіцева О.О. Географія релігій: навч. посібник – К. 1999. - 504 с.
13. Патійчук В.О. Територіальна організація релігійної сфери адміністративної області (на прикладі Волинської області) : Автореф. дис. к.г.н.
14. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник/ За ред. проф. Шаблія О.І. Вид. друге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2000. – 670 с.
15. Статистичний щорічник України за 2005 рік /Держкомстат України.
16. Токарев С.А. О "культе гор" и его месте в истории религии/ Советская этнография, 1982. № 2.
17. Шаблий О.И., Висьтак А.И. Сакральная география: становление и проблемы развития //Проблемы территориальной организации общества. Пермь, 1993. – С. 27-28.
18. Шаблій О.І. Географія релігій. навч. посіб. – Л.: Світ. 1994.-440с.
19. Шевчук Л.Т. Сакральна географія: Навч. посібник. – Львів. 1999. – 160 с.

УДК 339.923(477):061.1 ***Надія Мерза***

ПЕРЕДУМОВИ ПЕРЕХОДУ ДО РЕЖИМУ ВІЛЬНОЇ ТОРГІВЛІ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ

Розглядаються основні передумови створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Аналізуються проблеми двосторонніх зовнішньоторговельних зв'язків і пропонуються шляхи їх вирішення.

***Nadiya Merza*. Pre-conditions of free trade between Ukraine and European Union**. *Author consideres main pre-conditions of creation a free trade zone between Ukraine and European Union. The problems of bilateral external trade relations are analyzed and ways of their solution are proposed.*

Україна активно веде пошук свого місця в європейських інтеграційних процесах. На сучасному етапі найбільш оптимальною формою участі України у міжнародних інтеграційних процесах є перехід до преференційного режиму торгівлі з державами, організаціями. Створення зони вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом – вагомий інструмент підвищення конкурентоспроможності національної економіки, встановлення тісніших взаємозв'язків з країнами Європи.

Аналіз публікацій П. Брентона, О. І. Шниркова, І. В. Бураковського, В. Р. Сіде-

нка засвідчив актуальність даної проблематики. Вітчизняними фахівцями прогнозується, що протягом 2-3 найближчих років будуть проведені переговори, протягом яких буде сформована правова база національної моделі вільної торгівлі з Європейським Союзом.

Питання про зону вільної торгівлі є комплексним і охоплює як загальноекономічні та загальнополітичні передумови, так і вирішення низки технічних правових та організаційних питань [8, 196–200].

Передумовою для створення зони вільної торгівлі є членство України в Світовій Організації Торгівлі. Членство в СОТ, надасть Україні значні економічні переваги. Суттєво зменшаться тарифні та нетарифні обмеження доступу українських товарів практично на всі світові ринки, що дозволить збільшити експорт вітчизняної продукції. Підвищиться ефективність структури експорту за рахунок розвитку виробництва високотехнологічної наукомісткої продукції. Відбудеться покращення умов торгівлі з 135 країнами світу, на яких припадає більше 90 % обсягу світової торгівлі. Приєднання до системи ГАТТ/СОТ дозволить отримати режим найбільшого сприяння в торговельному просторі всіх країн членів СОТ. Членство в СОТ забезпечить справедливе вирішення торговельних суперечок [7].

Загалом внутрішні економічні проблеми суттєво обмежують потенціал співробітництва України з ЄС. Слід реально оцінити той факт, що продукції експортоорієнтованих галузей України – металургійної та легкої промисловості, АПК – сьогодні дуже важко посісти конкурентні позиції на європейських ринках. Для того, щоб отримати конкурентні переваги на ринках ЄС, необхідна глибока структурна перебудова економіки країни, що є довготривалим процесом [11].

Утвердження України на ринку ЄС як виробника наукомісткої продукції сьогодні об'єктивно вимагає не стільки прискореного створення зони вільної торгівлі з ЄС, скільки активізації інноваційного процесу в Україну, а отже, різкого піднесення процесу інформатизації, інтелектуалізації виробництва, подолання технологічного розриву ЄС та України, який значно поглибився протягом 1990-х рр. Значне відставання в рівні інформатизації, процес знекровлення інтелектуального капіталу країни (зумовлений, зокрема, вкрай неадекватним фінансуванням його розвитку, недостатньою забезпеченістю захисту інтелектуальної власності), розриви в технологічному розвитку між Європою та Україною не тільки стримують інноваційні можливості України, а й обмежують можливості сприйняття та освоєння тих виробництв і технологій, які могли б передаватись країнами-членами ЄС.

Істотним чинником обмеження в реалізації ідеї створення зони вільної торгівлі з ЄС є й те, що в Україні немає визначеності в тому питанні, яким має бути зовнішньоекономічний профіль країни в довготерміновому періоді. Адже навряд чи можуть вважатися структурними пріоритетами прості декларації, не підкріплені жодними ресурсами, про так званий інноваційний шлях чи модель розвитку. За таких умов невизначеності невідомо, яким конкретно структурним пріоритетам має підпорядковуватися створення зони вільної торгівлі, а отже, якими мають бути її конкретні механізми регулювання, в тому числі й механізми забезпечення прискореного розвитку за визначеними структурними пріоритетами, механізми захисту інтересів виробників у пріоритетних сферах. Існує ціла низка проблем, які на сьогодні не вирішені в рамках Угоди про партнерство і співробітництво та суттєво перешкоджають установленню сприятливого режиму на ринку ЄС стосовно українських експортерів.

Торгівлі належить центральне місце у системі економічної взаємодії України з ЄС. Проте за якісними та кількісними особливостями структура взаємообміну суттєво поступається відповідним показникам як нових країн-членів ЄС, так і значної кількості країн-сусідів. Товарний обмін між Україною та ЄС відбувається переважно на міжгалузевій основі, що суттєво обмежує матеріальне підґрунтя утворення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. В українському експорті переважають продукція чорної металургії, хімічні продукти

та інші товари з низьким рівнем доданої вартості, тоді як в імпорті - готова продукція високого рівня обробки. Незначним є рівень диверсифікації експорту України. Якщо Україна бажає інтегруватися в економічний простір Європейського Союзу, зазначені структурні характеристики повинні бути кардинально змінені [13, 5].

Створення зони вільної торгівлі об'єктивно потребує вирішення проблеми полегшення доступу українських експортерів на ринки ЄС, для чого необхідні:

- розширення сфери дії для України Генеральної системи преференцій ЄС (ГСП);
- скорочення застосування до України різного роду обмежувальних процедур: квотування, ліцензування, антидемпінгових розслідувань;
- забезпечення істотного прогресу у доступі України до європейського ринку високотехнологічної продукції;
- призупинення "відпливу" в країни-члени ЄС українських вчених та кваліфікованих фахівців з найбільш перспективних галузей науки і техніки;
- забезпечення доступу провідних українських наукових організацій до відповідних науково-технічних програм Євросоюзу – за рахунок входження країни в Європейський дослідницький простір.

З іншого боку, початок впровадження зони вільної торгівлі потребує попереднього врегулювання претензій ЄС до України, а саме у сфері: несумісного з нормами ГАТТ/СОТ стимулювання автомобілебудування в Україні; обмежень імпорту сільськогосподарської продукції; обмежень на експорт брухту чорних металів та насіння соняшнику; дискримінаційного застосування окремих акцизних зборів.

Однією з найбільш складних є проблема забезпечення національного режиму в торгівлі. Так, товарам, що імпортуються з ЄС, повинен надаватися національний режим стосовно внутрішнього оподаткування, а також дії всіх законів, правил і вимог, що впливають на їх продаж, пропонування для продажу, купівлю, транспортування, розподіл або використання. Хоча такий порядок і передбачений статтею 15 УПС, але на практиці бажання захистити свого виробника призводить у ряді випадків до недобросовісного виконання цієї статті з українського боку. Прикладом є політика регулювання в автомобільному секторі (пільги зі сплати ПДВ, акцизу, інших податків до бюджетів), встановлення дискримінаційних акцизних зборів на імпортні алкогольні напої, різна плата за державну реєстрацію (перереєстрацію) пестицидів та агрохімікатів.

Незадоволення ЄС викликало щорічне встановлення українською стороною квот на ввезення продукції тваринництва. Це є порушенням одного із зобов'язань за УПС, яке передбачає незастосування кількісних обмежень імпорту в торгівлі між сторонами угоди.

Ще однією важливою проблемою є створення умов для вільної і добросовісної конкуренції на внутрішньому ринку як невід'ємного атрибуту функціонуючої ринкової економіки. Тому сторони домовились не застосовувати заходів, які викривлюють або загрожують викривити конкуренцію, у тому числі утримуватися від надання такого роду державної допомоги окремим підприємствам чи виробникам товарів, крім первинних, що визначені ГАТТ. Але й в цій сфері знову спостерігаються відхилення – у сфері автомобілебудування, а також стосовно інших галузей та окремих промислових підприємств, де застосовуються такі заходи, як списання заборгованості, надання пільгових кредитів, звільнення від сплати мита та податків [16].

Створення в перспективі зони вільної торгівлі потребує дотримання визначених УПС правил щодо зборів і формальностей, пов'язаних з імпортом та експортом:

- всі збори та платежі, що накладаються на імпорт чи експорт або у зв'язку з імпортом та експортом, повинні бути обмежені в сумі, яка приблизно дорівнює вартості наданих послуг;
- встановлення зборів та формальностей не повинно являти собою опосередкований захист вітчизняних товарів або оподаткування імпорту чи експорту у фіскальних цілях;
- зменшення кількості та номенклатури зборів та платежів, а також скорочен-

ня до мінімуму обсягу та складності імпортних та експортних формальностей, та зменшення і спрощення вимог щодо імпортної та експортної документації.

Отже, проблема створення зони вільної торгівлі не може бути відокремлена від проблеми попереднього повного виконання УПС, яка встановлює правові рамки співробітництва України та ЄС, а також визначає напрями інституційних і структурних реформ в Україні задля створення ефективної ринкової економіки та лібералізації взаємної торгівлі. Це також вимагає попередньої лібералізації зовнішньої торгівлі України на засадах норм СОТ та відмови від протекціоністських заходів, які порушують міжнародні договори та дискримінують товари іноземного виробництва.

Згідно з визначеними Європейською Радою у 1993 р. і доповненими у Мадриді в 1995 р. так званими копенгагенськими критеріями членства в ЄС, Україні належить докласти величезних зусиль для створення відповідного конкурентного порядку, інституціональних структур, стабільного економічного і монетарного середовища.

Водночас послідовна розбудова ефективної ринкової економіки з подальшим поступовим досягненням відповідності копенгагенським критеріям потребує нарощування зусиль на таких ділянках, як:

- забезпечення макроекономічної стабільності на основі реалізації стратегії сталого зростання;
- проведення глибоких структурних реформ з акцентом на становленні ефективного приватного власника, якісних змінах у сфері корпоративного управління, модернізації виробництва у напрямі забезпечення його міжнародної конкурентоспроможності;
- завершення адміністративної реформи з метою створення адекватної принципам ринкового господарства системи державного регулювання з істотним зменшенням рівня бюрократичного втручання в економіку;
- формування фінансових ринкових інститутів - надання пріоритетності у розбудові сучасної системи банків і небанківських фінансових установ; істотний розвиток ринку цінних паперів, розповсюдження новітніх інформаційних технологій організації їх діяльності;
- правове забезпечення ринкових перетворень – насамперед послідовна кодифікація законодавства із забезпеченням його стабільності, прозорості і гарантій виконання законів [16];
- подальша лібералізація торговельного режиму з мінімізацією довільних бюрократичних обмежень торгівлі через нетарифні заходи і впровадження цивілізованих норм регулювання торгівлі, узгоджених в рамках СОТ;
- створення сприятливого для підприємницької діяльності середовища, поліпшення інвестиційного клімату, мінімізація адміністративних бар'єрів для започаткування нового бізнесу, зменшення податкового тиску на підприємців і забезпечення для них прозорих "правил гри", впровадження надійних механізмів забезпечення виконання контрактних зобов'язань, впровадження ефективних процедур банкрутства, декриміналізація економічної діяльності.

Копенгагенська Європейська Рада зазначила, що в сфері економіки вимоги до членства у зоні вільної торгівлі полягають у "наявності як дієвої ринкової економіки, так і здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринкових сил у рамках ЄС".

Критерій наявності дієвої ринкової економіки містить наступні елементи: рівновага між попитом і пропозицією як результат вільної взаємодії ринкових сил; лібералізація цін і торгівлі; відсутність перешкод для доступу на ринок і виходу з нього; наявність достатньої правової бази, включаючи регулювання права власності, виконання законів і контрактів; досягнення макроекономічної стабільності, включаючи цінову рівновагу, стабільність державного фінансування та платіжного балансу; суспільний консенсус щодо найважливіших питань економічної політики; достатня розвиненість фінансового сектору для спрямування збережень на інвестування виробництва.

У свою чергу, критерій здатності витримувати конкурентний тиск і дію ринко-

вих сил у рамках ЄС включає: наявність дієвої ринкової економіки з достатнім рівнем макроекономічної стабільності, що дає змогу суб'єктам ринку приймати рішення в атмосфері стабільності й очікуваності; достатню кількість людських і матеріальних ресурсів, включаючи інфраструктуру (енергопостачання, телекомунікації, транспорт і ін.), рівень освіти і дослідницької діяльності; ступінь впливу урядової політики і законодавства на конкуренцію шляхом проведення торговельної політики, політики конкуренції, надання державної допомоги; достатню частку малих фірм у структурі економіки, оскільки малі фірми отримують вигоду від спрощеного доступу на ринок, у той час, коли великим фірмам зробити це набагато простіше [1, 157].

Наближення законодавства України до законодавства ЄС є одним з основних завдань у реалізації курсу на інтеграцію країни до ЄС. Сьогодні вже започатковано активну роботу у цьому напрямі. Зокрема, створено Міжвідомчу координаційну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС, в рамках якої затверджено Концепцію адаптації законодавства України до законодавства Євросоюзу. Крім того, створено Центр перекладів актів європейського права, прийнято Постанову "Про порядок опрацювання актів Кабінету Міністрів України, а також проектів законів України та актів Президента України, що подаються Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України і Президентові України, з урахуванням основних положень законодавства ЄС". Для реалізації зазначеного вище завдання важливе значення матиме також прийняття Постанови Верховної Ради України "Про програму гармонізації законодавства України до законодавства ЄС".

З метою об'єднання зусиль Адміністрації Президента України, Верховної Ради та Уряду України на цьому важливому напрямі входження країни у структури ЄС у серпні 2000 р. було створено Національну Раду з питань адаптації законодавства України до законодавства ЄС. Згідно з Указом Президента України №145/99 від 9 лютого 1999 р., функції планування та контролю у цій сфері покладено на Міністерство юстиції України. Це створило реальний механізм забезпечення врахування положень європейського законодавства при розробці проектів Податкового, Митного, Цивільного, Антимонопольного кодексів та інших законопроектів, що регулюють правовідносини у сфері інтелектуальної власності, охорони праці, захисту прав споживачів, боротьби з організованою злочинністю тощо [7].

Водночас у згаданій сфері існують і певні проблеми. Передусім є нагальна необхідність запровадження такого порядку, що унеможливить прийняття проектів нормативно-правових актів без урахування законодавства ЄС. При цьому наближення вітчизняного законодавства до нормативних стандартів ЄС не повинно розглядатися як просте механічне перенесення європейських норм до українського законодавства. Мова має йти про впровадження принципів європейського регулювання з врахуванням досягнутого в Україні ступеня зрілості суспільно-економічних відносин і специфіки менталітету українського народу [8].

Виходячи з цього, ефективними інструментами наближення законодавства України до законодавства ЄС мають стати міжпарламентський діалог з Євросоюзом і країнами-членами ЄС, а також запозичення українськими парламентарями законотворчого досвіду європейських колег.

Таким чином, досягнення цілей відповідності української держави та суспільства копенгагенським і мадридським критеріям членства в ЄС є головним довгостроковим завданням євроінтеграційного курсу України. Серед конкретних напрямів співпраці першочергове значення надається створенню зони вільної торгівлі з Євросоюзом. Така перспектива визначена в Угоді про партнерство і співробітництво – міжнародно-правовій основі сучасних двосторонніх відносин між Україною та ЄС. Вже зроблені перші кроки щодо вивчення практичних можливостей створення такої зони. Україна поставила питання про започаткування відповідного переговорного процесу з ЄС. На Паризькому саміті Україна – ЄС у

вересні 2000 р. досягнута також домовленість щодо розробки в рамках УПС конкретних заходів, які має здійснити Україна для створення умов, що – поряд з приєднанням країни до СОТ – дали б можливість розпочати консультації про створення зони вільної торгівлі України з ЄС.

Повна та послідовна реалізація положень УПС протягом найближчих років сприятиме модернізації національної економіки, підвищенню ефективності використання обмежених ресурсів, формуванню сучасних секторів спеціалізації виробництва і торгівлі та розширенню ринків збуту українських товарів і послуг. Це дасть змогу підійти до наступного етапу на шляху європейської інтеграції України – укладення угоди про асоціацію з ЄС [7].

Для прискорення процесу створення передумов для подальшого запровадження зони вільної торгівлі необхідно здійснити також комплекс заходів, пов'язаних із вирішенням проблем стандартизації та сертифікації відповідно до норм ЄС. Необхідним є налагодження широкомасштабної підготовки у вищих учбових закладах фахівців з питань політики та права ЄС.

Особливості проблеми створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС простежуються при аналізі даних, що характеризують нинішній режим торгівлі між ними та перспективи його зміни в майбутньому.

ГСП пропонує українським експортерам суттєво кращі умови доступу на ринок ЄС. Проте значна частина українських експортерів, які мають право на використання ГСП, не користуються перевагами від зменшення мита. Очевидно, це є результатом їхньої непоінформованості про наявність такого механізму, труднощів з отриманням відповідної документації в Україні або з виконанням правил визначення походження.

При створенні зони вільної торгівлі між Україною і ЄС необхідно, перш за все, усунути адміністративні і фіскальні перешкоди, що ускладнюють функціонування зони вільної торгівлі, а також створити найважливіші правові складові. Серед них, зокрема, зближення митних законодавств, встановлення чіткого порядку транзиту товарів, правил ліцензування імпорту, уніфікація застосування санітарних і ветеринарних заходів, проведення експертизи і радіаційного контролю товарів, які перетинають кордон, узгодження переліків вилучень з режиму вільної торгівлі в двосторонніх відносинах і графіків їх поступової відміни.

Таким чином, основними передумовами розвитку процесу економічної інтеграції є: лібералізація і синхронізоване відкриття ринків ЄС та України; взаємне збалансування у торгівлі; надання взаємного режиму сприяння інвестиціям з ЄС в Україну та українським експортерам на ринках ЄС; запровадження спільного правого поля і єдиних стандартів у сфері конкуренції та державної підтримки виробників тощо.

Оцінюючи перспективи розвитку інтеграційних процесів у рамках співробітництва Україна з ЄС, навіть найпримітивнішої їх форми – зони вільної торгівлі, необхідно чітко усвідомлювати, що центр ваги в такій аналітиці слід переносити із сфери вирішення проблем ефективної взаємодії з країнами європейського простору в площину вирішення гострих проблем вітчизняної економіки. Іншого шляху немає, оскільки міжнародна економічна інтеграція – це об'єктивне, закономірне явище в світовому господарстві, а не серія акцій політико-правового характеру. Отже, вихідною засадою аналізу інтеграційних процесів повинні бути суто економічні інтереси сторін-учасниць, а також спроможність реалізувати їх на взаємовигідній основі.

Література

1. Березовська І. А. Передумови підписання Україною угоди про асоціацію з ЄС // Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2003.– Вип. 42 (Ч. 1).– С. 157–162.

2. Воловцев В. Д. Роль зон вільної торгівлі у розвитку країн, що розвиваються // Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2004.– Вип. 48 (Ч. 1).– С. 22–23.

3. Географічна структура зовнішньої торгівлі України за 2005 р. // Державний комітет статистики України (http://www.ukrstat.gov.ua).

4. Давыденко Е. Опыт межгосударственной экономический интеграции // http://beljournal.by.ru/1999/3/11.shtm

5. Збільшення рівня відкритості національної економіки для зовнішньої торгівлі та інвестицій // http://un.kiev.ua/esdp/disks/disk1/0102092ukr.htm.

6. Литвин В. М. Економічні аспекти ролі України у формуванні Європи сьогодення та Європи майбутнього // Стратегічна панорама.– 2001.– № 1–2 (http://www.niisp.gov.ua/vydanna/2001_1-2.php).

7. Макогон Ю. В., Ляшенко В. І., Кравченко В. О. Регіональні економічні зв'язки і вільні економічні зони: Підручник. – Донецьк: Альфа-прес, 2004.– 544 с.

8. Мерза Н. З. Зовнішньоекономічні зв'язки України і країн Європейського Союзу // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих науковців "Європейські інтеграційні процеси та транскордонне співробітництво: міжнародні відносини, економіка, політика, історія, право" / За ред. В.Й. Лажніка і С.В. Федонюка. – Луцьк: РВВ "Вежа" ВДУ ім. Лесі Українки, 2005.– С. 234–237.

9. Україна у процесах міжнародної інтеграції / за ред. д. е. н. В. Р. Сіденка. –Х.: Вид-во "Форт", 2003.– 280 с.

Створення зони вільної торгівлі та її наслідки для України // http://old.europexxi.kiev.ua/ukrainian/program/zmi/book3/034.html

10. Товарна структура зовнішньої торгівлі України за 2005 р. // Державний комітет статистики України (http://www.ukrstat.gov.ua).

11. Шнирков О. І. Торгівля з ЄС: структурні бар'єри // Урядовий кур'єр.– 2005.– 6 грудня (№ 232).– С. 5.

12. Шнирков О. І. Торговельна політика Європейського Союзу: Монографія.– К.: Вид.–поліграф. центр "Київський університет", 2005.– 152 с.

13. Шнирков О. І. Торговельна політика ЄС щодо України // Актуальні проблеми міжнародних відносин.– 2004.– Вип. 45 (Ч. 2).– С. 202–207.

14. Brenton Paul, Whalley John. Evaluating A Ukraine-EU Free Trade Agreement Using a Numerical General Equilibrium Trade Model, report prepared for TACIS project. Policy Advice on GATT/WTO to Ukraine, mimeo, Brussels, CEPS, 1999.– 54 p.

15. International trade statistics 2005 // http://www.wto.org/ english/res_e/statis_e/its2005_e/its05_toc_e.htm.

16. WTO Annual Report // http://www.wto.org/english/annual_report_e.htm.

УДК 911.3:008 ***Оксана Ріпка***

ГЕОГРАФІЯ КУЛЬТУРИ ЯК НАПРЯМОК СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Розглянуто особливості формування теоретичних засад географії культури як напрямку суспільної географії. Проведено ретроспективний аналіз досліджень в галузі географії культури. Схарактеризовано місце географії культури в структурі суспільної географії та основні поняття дисципліни.

Oksana Ripka. **Cultural geography as directions of human geography.** *Formation features of theoretical bases of cultural geography as directions of human geography have been considered. Retrospective analysis of researches in the field of cultural geography has been made. The place of cultural geography in the structure of human geography and basic notions of discipline has been characterized.*

Процес диференціації охопив у XX ст. всі науки. Диференціація суспільної географії не призводить до її дроблення як науки, навпаки, посилює і збагачує загальну теорію. Вона також передбачає появу нових дисциплін. При їх виникненні на межі з попередніми відбувається тісніший контакт між суміжними науками, що призводить до розширення наукового світогляду. Зростання консолідації спостерігається між суспільною географією та соціологією, політологією, економікою, культурологією, релігієзнавством та ін. Глибоке взаємопроникнення окремих наук свідчить

про єдність всього процесу наукового пізнання.

Результатом диференціації суспільної географії є розвиток ряду спеціальних дисциплін (географія релігії, культури, поведінкова географія, географія способу життя, маркетологічна, медична географія та ін.).

Простір і час як форма існування матерії притаманні всім конкретним об'єктам наукового дослідження. Будь-які форми матеріального світу мають певний історичний напрям, що є ознакою "географізації" науки. Так, просторово-часовий вимір культури, територіальні відмінності в характері культурного процесу вивчає географія культури (ГК), що сформувалась на перетині суспільної географії та культурології.

З іншого боку, завдяки гуманістичним настроям в сучасній науці в останні два десятиріччя активізувались культурознавчі дослідження, в рамках яких проводиться культурологічний аналіз різноманітних сфер суспільства (економіки, соціальної сфери, політики, права, духовного життя). Культура, як узагальнена категорія про природне і штучне, стала визначальним вектором розвитку людства у XX ст. На цій хвилі формується культурологія як наука про суть, зміст, структуру і функції культури, загальні закономірності її розвитку, норми, традиції, соціальні інститути, особливості культурного процесу народів та регіонів світу. Ця наука розвивається на межі гуманітарних (від лат. humanus – людяний) та соціальних (від лат. socialis – громадський) галузей знань. Вона, зокрема, вивчає взаємодію соціального та гуманістичного прогресу, проблеми культури в контексті глобальних проблем сучасності. Культурологія прагне осмислити факти і явища світу культури як цілісну систему. Метою прикладної культурології є прогнозування та регулювання актуальних культурних процесів, що відбуваються в сучасній соціальній практиці, розробка основних напрямів культурної політики та ін. Розвивається регіональна культурологія, завданням якої є пізнання закономірностей протікання культурних процесів в різних регіонах. Вона здійснює регіональні дослідження культурної активності населення, проводить культурні зонування і районування.

Отже, новим напрямком розвитку науки є процес "культуризації", який не обминув суспільну географію. Проте особливого "спалаху" активності досліджень в даному напрямку досі не спостерігається. Одна з причин такої ситуації мала кількість праць теоретично-методологічного плану. Як наслідок, – "розмитість" уявлень про феномен культури як суспільно-географічне явище і специфіку його просторової організації, недостатнє використання в аналізі культурних явищ і процесів теоретичного "багажу" суспільної географії. Саме тому актуальним завданням є сформувати теоретико-методологічну концепцію географії культури, спираючись на існуючу систему поглядів про взаємодію природи, суспільства та культури з позицій суспільної географії [3, с.3–4].

Категорія "культура" (від лат. cultura – виховання, освіта, розвиток) є однією з найбільш загальних за обсягом та змістом. Її в якнайширшому значенні використовують на побутовому рівні. І в буденній свідомості, і в науці поняття "культура" вживають часто у протилежних трактуваннях. Вперше в літературі слово "культура" як теоретичний термін вжито римським філософом Марком Тулієм Цицероном в праці "Тускуланські бесіди" (45 р. до Р.Х.).

В сучасній культурології досі не вироблено єдиного визначення поняття "культура". В науково-монографічній літературі кількість дефініцій культури на початку XXI ст. досягла 500 [4, с.12]. Багатогранним поняттям позначаються сукупність людської діяльності; продукти людської діяльності; сукупність способів людської діяльності; творча діяльність; штучна "друга" природа; суспільство в цілому; духовне життя суспільства і т.д. Результатом цього стало вироблення найрізноманітніших установок і пізнавальних завдань при вивченні феномену культури.

Існує кілька підходів до розуміння культури, серед яких: особистісний (культура – це історичний процес розвитку людських сил і відносин), діяльнісний (спосіб регуляції, збереження та відтво-

рення суспільного життя) та аксіологічний (сукупність результатів людської діяльності). Це загальні, абстрактні характеристики культури, які не можуть виступати предметом вивчення суспільної географії. Географія культури повинна розглядати "актуальну культуру", тобто, просторово-часовий "зріз" культурного процесу.

Спробуємо провести ретроспективний аналіз досліджень в цій галузі. Умовно розділимо їх на дві "гілки": Західну і Східну.

Географічний підхід до культурної проблематики на Заході зародився ще наприкінці XIX ст. і успішно розвивається до тепер. Перші публікації з ГК з'явились в Німеччині, США і Франції.

Найбільший внесок у становлення географії культури як наукового напрямку на Заході вніс К.Зауер, який заснував наукову школу в університеті Берклі (США). На сьогодні вона належить до передових центрів по вивченню географічних проблем культури в США [3, с.64]. Аналізуючи погляди К.Зауера, сучасні автори звертають увагу на ряд специфічних рис створеної ним концепції: інтерес до проблем впливу людини на природне середовище, вивченння матеріальних пам'яток культури, дослідження доіндустріальних суспільств. Одночасно відмічається спрощене трактування самого поняття "культура", розгляд людей лише як пасивних носіїв культури [12, p.43–55].

В першій половині XX ст. відбувається активне дослідження окремих культурних явищ і процесів (мови, релігії, етнічних відмінностей тощо), проте сам термін "культура" в географічних публікаціях вживається як синонім "суспільства", а роботи з ГК не мають чіткої культурологічної орієнтації.

Географія культури в кінці XX ст. зберігає на Заході місце одного з основних (хоч і не лідерських) напрямків географічної науки. Про це свідчать публікації в науковій періодиці США, Великобританії, Франції, ФРН та інших країн. В них, зокрема, звернена увага на формування теоретичного "ядра" географії культури (розкриття змісту категорії "культура", визначення об'єкта і предмета ГК, її внутрішньої структури) і розширення регіональних досліджень культури (аналіз культурних районів). Збільшується також розуміння необхідності вивчення не лише матеріальних об'єктів і цінностей, але й соціальних і духовних явищ і процесів. Серед проблем ГК, вирішенням яких займаються вчені Заходу: взаємодія різних культур в межах міста; аналіз туристичних районів з позицій їх відповідності культурним потребам рекреантів; соціально-культурний вплив масового туризму на рекреаційні регіони; дослідження культурної адаптації та культурних конфліктів [3, с.65–67].

Молодшою і менш розвиненою є Східна "гілка" культурно-географічних досліджень, яка зароджується в другій половині XX ст. Вона представлена напрацюваннями російських та українських географів, які в основному базуються на західному досвіді вивчення географії культури і відзначаються традиційним підходом до аналізу цього специфічного напрямку. Вперше в Росії термін "культурна географія" ввів Н.Баранський в 1956 р. Він підкреслював важливість вивчення культури в ході комплексних географічних досліджень.

Аналіз окремих аспектів просторової диференціації культури здійснено в працях Р.Кабо. Найбільший внесок в розробку теоретичних питань "культурної географії" вніс В.Гохман. Серед його досягнень – обгрунтування ГК як особливої складової частини суспільної географії. В 80-х рр. спостерігається інтенсивне розгортання геокультурних досліджень на базі інших напрямків географічної науки. Наприклад, С.Лавров вважає, що "культурну географію" слід розвивати в межах соціальної географії [5, с.17].

Здобутки в дослідженні географії культури в Росії висвітлені в брошурі "География сегодня" [2]. Серед найважливіших слід відмітити: вивчення культури як цілісного явища в межах країн і районів та по окремих компонентах; схожість послідовності ієрархії при просторовому аналізі культурних явищ, економічних та соціальних систем. Проте, на думку авторів брошури, різноманітність людської культури і її географічна диференціація

визначається поєднанням загальних і місцевих культурних традицій [2, с.47–49]. Дане твердження є правильним і перспективним, але воно обмежує предметну сферу ГК.

Спільною рисою досліджень російських вчених є "вузький" підхід до розуміння географії культури. Такий підхід є основною причиною, що стримує подальший розвиток ГК.

Наприкінці 80-х рр. великий внесок в розробку теоретико-методологічних основ географії культури вніс російський географ А.Дружинін. Зокрема, в праці "Географія культури: теоретико-методологічні аспекти" ним проаналізовано загальні уявлення про суть культури, її просторову специфіку, територіальну організацію культури, обгрунтовано поняття "геокультурна ситуація", "культурна інфраструктура", "територіальна система культурної інфраструктури" та ін [3, с.4].

В Україні, зважаючи на заборону радянською владою проведення культурологічних досліджень, географія культури в XX ст. розвивалась слабо. Лише на західних теренах основи ГК заклав академік С.Рудницький під впливом німецької географічної школи. Він вперше в українській географії виділив цей науковий напрям в праці "Нинішня географія" (1905 р.) і назвав його географією культури [9, с.16]. Проте в цій же праці вчений інколи використовує термін "культурна географія" як синонім для антропогеографії (в сучасному розумінні вона частково збігається з СГ) [9, с.14]. Згодом, в 1926 р., С.Рудницький ГК називає культурною географією у вузькому значенні. На його думку, культурна географія – це частина антропогеографії, яка досліджує розміщення і географічну сутність культури різних країв та народів землі. Культурну географію в широкому значенні він, як і раніше, ототожнював з антропогеографією [10, с.62].

Формування ГК в Україні активізувалось лише на початку 1990-х років. Теорія і методологія цього напрямку СГ розроблені недостатньо. Серед сучасних вчених-географів здійснюють дослідження в галузі географії культури О.Любіцева (м. Київ), О.Топчієв (м. Одеса), О.Шаблій (м. Львів), І.Ровенчак (м.Львів) та ін. Проте досі в Україні не опубліковано окремих праць на тему теорії та методології культурно-географічних досліджень.

Активна робота з обгрунтування теорії і практики ГК ведеться у стінах Львівського університету науковцями кафедри економічної географії. Зокрема, у публікаціях І.Ровенчака окреслено суть, об'єкт, структуру, методи та проблеми географії культури, а також здійснено спробу геокультурного районування (ГКР) території України [7, 8]. На думку вченого, ГК повинна займатись вивченням культурно-географічних (геокультурних) відмінностей між окремими територіями. Об'єктом її дослідження виступають матеріальні, духовні та суспільні елементи характеристики населення регіону. В структурі географії культури необхідно виділяти три напрямки – етнокультурну, релігійно-культурну та історико-культурну географію. Геокультурне районування території автор поділяє на галузеве (компонентне) та інтегральне. Серед компонентного ГКР виділяється етнографічне, конфесійне та історичне ГКР. Інтегральне геокультурне районування є синтезом трьох вищеперелічених районувань. В Україні І.Ровенчак виділяє чотири інтегральні геокультурні райони: Північно-Західний, Південно-Східний, Українські Карпати і Крим [7, с.238].

Аналіз попередніх досліджень свідчить, що комплексно система культури фахівцями суспільної географії не розглядалась. Переважно в публікаціях висвітлюються теоретичні засади розвитку ГК, проблему геокультурного районування або окремі вузькі прикладні дослідження.

Актуальним залишається питання про місце географії культури в структурі суспільної географії. Його складність зумовлена специфічністю предмета ГК, багатоаспектністю територіальної організації культури, розбіжностями в трактуванні поняття "культура" та широкоплановістю наукових досліджень системи культури. В науковій думці існує ряд різносторонніх поглядів стосовно цього питання. Їх умовно можна об'єднати в три блоки:

▪ географія культури як особлива підсистема (блок) суспільної географії;

▪ визначення ГК як напрямку соціальної географії;

▪ особливий погляд на світ з позицій ГК, специфічна сфера інтересів.

Класик української географії С.Рудницький на початку XX ст. поділяв антропогеографію на географію людини, економічну географію, географію культури та політичну географію [9, с.15–17]. Такого підходу до місця ГК як підсистеми СГ дотримуються ряд сучасних суспільних географів, серед яких М.Пістун (м.Київ) та І.Ровенчак (м.Львів). В суспільній географії М.Пістун виділяє шість аналітичних (галузевих) дисциплін: економічна географія, соціальна географія, політична географія, географія культури, географія управління та географія інфраструктури. Перші три з них є головними [6, с.46–48]. Тобто, на його думку, ГК є самостійним, хоч і не головним, блоком СГ. Своє бачення структури суспільної географії висуває І.Ровенчак. Він вважає, що географія культури є окремою поряд з економічною географією, соціальною географією, політичною географією галузевою (аналітичною) суспільно-географічною дисципліною. Проте з усіх чотирьох наведених вище дисциплін географія культури є найменш розвинута. До економічної географії належать географія промисловості, географія сільського господарства, географія сфери послуг тощо; до соціальної географії – географія населення (демогеографія), рекреаційна географія, медична географія та ін.; до політичної географії – географічне державознавство, політична регіоналістика, електоральна географія та ін [8, с.275].

На нашу думку, слушними є погляди О.Шаблія щодо місця географії культури в структурі СГ. Він виокремлює в блоці головних дисциплін СГ такі: географія населення, соціальна географія, економічна географія, політична географія. ГК ним виділена в підсистемі соціальна географія поряд з географією сфери послуг, способу життя, науки, охорони здоров'я, рекреаційною та ін [11, с.26–27].

Ми вважаємо, що географію культури слід відносити до соціально-культурних наук, оскільки культурологія, на перетині з якою сформувалась ГК, належить до соціальних наук. Тому географію культури в структурі СГ необхідно включати в блок соціальна географія. Крім того, культурна інфраструктура є складовою частиною соціальної інфраструктури суспільства, тому очевидним є відповідний погляд на географію культури. Дослідження геокультурної ситуації проводиться на рівні "територіальних спільнот", які аналогічно вивчаються соціальною географією.

На Заході географія культури є найбільш розвинута. Проте тут притримуються думки, що ГК не є самостійним науковим напрямком, а, швидше, можливістю проаналізувати суспільство з погляду просторової диференціації культури [13, p.8].

А.Дружинін розробив багатовимірну модель суспільної географії [3, с.84]. Він виділяє три складові підсистеми територіальної організації суспільства (ТОС) – природу, населення та господарство, а також ряд аспектів дослідження ТОС – соціальні, духовні, економічні, політичні. Всі перелічені аспекти розміщені перпендикулярно до складових ТОС. Тобто, кожен з них може здійснювати відповідний аналіз окремих компонентів територіальної організації суспільства. Наприклад, соціальні аспекти ТОС можуть розглядати соціально-географічні закономірності природи, населення або господарства. Автор окремо виділяє культурологічні аспекти, які "пронизують" всі існуючі підсистеми СГ, зорієнтовані на вивчення того чи іншого аспекта ТОС. Система культури розглядається ним в зв'язку з територіальною організацією суспільства, що її формує, а не становить самостійну матеріальну систему. Тому географія культури, на думку А.Дружиніна, є не лише напрямком СГ, але й, як випливає з цієї моделі, загальногеографічним науковим підходом. Культура – це результат розвитку територіальних систем, яка визначає його напрям і є критерієм його ефективності. На наш погляд, описане розміщення культурологічних аспектів в стуктурі ТОС не є вірним. Воно віддзеркалює західні погляди на вивчення культури. Там назву антропогеографія (західний аналог сучасної української СГ)

майже повністю витіснив термін культурна або соціально-культурна географія, яка вивчає всі продукти людської діяльності. Ми вважаємо, що культурологічні аспекти повинні займати місце поряд з іншими переліченими (соціальними, політичними та ін), оскільки особливість предмету ГК не є основою для її визначення як специфічної "пронизуючої" сфери наукових інтересів.

Серед підсистем СГ найтісніші зв'язки ГК, без сумніву, має з соціальною географією, а також з економічною та політичною; в системі географічних наук – з фізичною географією та антропологією. В загальній множині наук географія культури пов'язана з культурологією, етнографією, релігієзнавством, філософією, політологією, історією, соціологією, економікою та ін.

В суспільно-географічному дослідженні культури спостерігається підвищення уваги до питання її просторового буття. Простір культури – це територія, в межах якої діють різноманітні культурні процеси, тенденції та закономірності. Геокультурний простір – це порядок взаєморозміщення цілісних географічних утворень, об'єктів культури та їх елементів. В міру розвитку культури геокультурний простір ущільнюється [3, с.14].

Культура не є окремим компонентом суспільства, вона існує і проявляється у всіх існуючих сферах життя суспільства. Тому для суспільно-географічного дослідження культури важливим є те, що об'єм і межі культури можуть бути виявлені лише в результаті теоретичного аналізу сукупного суспільного життя, тобто аналіз культури і суспільства, а не аналіз культури як певного автономного, замкнутого явища. Взагалі, система культури – це специфічна велика система дифузного типу. Вона не є сферою і не має чітких меж. Існує складність в пізнанні ряду культурно-географічних явищ, об'єктів та процесів, оскільки вони відносяться до "абстрактної реальності", тобто їх не можна побачити, спостерігати і т.п.

Вивчення системи культури передбачає аналіз просторових характеристик її стану і розвитку. М. Вабар вважає, що система культури функціонує з метою поширення, збереження, обміну, постійного використання і творчого оновлення культурних цінностей. Певне поєднання культурних цінностей і людей з їх знаннями та навиками називається культурною інфраструктурою (КІ). Вона є частиною соціальної інфраструктури суспільства [1, с.71]. КІ безпосередньо націлена на створення "загальних умов" культурного процесу. Власне, культурна інфраструктура – це сукупність соціальних інститутів, вироблених суспільством, які покликані сприяти розвитку всесторонньої особистості і дати їй можливість оволодіти визначеним видом діяльності. Її функцією є не лише задоволення культурних потреб суспільства, але й, в свою чергу, інтенсивне їх формування, як співучасника загального культурного процесу. КІ є важливою умовою трансформації територіальної організації суспільства (ТОС) в територіальну організацію культури. Вона утворює особливі просторові поєднання – територіальні системи культурної інфраструктури (ТСКІ) [3, с.26, 41, 45].

Якісною характеристикою ТОС А.С. Дружинін називає геокультурну ситуацію (ГКС). Тобто, ГКС – це певний стан ТОС, який є передумовою її подальшого розвитку. Вона відображає характер і направленість культурного розвитку ТОС [3, с.36]. Геокультурна ситуація не є територіальною системою. Її аналіз повинен складатись з дослідження процесів та явищ, які сприяють встановленню громадянського суспільства, досягненню вищого рівня культурного розвитку в регіоні, а також з визначення результатів культурних процесів.

Дослідження географії культури відбувається в межах загального аналізу проблем ТОС, що взаємодіє з природою. При суспільно-територіальному поєднанні населення, виробництва і природних ресурсів культура функціонує і розвивається як територіально організований процес. Завданням ГК є визначити "культурну" складову в функціонуванні ТОС. Взагалі, поняття "територіальна організація культури" (ТОК) є найбільш широким і загальним в теорії ГК. Це ключове поняття охоплює питання, що стосуються розвитку

культури, територіально-культурного системоформування, якісні аспекти взаємодії суспільства і природи, а також проблеми регіональної культурної політики. Крім того, ТОК – міждисциплінарна наукова концепція, яка повинна об'єднати регіональні географічні, економічні, соціологічні та інші дослідження в сфері культури. Загалом, територіальна організація культури – складова підсистема ТОС, а також ймовірний результат її розвитку (у відповідних умовах) [3, с.27].

Географія культури перебуває в процесі свого формування, про що свідчать, на наш погляд, перелічені вище поверхневі дослідження. Теоретико-методологічна і прикладна база дисципліни потребують розробки та систематизації. На увагу науковців заслуговує ряд проблем, серед яких: створення цілісного теоретичного "ядра" та понятійно-термінологічного апарату науки; формування концепції ТОК; обгрунтування методики дослідження системи культури; розвиток геокультурного наукового підходу в суспільній географії; аналіз чинників формування і розвитку СК. Ці та ряд інших проблем мають міждисциплінарний характер, тому зусиль суспільної географії для їх вирішення не достатньо. Необхідним є використання напрацювань з соціології, економіки, культурології, політології, філософії.

Підсумовуючи, відмітимо ряд специфічних особливостей формування теоретичних засад географії культури як напрямку суспільної географії. Перша особливість зумовлена відносно молодістю даної галузі знань. Незважаючи на те, що основи культурно-географічних знань почали формуватись в сиву давнину, виникнення науки приурочують до кінця XIX ст. Другою особливістю є те, що ГК сформувалась на стику двох галузей знань – географії та культурології. Це спричинює використання в науковій мові ГК термінів і понять обох наук. Третя особливість полягає у тому, що ГК відноситься до соціально-культурних наук. Загальновідомою і загальновизнаною є складність пізнання культурних і, відповідно, культурно-географічних явищ та процесів. Суть цієї складності полягає у тому, що ряд культурно-географічних явищ і об'єктів не можна побачити, спостерігати. Це зумовило зростання кількості абстракцій в термінології ГК. Четвертою особливістю формування теоретичних основ ГК є плюралізм підходів та дослідницьких концепцій. Це суттєво розширює горизонти наукового пізнання і веде до подальшого міждисциплінарного зближення географії культури з соціологією, культурологією, філософією, етнографією та до формування цілісної наукової теорії культури як форми життєдіяльності суспільства. П'ятою, надзвичайно важливою особливістю є історичний розвиток географії культури, оскільки офіційною владою довший час була встановлена заборона на проведення культурологічних і культурно-географічних досліджень.

Література

1. Вабар М. Общественно-географическая систематика и развитие геосферы // Уч. зап. Тартуского ун-та. – 1981. – Вып. 578. – С. 68–81.

2. География сегодня. – М.: Знание, 1984. – 128 с.

3. Дружинин А.Г. География культуры: теоретико-методологический аспект. – Ростов-на-Дону, 1989. – 101 с. (Препр. / Географическое общество АН СССР. Северо-Кавказкий филиал).

4. Кравець М.С., Семашко О.М., Піча В.М. Культурологія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів I – IY рівнів акредитації / За ред. В.М. Пічі.– Львів: Новий Світ-2000, 2004. – 240 с.

5. Лавров С.Б. Становление социальной географии: мнимые противоречия и реальные проблемы // Социальная география Калининградской области. – Калининград: КГУ, 1982. – С. 16–31.

6. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – 232 с.

7. Ровенчак І.І. До проблеми інтегрального геокультурного районування України // Проблеми географії України. Матеріали наук. конф. (Львів, 25–27 жовтня 1994 р.). – Львів. держ. ун-т, 1994. – С. 238–239.

8. Ровенчак І.І. Категорія "культури" у суспільній географії// Вісник ЛНУ. Серія географічна. – 2004. – Випуск 30. – С. 274–277.

9. Рудницький С. Нинішна географія. – Львів, 1905. – 34 с.

10. Рудницький С. Основи землезнання України. Антропогеографія України. – Ужгород, 1926. – 204 с.

11. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії: Підручник. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2003. – 444 с.

12. Ley D. Geografija Kultury: Geografija humanistuczna // Pez. zagran. lit. geogr. – 1981. – №1. – P. 43–55.

13. Mikesell M.W. Tradition and innovation in cultural Geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1978. – Vol.68, №1. – P. 1–16.

УДК 911.3 ***Юрій Сологуб***

“РОЗСЕЛЕННЯ”: РЕТРОСПЕКТИВА РОЗВИТКУ ПОНЯТТЯ

У статті проведено аналіз розвитку поняття “розселення” як базового терміну географії населення.

***Yurij Sologub.* “Settling”: retrospective view of development of notion.** *In the article the analysis of development of notion of “settling” is conducted as a base term of geography of population*

На сьогодні, Україна перейшла на новий виток у своєму розвитку, котрий виражається в значних змінах як економічного так і соціального життя суспільства. За таких умов особливої уваги й актуальності набувають проблеми територіальної організації суспільства, як досить складного та багатогранного процесу, що тісно пов’язаний з відповідною територіальною організацією суспільного виробництва, а точніше певного вдосконалення її територіальних форм.

Вивченню населення, у різноманітних його аспектах, присвятили свої наукові праці такі вчені як: Г.М. Лаппо, В.В. Покшишевський, Б.С. Хорєв, Ю.І. Пітюренко, С.О Ковальов, Н.Я. Ковальська, А.І. Доценко, В.О. Джаман та інші.

Відмітимо, що географія населення як галузь економічної географії почала розвиватися ще в довоєнний період. Звісно подальший розвиток нової галузі науки не міг відбуватися без відповідного розвитку і вдосконалення її термінологічної бази, а зокрема, такого фундаментального її поняття як „розселення”.

Виходячи зі сказаного можна сформулювати мету даної статті, котра полягає в розгляді та узагальненні існуючих трактувань поняття “розселення”.

Значний внесок у розвиток визначення поняття „розселення” було зроблено В.В. Покшишевським котрий стверджував: „Розселення означає одночасно й процес послідовного зайняття території осідаючими (наприклад, під час міграції) переселенцями, і результат цього процесу – певний малюнок розподілу по території її мешканців, групування їх по населеним пунктам різної величини та різного характеру розміщення. Тому можна говорити як про процес розселення (заселення) так і його формах (просторових)”.[6]

Дане трактування можна вважати досить вдалим оскільки воно відбиває певну подвійність поняття, а саме визначає одночасно як процес розселення так і результат цього процесу. Крім того, розглядаючи розселення ще й як процес заселення території в ході її господарського освоєння, а також як процес трансформації господарства на основі залучення в обіг нових ресурсів, автор наголошує на тому, що остання обставина досить суттєво, а в деяких випадках і радикально змінює соціально-економічну картину району. Однак, доцільно зауважити, що таке трактування все ж таки піддається певній критиці з боку різних учених. Зокрема, на думку А.І. Доценка, якщо друга частина визначення особливих заперечень не викликає, то відносно “заселення” слід зауважити, що це поняття, хоч і досить споріднене, але зовсім іншого плану, отже, зводити розселення до заселення є помилкою через істотні відмінності між поняттями.[3] Справа в тому, що “заселення”, як поняття, відбиває більш вузький, часто контрольований,

процес, котрий характеризується наперед визначеною ціллю, як от заселення конкретно вказаної території. Натомість "розселення" характеризує більш вільний процес у своєму територіальному розвитку.

Натомість сам А.І. Доценко визначає поняття "розселення" як складний соціально-економічний процес територіальної організації населення та формування взаємопов'язаної поселенської мережі.

Дещо іншу думку з приводу трактування поняття „розселення" відстоює Б.С. Хорєв. З його точки зору для того щоб більш комплексно охопити поняття в ньому потрібно виділяти декілька складових у залежності від конкретного спрямування в котрому воно досліджується. Так Б.С. Хорєв указує: „У найширшому розумінні (соціальному) розселення населення – просторова форма організації суспільства, в економічному – форма територіальної організації продуктивних сил, у географо-демографічному – розподіл і перерозподіл населення на території його проживання".[7]

На складність поняття "розселення" за своїм змістом, указує й Г.М. Лаппо. Зокрема, він стверджує, що термін "розселення" за рахунок багатогранності свого значення, у великій мірі створює певні труднощі для правильного його використання та належного сприйняття. Так, автор згоден з позицією В.В. Покшишевського що до подвійності поняття в плані процесу та його результату, наголошуючи при цьому на тому, що, по-перше, саме розселення з позиції економічної географії більш оптимальним є розглядати як певну інтелектуальну частину територіальної структури національного господарства. По-друге, робить наголос на тому, що розселення є середовищем життя суспільства в цілому та індивідуальної особи зокрема, і, по-третє, розглядає його як сукупну соціальну та технічну інфраструктуру виробництва. При цьому автор погоджується з тією думкою, що існуючі труднощі виділення розселення в "чистому вигляді" зумовлені перш за все взаємопроникненням територіальної організації виробництва і розселення, при цьому зазначаючи, що той вплив, котрий спричиняють елементи інфраструктури, виробництва і невиробничої діяльності, відносять на рахунок розселення, а саме територіальної його організації.[5]

Звісно, важко якось піддати критиці важливість ролі виробництва при територіальній організації населення. Одначе, виходячи з реаліїв сьогодення, можна зробити висновок про певні поступки виробничої складової в цьому питанні на користь соціо-психологічних та екологічних пріоритетів розвитку суспільства. Крім того, наведені трактування є досить вдалими при розкритті багатогранності і комплексності поняття, але за рахунок такого підходу втрачається основний термінологічний принцип, а саме те, що сутність поняття має бути все ж таки єдиною, незалежно від обраного напрямку в якому воно досліджується.

А. Ягельський прагнучи виразити саме цілісність поняття розселення, в своїх роботах звертає увагу на високе місце в географічній літературі котре займає проблематика розміщення населення. Зокрема, він зазначає, що існуюча складність трактування розміщення населення пов'язана не лише з відображенням дії на нього певних ландшафтних факторів, а перш за все у розгляді його як специфічного показника, котрий певним чином відбиває сукупність економічних, територіальних, а також соціальних умов тієї чи іншої території, і як такого, що чудово ілюструє характер географічного комплексу, що склався на ній.

Таке твердження автор виводить з того, що в більш ранніх наукових роботах присвячених географічній тематиці, а точніше розселенському її аспекту, домінуючим було вивчення розміщення населення відносно тих чи інших природних умов території що розглядається. Таким чином, указаний напрям дослідження мав еколого-історичний характер інтерпретації процесу і відповідно до нього наслідку, що характеризує розміщення населення. Певне коло географів, зокрема Е. Хантінгтон, визначали роль людини в цьому процесі як основну, а відштовхуючись від цього роль природи окреслювалася як певний фактор, котрий носить визначний характер.

Таким чином, саме розміщення населення автор схильний рахувати як певну ознаку будь якої множини людей (з двома чи кількома елементами), котра виражається в специфічній та просторовій узгодженості її елементів і такої, що описується кількісною характеристикою, певною формою та постійністю.[8]

На сьогоднішній день найбільш уживаним є визначення поняття „розселення" запропоноване в працях С.О. Ковальова та Н.Я. Ковальської. На їх думку, котра в певній мірі збігається з твердженнями В.В. Покшишевського, термін розселення потрібно використовувати у двох значеннях: „Під розселенням слід розуміти як процес поширення, переміщення населення, зайняття ним будь-яких нових територій, так і результат цього процесу у вигляді існуючої на даний час територіальної сукупності населених місць, що завжди перебуває у стані подальших змін".

Загальновідомо що первинним компонентом розселення є поселення (населене місце, населений пункт (*про відсутність принципових відмінностей між указаними поняттями можна говорити після аналізу праць В.В. Покшишевського, Є.Б. Алаєва та інших*) котрі перебувають між собою в постійній взаємодії на основі відповідних взаємозв'язків. За відповідні взаємовідносини між поселеннями при визначенні поняття „розселення" виступає також В.Г. Давидович. Цитуючи його зазначимо: „Поняття „розселення" означає розміщення мережі населених пунктів (міст, селищ, сіл) різної величини (чисельності населення і розмірів території), виконуючи ті чи інші народногосподарські функції по відношенню до місць виробництва, ліній транспорту, природного середовища і по відношенню один до одного, а також розміщення населення у межах їх територій."[2]

Таким чином, ґрунтуючись на вищезазначених твердженнях, можна говорити про те, що *розселення* - це процес зайняття населенням нових територій, а також формування на його основі територіальної сукупності поселень, котрі перебувають у стані постійних змін на базі власних взаємовідносин.

Доцільним буде зазначити, що в силу своєї комплексності і багатогранності, поняття розселення набуло широкого поширення не лише в географічній а й в соціальній, економічній і інших науках, котрі при проведенні своїх досліджень як об'єкт визначають соціум. Як приклад можна навести те, що містобудівники та планувальники їх розвитку також вживають цей термін, що правда в дещо звуженому - "мікрогеографічному" розумінні, тобто як територіальне розміщення місць проживання в місті чи в агломераційному утворенні відносно різноманітних центрів тяжіння.

Окрім цього, термін "розселення" є досить комплексним і в районному плануванні. У першому розумінні дане поняття визначають як процес та його наслідок – розподіл населення по території. Натомість в другому випадку поняття "розселення" висвітлює територіальну організацію населення, що в даному випадку виступає одночасно в ролі і як суб'єкта так і об'єкта виробничої діяльності.

Дуже наближеним до суспільно-географічної науки є визначення "розселення " використовуване в демографії. Так, "розселення" в демографії визначається як процес розподілу населення по території та його результат – мережа поселень.

Як бачимо. На сьогоднішній день існує декілька напрямків трактування поняття розселення. При цьому дані трактування у переважній своїй більшості оперують більш-менш однотипним набором аспектів та критеріїв, що використовуються при формуванні сутнісної основи терміну.

Відповідно до цього, виходячи із самої специфіки поняття розселення, а саме його комплексності та ємності, можна вести мову про два напрямки його подальшого розвитку, поштовхом для котрого сьогодні слугує планомірне ускладнення соціально-економічного життя соціуму, що вимагає від суспільно-географічної науки відповідного розвитку науково-термінологічної бази.

Перший напрям розвитку поняття, хоча і суперечитиме неподільності сутності поняття, все ж таки полягатиме в його подальшому розширенні і ускладненні,

шляхом відбиття у ньому нових аспектів життєдіяльності суспільства.

Другий етап розвитку носитиме дещо опосередкований характер, оскільки буде стосуватися не прямого розвитку терміну, а похідних від нього понять, таких як “сітка і система розселення”.

Література

1. Алаев Э.Б. Социально-економическая география: понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.

2. Давидович В.Г. Городские агломерации в СССР. Вопросы городского расселения (в помощь проектировщику). — Киев. 1964.

3. Доценко А.І. Регіональне розселення, проблеми та перспективи. – Київ.: видавництво „Наукова думка”, 1994. – 194 с.

4. Ковалев С.А., Ковальская Н.Я. Географи населения СССР. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1980. – 287 с.

5. Лаппо Г.М. Города на пути в будущее. - М.: Мысль, 1987 – 126 с.

6. Покшишевский В.В. Население и география. Теоретические очерки. – М.: Мысль, 1978. – 315 с.

7. Хорев Б.С. Проблемы городов (Урбанизация и единая система расселения в СССР). Изд. 2-е, доп. И перераб. – М.: Мысль, 1975. – 428 с.

8. Ягельский А. география населения. Пер. с польск. – М., 1980.- 383 с.

Постаті

УДК 911(477):94

Микола Кострица

А.М. КРАСНОВ – ФУНДАТОР ХАРКІВСЬКОЇ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ ШКОЛИ

У статті висвітлюється роль видатного вченого у становленні Харківської науково-краєзнавчої школи наприкінці XIX – на початку XX ст.

***Mykola Kostrytsya.* A. M. Krasnov - the founder of Kharkov scientific geographical school of local lore.** *In the article role of outstanding scientist in the formation of Kharkov scientific geographical school of local lore at the end of XIX and at the beginning of XX century is shown.*

Актуальність. На сучасному етапі українського державотворення важливого значення набуває пізнання історії науки. Розвиток наукознавства дозволяє поглибити дослідження з історії і методології окремих наук, що, в свою чергу, позитивно впливає на загальні закономірності розвитку і функціонування науки як складової системи знань. Не становлять виключення й проблеми дослідження історії української географічної науки.

Аналіз попередніх досліджень. Історія української географічної науки започаткована видатним вченим, академіком С.Л.Рудницьким, який справедливо зазначив, що “не можна бути філософом чи землезнавцем, не пізнавши ґрунтовно історії філософії чи пак землезнавства. В інших науках знання історії цих наук є корисне, в географії – необхідне [6. с. 7].

На сучасному етапі державотворення над проблемами дослідження історії географічної науки плідно працюють відомі українські вчені Г.І.Денисик, Я.І.Жупанський, М.Д.Пістун, О.І.Шаблій та ін. Разом з тим, ще недостатня увага дослідниками приділяється історії українського географічного краєзнавства, зокрема формуванню регіональних науково-краєзнавчих географічних шкіл наприкінці XIX – початку XX століття.

Окремі відомості про розвиток географічної науки і краєзнавства зокрема, на Слобожанщині містяться у праці Павла Чорномаза “Харківська географічна школа: особистості, ідеї, відкриття”, видрукованій у часописах “Краєзнавство. Географія. Туризм” та “Історія української географії”.

Постановка проблеми дослідження. Проведений нами історичний аналіз дозволив визначити основні етапи еволюції розвитку українського географічного краєзнавства: **витоки - початки (зародження) – становлення - утвердження.** Кожний з цих етапів включає певні періоди, які мають специфіку і особливості.

Важливу роль в становленні географічного краєзнавства наприкінці XIX – на початку XX століття відігравали університетські центри: Харків, Львів, Київ, Одеса, та регіональні центри, де вищі навчальні заклади були відсутні, але роль лідерів на себе взяли науково-громадські товариства краєзнавчого спрямування (Житомир, Кам’янець-Подільський, Чернігів, Катеринослав, Полтава).

Кожний з цих осередків мав яскраво виражену специфіку, визнаних лідерів, які започаткували власні науково-краєзнавчі школи. Однією з провідних на теренах України стала Харківська науково-краєзнавча географічна школа, фундатором якої став видатний вчений-геоботанік, професор Харківського університету А.М.Краснов (1862-1915 рр.)

У даній статті розкривається роль А.М.Краснова у формуванні регіональної науково-краєзнавчої школи.

Діяльність А.М.Краснова розпочалася не на порожньому місці. Зародження наукового географічного краєзнавства на Слобожанщині по праву ототожнюється з ім'ям засновника Харківського університету В.Н.Каразіна (1773-1842 рр.). Вчений був людиною різнобічного таланту, закликав до колективного дослідження губернії, сам глибоко і всебічно досліджував різноманітні аспекти місцевої природи, населення, історії та господарства.

До числа кращих краєзнавчих праць початку XIX ст. належить його дослідження "Объяснение подробной таблицы обстоятельств народонаселения в Слободско-украинской губернии…(20 ноября 1820 г.). Автор вперше проаналізував у розрізі сіл і повітів динаміку населення окремої губернії за 1808-1817 роки. У таблицях містяться дані про кількість народжень, шлюбів та смертей за десятиріччя у порівнянні з потрібними даними в інших регіонах Російської імперії та деяких країнах Західної Європи. На основі проведеного дослідження, В.Н. Каразін прийшов до оптимістичного висновку, що динаміка росту населення Слобожанщини має певні переваги у порівнянні з іншими регіонами імперії та країн Європи. Ці краєзнавчі матеріали становлять велику наукову та історичну вартість для пізнання причин і еволюції якісних параметрів демократичних процесів на українських землях.

Зародження природничої гілки краєзнавчих досліджень на Слобожанщині пов'язано із заснуванням 1 січня 1837 року в Харківському університеті кафедри мінералогії і геогнозії. Велика заслуга у становленні геолого-географічних краєзнавчих досліджень в регіоні належить професорам Н.Д.Борисяку (1817-1882), І.Ф.Леваківському (1828-1893) та їх учню – професору О.В.Гурову (1845-1921).

Н.Д. Борисяк, поряд з викладацькою роботою, протягом чверті століття очолював мінералогічний музей при Харківському університеті. Багато експонатів музею (до речі, найстарішого в Україні), поповнювалися мінералами і гірськими породами, зібраними безпосередньо під час експедицій, очолюваних Н. Д. Борисяком. Перу вченого належить понад 60 науково-краєзнавчих праць з орогідрографії, геології, гідрогеології, корисних копалин і ґрунтознавства Харківської губернії. У їх числі: "Очерк геогностического состава и минералогических богатств Харьковской губернии" (1857), "О географическом положении города Харькова" (1859), "О чистоте воды харьковский рек" (1864), "О стратиграфических отношениях почв в Харьковской и прилегающей к ней губерниях" (1867). Починаючи з 1864 р. Н. Д. Борисяк видав декілька випусків "Памятных книжек Харьковской губернии", в яких також широко представлені краєзнавчі матеріали.

У 1867–1870 роках Н. Д. Борисяк склав орогідрографічну і геогностичну карту Харківської губернії, яка здобула схвальну оцінку Руського географічного товариства. Але карта не побачила світ через відсутність коштів на її видання. Великі заслуги Н. Д. Борисяка у вирішенні проблеми забезпечення Харкова підземними водами. Він обґрунтував існування Дніпровсько-Донецького артезіанського басейну, склав його "ідеальний" поперечний профіль за лінією Курськ – Харків – Павлоград.

Розпочате Н. Д. Борисяком науково-краєзнавче дослідження природи Харківщини, продовжив професор І. Ф. Леваківський (1828–1893). Він започаткував геоморфологічний напрям досліджень в регіоні, заснував у Харківському університеті кафедру геології і палеонтології, був одним з організаторів і беззмінним головою Харківського товариства дослідників природи протягом 1870–1893 років. І. Ф. Леваківський – автор фундаментальних праць "Спосіб і час утворення долин на півдні Росії" (1869), "Дослідження над утворенням Таврійських гір" (1881), значний інтерес для фахівців становить його докторська дисертація "Геологические исследования осадков Пермской формации в северо-западной части Донецкого кряжа" (1863) і особливо "Исследование осадков меловой и следующих за ней формаций на пространстве между Днепром и Волгой" (1872).

Визначним геологом, гідрогеологом і краєзнавцем був учень Н. Д. Борисяка і І. Ф. Леваківського професор О. В. Гуров

(1845–1921). Його науково-краєзнавчі праці присвячені дослідженню Харківської, Катеринославської і Полтавської губерній. Слідом за своїми вчителями О. В. Гуров розвивав прогресивні для свого часу уявлення про Дніпровсько-Донецьку улоговину, про наявність тут потужного артезіанського басейну. Остання гіпотеза отримала підтвердження у 1889 р., коли дослідник пробурив у Харкові на власні кошти першу в Росії глибоку артезіанську свердловину. Це дало можливість забезпечити місто питною і технічною водою та послужило поштовхом до поширення артезіанського буріння в інших містах Російської імперії.

Важливу роль у розгортанні краєзнавчого руху в Лівобережній Україні відіграли наукові товариства. Статут 1863 р. надавав університетам певну самостійність у справах внутрішнього управління, внаслідок цього стало можливим створення наукових товариств. У 1869 р. при Харківському університеті було створено Товариство дослідників природи.

За перші три роки існування ТДП його членами було зібрано, а також придбано і передано в зоологічний, зоотомічний, геологічний, мінералогічний і ботанічний кабінет університету 91 колекцію. Щорічно ТДП витрачало на експедиції ("екскурсії") близько 1000 рублів. Товариство видавало "Труды Общества испытателей природы при Харьковском университете", а також "Протоколы" своїх засідань. Всього за 60 з лишком років існування ТДП було опубліковано понад 550 науково-краєзнавчих праць, у т. ч. з геології, мінералогії і фізичної географії – 117; з флористичних досліджень – 133; з фаунистики – 172.

Таким чином протягом XIX ст. декількома поколіннями дослідників було закладено підґрунтя для формування в Харкові регіональної науково-краєзнавчої школи, фундатором якої став професор А.М.Краснов.

Андрій Миколайович Краснов народився в Петербурзі в сім'ї генерала. 1885 року закінчив природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Ще в студентські роки пройшов школу експедицій у Нижньогородській, Полтавській і Харківській губерніях піл керівництвом відомого ґрунтознавця, автора теорії географічної зональності В. В. Докучаєва. За матеріалами цих досліджень А. М. Краснов підготував першу наукову працю "Про залежність між ґрунтами і рослинністю в Південно-Східній Росії", удостоєну золотої медалі університету.[1, с.129]

Наприкінці 1887 р. А. М. Краснов успішно склав магістерські іспити і за порадою своїх вчителів А. І. Бекетова, В. В. Докучаєва, І. В. Мушкетова вирішив себе присвятити географії. Для підготовки до професорської діяльності і завідування кафедрою географії А. М. Краснов протягом 1887-1889 років проходить стажування за кордоном. У Швейцарії, Італії, Німеччині, Франції. Іспанії, Англії він слухає лекції відомих вчених, ознайомлюється зі станом викладання географії у вищих навчальних закладах. Після повернення з-за кордону у березні 1889 р. Андрій Миколайович блискуче захищає магістерську дисертацію і переїжджає до Харкова. Тут він очолює кафедру географії і етнографії (заснована 1884 р. на історико-філологічному факультеті університету), якою він беззмінно керував 23 роки. Харківський період виявився найяскравішим і найпліднішим в житті вченого, тут він заклав підвалини університетської географічної науки і наукового краєзнавства, оприлюднивши своє бачення розвитку предмета у монографії "География как новая университетская наука" (1890).

Наукова і педагогічна діяльність А. М. Краснова була тісно пов'язана з багаточисленними подорожами і екскурсіями у різні куточки світу, під час яких він збирав матеріали для своєї основної праці - підручника "Основи землеведения". Це був перший вітчизняний підручник із загального землезнавства. Протягом 1895-1899 років вчений здійснив чотири видання цього підручника, за яким навчалися студенти вузів всієї Російської імперії. [2], Пізніше цей підручник автор ґрунтовно переробив, доповнив і двічі його перевидав під назвою "Курс землеведения" (останній 1909 р.). А. М. Краснов

уперше у вітчизняній науці розглядав всі компоненти природи у їх взаємозв'язку і розвитку, започаткувавши вчення про географічні комплекси (ландшафти), виділивши ландшафтні смуги і області для всієї Земної кулі. За висловом академіка В. І. Вернадського, А. М. Краснов був одним з видатних *"шукачів географічного синтезу"* і по праву належить до одного з основоположників ландшафтознавства.

Вчений не обмежується викладанням елементарних основ загальної географії. Він дає свою систему поглядів на завдання і об'єкт фізичної географії. За А. М. Красновим фізична географія являє синтетичну науку, яка узагальнює факти і висновки окремих (допоміжних наук), об'єктом же вивчення фізичної географії служать не окремі предмети і явища, а їх географічні поєднання чи комплекси.

Таким чином, А. М. Краснов першим у вітчизняній літературі підійшов до ідеї географічного комплекса – ландшафта, яка згодом отримала розвиток у працях вчених-ландшафтознавців XX ст. Поряд із розробкою теорії загальної фізичної географії, вчений велику увагу звертав на регіональну географію, на краєзнавче вивчення місцевої території. Тому Андрій Миколайович в системі підготовки географів великого значення надавав польовим експедиційним дослідженням і екскурсіям. Відстоюючи краєзнавчий принцип у викладанні географії, А. М. Краснов писав: *"Щоб стати кваліфікованим педагогом, треба якомога більше читати і якомога більше бачити типових місцевостей"*. Він систематично здійснював із студентами близькі і далекі екскурсії. У 1889 році вчений досліджував територію Харківщини, у наступному році - брав участь у ґрунтознавчій експедиції під керівництвом В. В. Докучаєва на Полтавщині, згодом на Катеринославщині і Придонських степах.

Видатний вчений-природознавець, професор Петербурзького університету Василь Васильович Докучаєв багато зробив для вивчення українських степів, заклавши на базі багаторічних науково-краєзнавчих експедицій на Лівобережну Україну (Полтавська експедиція 1888-1892 рр. та "Особлива степова" експедиція 1892-1897 рр.) наукові засади генетичного ґрунтознавства. Він вперше став розглядати ґрунт як природно-історичне тіло, що перебуває в залежності від усього комплексу фізико-географічних умов, розвинув ідею про зв'язок ґрунтовного покриву з кліматом, рельєфом, рослинністю, материнською породою, геологічною історією країни. Докучаєв вперше почав вивчати ґрунти як дзеркало всього комплексу природних умов певної місцевості. Йому належить класична праця "Русский чернозем" (1883 р.), від якої і бере свій початок наукове ґрунтознавство. Прогресивні ідеї В. В. Докучаєва лягли в основу сучасного ґрунтознавства, він перший довів потребу вивчати *"єдину, цільну природу, а не уривчасті її частини"*, показав, як це треба робити, як треба здійснювати вивчення природних комплексів.

В. В. Докучаєву належить честь створення першої географо-генетичної праці, в якій здійснюється генетичний підхід до вивчення природних комплексів степової зони і дається перший план перетворення природи і сільського господарства степових просторів. Докучаєв дав аналіз явища посухи і розробив комплекс заходів для того, щоб їй запобігти. Він обґрунтував потребу створення полезахисних лісових смуг у степах, будівництва цілої системи ставків і водоймищ, активної боротьби з ярами, залісення і закріплення пісків, регулювання стоку рік і широкого будівництва артезіанських колодязів.

Участь у складі експедицій В.В.Докучаєва сформували наукові інтереси А. М. Краснова, він особливо зацікавився "степовим питанням". На основі матеріалів, зібраних разом із студентами під час експедицій, А. М. Краснов написав ряд науково-краєзнавчих праць, зокрема "Современное состояние вопроса о происхождении Слободской Украинской степи" (1891). "Рельєф, растительность и почвы Харьковской губернии" (1893) та ін. У праці "Настоящее и прошлое южно-русских степей" вчений розглядав розвиток ландшафтів степової зони і про-

цеси насування лісу на степ в органічному взаємозв'язку з формуванням ерозійного рельєфу. [3, с. 143-160]. В межах Харківської губернії А. М. Краснов виділив чотири геоморфологічні райони, висловив припущення про формування річкових долин з пологих улоговин і балок, з'ясував особливості їх будови [4].

До розгадки "степового питання" А. М. Краснов вирішив застосувати чисто географічний метод - порівняння між собою безлісих трав'янистих степів всієї північної півкулі. У написаній з цією метою монографії "Травяные степи северного полушария" (1894) вчений блискуче розвинув геоморфологічну гіпотезу безлісся степів. Згідно його уявленням, росту лісів у степах перешкоджає не клімат, а рівнинність рельєфу, що зумовлюється недостатнім дренажем місцевості. Клімат не служить причиною безлісся степів, а лише визначає склад їх флори. Враховуючи залежність розміщення лісу і степу від геоморфологічних умов, він історію розвитку лісостепових і степових ландшафтів тісно пов'язує з еволюцією рельєфу. Більшість післяльодовикових змін у ландшафті степів він справедливо пояснює не змінами клімату, а врізанням річок ы посиленням дренажу внаслідок розвитку яружно-балкової мережі.

Краєзнавчі матеріали вчений також широко використав у своїй докторській дисертації "Травяные степи северного полушария" (1894). Це був перший публічний захист дисертації в Російській імперії на здобуття вченого ступеня доктора географічних наук. Ця тема знайшла продовження у праці з історичної географії "Начало третичной флоры Южной России" (1910), в якій, застосовуючи палеоботанічний метод дослідження, А. М. Краснов встановлює автохтонне походження степової флори і довів подібність третинних ландшафтів Південної Росії та Колхіди.

Вчений багато мандрував, зіставляючи географічну теорію з практикою. Так, на прикладі Кавказу і Тянь-Шаню він обґрунтував еволюцію гірських ландшафтів. Вчений побував у багатьох куточках планети – Центральній Азії. Сибіру, на Далекому Сході, на островах Ява, Цейлон, Гаваях, в Індії. Японії, Китаї, Мексиці, Північній Америці, Єгипті. У 1890 р. вчений виступив з доповіддю на геологічному конгресі в США, а потім зробив екскурсійну подорож Північною Америкою.

Багато подорожуючи, А. М. Краснов чудово розумів роль далеких екскурсій як необхідної складової для здобуття студентами повноцінної вищої географічної освіти. Саме вченому належить заслуга в організації перших далеких навчально-географічних студентських екскурсій. Він домігся від правління Харківського університету виділення коштів на проведення далеких екскурсій на Кавказ (від 100 до 30 рублів щорічно) і отримання студентами безкоштовних проїзних білетів.[7, с. 5]

Було у А. М. Краснова і незвичайне захоплення - інтродукція (введення в культуру) тропічних рослин. Його стараннями значно поповнилася колекція Харківського ботанічного саду. Він сприяв розведенню в Росії чаю і цитрусових. [7, с.5].

Плідну наукову і педагогічну діяльність А. М. Краснов поєднував з великою громадською роботою. Вчений був організатором і активним лектором курсів для робітників, сприяв роботі товариства писемності. піклувався про поліпшення садів і парків міста, організував географічний відділ при Харківському губернському музеї. [1, с.131]. Протягом 1906-1912 років він співпрацював у редакції газети "Южный край" (певний час був навіть її редактором), на сторінках якої ним було видруковано близько 100 статей з географічної і краєзнавчої тематики.

Таким чином у кінці XIX - на початку XX ст. А. М. Краснов підняв роль і значення географічного краєзнавства і географії в цілому як науки на новий якісний рівень. Вінцем діяльності вченого стало заснування першої в Україні університетської географічної кафедри та створення власної науково-краєзнавчої школи.

У 1912 році А. М. Краснов вийшов у відставку, переїхав в Батумі, де цілком присвятив себе здійсненню давньої мрії - створенню експериментального

ботанічного саду тропічних і субтропічних рослин. Створений ним на зеленому мисі ботанічний сад став вінцем діяльності видатного вченого, живим пам'ятником його служіння географічній науці.

Дальше становлення Харківської географо-краєзнавчої школи взяли на себе вихованці А. М. Краснова - М. І. Дмитрієв, А. Л. Рейнгард. М. О. Ремізов. К. М. Савич-Заблоцький та їх численні учні. Та найбільший розквіт географічного краєзнавства в регіоні пов'язаний з діяльністю відомих вчених-професорів О.А. Івановського, К.В. Дубняка, Л.С. Рудницького, О.С. Федоровського.

Висновки. Підвалини комплексного дослідження краю, закладені засновником Харківського університету В.Н.Каразіним, були підтримані і продовжені наступними поколіннями географів, природознавців і краєзнавців. Яскраві сторінки у краєзнавче дослідження краю вписали В.В.Пассек, Н.Д.Борисяк, І.Ф.Леваківський, О.В.Гуров, вчені Товариства дослідників природи.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на новий якісний рівень підняв роль і значення географічного краєзнавства і географії в цілому як науки, видатний вчений і мандрівник А.М.Краснов. Вінцем діяльності вченого стало заснування першої університетської географічної кафедри та створення власної науково-краєзнавчої школи.

Література

1. Віленкін В.Л. Видатний вчений А.М.Краснов // Географія в школі. – Вип. XIII. – К.: Рад. школа, 1967. – С.129;

2. Краснов А.М. Основы землеведения. – Харьков, 1895;

3. Краснов А.М. Настоящее и прошлое южно-русских степеней // Журнал Полтавского об-ва сельского хоз-ва. – 1891. – Вып. 2 – С. 143-160;

4. Краснов А.М. Рельеф, растительность и почвы Харьковской губернии. – Харьков, 1893;

5. Краснов А.Н. Физико-математическому факультету о совершаемых студентами Харьковского университета научно-педагогических географических экскурсиях по Кавказу // Записки Харьковского университета. – 1896. – С.1-14;

6. Рудницький С.Л. Історія землезнання. Ч.1 (старі віки). – Київ – Прага, 1925. – С.7;

7. Черномаз Павло. Харківська географічна школа: особистості, ідеї, відкриття // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2002. – №24. – С.5.

Анатолію Доценку – 70

30 січня 2007 року виповнюється 70 років від дня народження доктора географічних наук, професора кафедри економічної та соціальної географії Київського національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова, головного наукового співробітника Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України Доценка Анатолія Івановича.

Життєвий шлях його почався у м. Дебальцеве Донецької області. У 1944 р. він пішов до школи, яку закінчив у 1954 р. і поступив у Ростовський-на-Дону університет, на геолого-географічний факультет.

Трудову діяльність розпочав у 1959 р. директором сільської семирічної школи, потім вчителем географії середньої школи у далекому Західному Сибіру, в Курганській області. Повернувшись на Батьківщину, працював вчителем географії середньої школи, а потім школи робітничої молоді у шахтарських селищах Луганської області.

Для досягнення своєї мети – реалізувати творчий потенціал на ниві географічної науки – Доценко поступив до аспірантури Саратовського університету зі спеціальності «економічна географія» і дослі-

джував проблеми географії населення Астраханської області.

З 1965 р. А.І. Доценко працював старшим інженером Сектору географії Інституту геологічних наук АН України, розробляючи нову на той час проблему географії курортного господарства України. З 1967 р. після передачі Ради по вивченню продуктивних сил України до Академії наук України і включення Сектору географії до складу Ради А.І.Доценко став працювати в Раді і зараз є ветераном цієї наукової інституції. У цій установі відбулося його наукове й професійне зростання від молодшого до головного наукового співробітника.

Захистивши дисертацію у 1967 р. у КІНГ-у, він одержав наукову ступінь кандидата економічних наук зі спеціальності «розміщення продуктивних сил». Головним напрямом його наукової діяльності стала географія населення. У 60–70-х роках у коло його наукових інтересів входили дослідження міграційних процесів, виявлення закономірностей урбанізації, використання трудових ресурсів міст різних типів та функцій, розміщення та структура населення.

У 80–90-х роках головну увагу привернули комплексні суспільно-географічні проблеми розселення. У зв'язку з тим, що українські географи та економісти у 70–80-х роках досліджували лише міста України, а селища міського типу та сільські поселення залишалися поза увагою вчених, А.І. Доценко зосередив головну увагу на комплексних дослідженнях територіальних систем розселення. Ним розроблена схема територіально-ієрархічної класифікації систем розселення в Україні, обґрунтована концепція формування національної системи розселення. Результати його досліджень опубліковані в колективній монографії «Расселение: вопросы теории и развития (на примере Украинскиой ССР)». – К.: Наукова думка, – 1985.

Актуальною і маловивченою залишається проблема сільського розселення в Україні, якій вчений приділяв значну увагу. Він визначив принципи і методи державної регіональної політики сільського розселення, виявив закономірності та тенденції розвитку сільського розселення у 80-х роках минулого століття. Важливо відзначити розробки вченого соціально-демографічних та економіко-географічних проблем сільського розселення, які знайшли відображення у колективній монографії «Социально-экономические проблемы развития села (расселенческий аспект)». – К.: Наукова думка, – 1988.

Слід зазначити, що головним напрямом суспільно-географічних досліджень розселення для Доценка стало комплексне регіональне розселення. Вченим виявлені особливості та тенденції розвитку і структури міського і сільського розселення, розроблені прогнози його розвитку. Ці його наукові розробки включені у Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України та 10 областей на період до 2005 року, Схеми розвитку і розміщення продуктивних сил України та 8 областей на період до 2015 року, державної програми соціально-економічного розвитку Полісся на період до 2010 року. Результати прикладних та теоретичних досліджень у зазначених напрямах узагальнені А.І. Доценко в монографії «Регіональне розселення: проблеми та перспективи». – К.: Наукова думка, – 1994.

Новим напрямом наукових досліджень вченого, який він започаткував і розвивав у 90-х роках XX та на початку XXI століть, стала територіальна організація розселення. У 1998 р. в Інституті географії НАН України він захистив докторську дисертацію на тему: «Територіальна організація розселення (теорія і практика)». Доценко переконливо відстоює ідею відродження національних форм розселення в Україні (містечок, хуторів та слобід). Частково ця ідея реалізована у проекті Закону «Про адміністративно-територіальний устрій України», в якому пропонується виділити містечка як самостійну одиницю адміністративно-територіального устрою. Доценко вперше розробив схему районування розселення населення України, опубліковану в УГЖ, 2001, №1.Серед інших напрямів територіальної організації розселення вченим розроблені теоретичні засади територіальної структури розселення, територіально-системної організації та територіального управління розселенням. Він розробив нову концепцію та стратегію

розвитку розселення в Україні на довгострокову перспективу в умовах постіндустріального суспільства.

Останніми роками А.І. Доценко досліджував проблеми удосконалення адміністративно-територіального устрою України, які зараз набули в нашій країні актуального значення. У 2003 р. ним опублікована брошура «Адміністративно-територіального устрій і розселення в Україні», а пізніше декілька наукових статей.

Однак пріоритетними для Доценка залишаються суспільно-географічні дослідження розселення, результати яких опубліковані в колективній монографії «Розселення в Україні: проблеми та перспективи» (2006), в ній йому належать розділи про теоретико-методологічні засади розселення та сільське розселення в Україні. Поряд із виявленням загальноукраїнських закономірностей і тенденцій розвитку і структури розселення для географа важливий територіальний аспект досліджень. Тому А.І. Доценко разом з іншими науковцями відділу підготували до друку монографію «Регіональне розселення в Україні: стан та прогноз», в якій глибоко проаналізовано особливості та тенденції розвитку розселення протягом 1990–2006 рр. по всіх регіонах та областях України, а також розроблено прогноз розселення на перспективу до 2015 р.

Всього А.І. Доценко опублікував 212 наукових праць.

Окрім науково-дослідної А.І. Доценко успішно займається науково-організаційною діяльністю. Він член Спеціалізованих вчених рад по захисту дисертацій в Інституті географії НАН України та на географічному факультеті Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, член редколегій наукових збірників «Географія і сучасність» Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та «Київського географічного щорічника», органу Київського відділу УГТ.

Значну увагу він приділяє підготовці молодої зміни вчених-географів. Як науковий керівник аспірантів НПУ та РВПС України він прагне створити власну наукову школу з розробки суспільно-географічних проблем територіальної організації розселення. Його аспіранти розробляють шляхи удосконалення територіальної організації розселення в окремих областях України.

Наукову роботу А.І. Доценко успішно поєднує з педагогічною, передаючи студентській молоді свої знання та досвід наукової роботи. Понад десять років він викладає у Національному педагогічному університеті ім. Михайла Драгоманова, зараз працює на посаді професора кафедри економічної та соціальної географії. Спілкування з молоддю надихає його на нові наукові звершення та додає здоров'я і оптимізму.

Побажаємо йому міцного здоров'я, довголіття та успіхів у науковій діяльності.

Редколегія «Часопису соціально-економічної географії»

Рецензії

НОВА КНИГА ПРО РОЗСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ

(до виходу в світ монографії "Розселення в Україні: проблеми та перспективи" /Під ред.. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. - .: РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.

В Україні за роки незалежності досить складно відбуваються процеси трансформації господарчого комплексу, перебудови його у відповідності до вимог ринкової економіки, що значно підвищує соціальну напругу в суспільстві, поглиблює депопуляцію населення. Кризова ситуація кінця XX – початку XX1 століття не лише болісно загострила в Україні багато проблем соціально-економічного, екологічного, демографічного характеру, а й вимагає термінового їх дослідження з метою пошуку шляхів покращення. Проблема розселення є одною з таких важливих напрямків дослідження, що потребує термінових змін на краще, бо на протязі досить тривалого часу вона розвивалася на засадах і під впливом командно-адміністративної радянської системи, що й призвело до її сучасного кризового стану.

Автори монографії А.І. Доценко, В.Т. Зінич, О.Т. Великохатько, В.Л. Танцюра підготували фундаментальну наукову працю про теоретико - методологічні особливості, проблеми та перспективи розселення в Україні, яка є сьогодні досить актуальною і потрібною для наукових досліджень і для навчального процесу у підготовці фахівців в галузі економіки, географії, соціології тощо.

Монографія складається з вступу, шести розділів та висновків, загальним обсягом 268 сторінок, список літератури подано до окремих розділів, що значно прискорює роботу над ними.

В розділі «Теоретико-методологічні засади розселення» розглянуто загальні теоретико-методологічні та методичні аспекти розселення, їх закономірності та принципи. Виділено основні етапи дослідження розселення населення в Україні, починаючи з 60-8—х років XX століття та проведено їх детальний аналіз. Обґрунтовано загальні закономірності розселення в Україні в період формування постіндустріального суспільства (с. 21-24). На основі аналізу попередніх досліджень сформульовано основні 6 принципів розселення (с. 26-27), які зумовлені процесами реформування економіки у відповідності до ринкових засад, трансформації суспільства в цілому під впливом європейських та світових вимог та закономірностей.

Досить детально розглянуто питання трансформації форм територіальної організації та структурної трансформації розселення в Україні (с. 33-41), відзначається, зокрема що «… на межі століть в Україні спостерігалися помітні зрушення в розподілі поселень за групами людності…», а також «…поляризація поселенської мережі в результаті «накопичення» поселень у групах найменшої та найбільшої людності і «вимивання» їх із групи середньої людності…», чим і зумовлені структурні трансформації розселення. В цьому ж розділі розглядаються основні методологічні принципи та міждисциплінарні методи дослідження розселення, включаючи ГІС - аналіз, який дозволяє створювати системи геоінформаційних моделей систем розселення з метою їх просторового аналізу.

Розділи другий «Проблеми та перспективи розвитку міського розселення», третій «Сільське розселення в Україні та проблеми його розвитку» та четвертий «Формування і структура територіальних систем розселення в Україні» присвячені розгляду теоретико-методологічних та ме-

тодичних питань дослідження особливостей формування різних систем розселення населення в Україні, виділення проблем та напрямків вдосконалення поселенської структури, піднімається питання про відродження в незалежній Україні старих форм розселення, до яких відносяться хутори, слободи тощо. Враховуючи дуже болючі питання сільського розселення через страшенний занепад сільських поселень у всіх регіонах України, спричинений, в першу чергу, загальним занепадом сільського господарства, значний інтерес для науковців представляє прогноз динаміки сільської поселенської мережі України до 2015 року, пропонований у двох варіантах (с. 101-102). Серед основних проблем сільського розселення виділяються економічні, соціальні, демографічні та екологічні (с.123-137), аналізується прогноз сільського розселення, що є складовою концепції розселення населення України і запорукою переходу до моделі сталого розвитку сільських поселень, для чого зазначені проблеми мають бути вирішені.

Враховуючи той факт, що Україна являється поліетнічною країною і характеризується дуже великою строкатістю населення в етнічному відношенні, важливим є розділ п'ятий «Етнічні аспекти розселення в Україні», присвячений етнодемографічним аспектам сучасної системи розселення. Розглядаються питання розселення одного з найчисленніших етносів європейського континенту – українців за межами своєї держави (української діаспори), зокрема на пострадянському просторі, а також в інших раїнах світу. Окремо виділяється підрозділ з аналізу розселення та соціально-культурних проблем корінних народів Криму, до яких відносяться кримські татари, караїми, кримчаки.

Особливості геополітичного та транспортно-географічного положення нашої держави призвели до того, що на її території проживає 10, 7 млн. представників інших національностей та народностей крім українців (с. 186), які підсилюють в цілому етнічну строкатість українського соціуму. Через це досить болючою і актуальною для України є проблема інтеграції депортованих меншин в соціально-економічне та правове середовище України, питання їх розселення та облаштування, що розглядаються в підрозділах «Національні меншини та ареали їх розселення» та «Розселення та облаштування депортованих народів». В монографії визначаються головні принципи формування національної системи розселення, в межах якої виділено основні типи систем розселення різного ієрархічного рівня: регіональні, субрегіональні, локальні, місцеві, кущові та первинні.

Екологічна ситуація в багатьох регіонах України, в великих та малих містах, селищах та селах стає все більш загрозливою і негативно впливає на стан здоров'я населення, на характер трудової діяльності. Розділ шостий «Стан навколишнього середовища в поселеннях України», де виділяються та аналізуються найбільш гострі екологічні проблеми міських та сільських поселень різних регіонів України, обґрунтовано заходи щодо їх вирішення.

В цілому монографія ***"Розселення в Україні: проблеми та перспективи"*** заповнює певний вакуум стосовно забезпечення сучасного підходу та узагальнення теоретико-методологічного підґрунтя для дослідження різних систем розселення, обґрунтування стратегій та програм регіонального розвитку, розробки моделей комплексного соціально-економічного розвитку регіонів, оптимального розміщення продуктивних сил України.

Людмила Нємець,
Костянтин Нємець

Наші автори

- **Байназаров Анатолій Михайлович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Безпала Ольга Василівна** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Богуш Лариса Григорівна** – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Бородієнко Олександра Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства Київського міжнародного університету
- **Височин Максим Юрійович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Вірченко Павло Анатолійович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Гладкий Олександр Віталійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Київського національного торговельно-економічного університету
- **Горб Костянтин Миколайович** – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності Академії митної служби України, радник митної служби II рангу
- **Заволока Юлія Юріївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Земляна Марина Миколаївна** – інспектор Луганської митниці, інспектор митної служби III рангу
- **Кандиба Юрій Іванович** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка
- **Ключко Людмила Василівна** – старший викладач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Колотуха Олександр Васильович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та геоекології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
- **Кононенко Олена Юріївна** – кандидат економічних наук, завідувач лабораторії регіональних проблем економіки і політики географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Корнус Олеся Григорівна** – здобувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кострица Микола Юхимович** – кандидат географічних наук, доцент, Житомирський обласний інститут продовження післядипломної освіти
- **Мезенцев Костянтин Володимирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Мельничук Анатолій Леонідович** – кандидат географічних наук, молодший науковий співробітник лабораторії регіональних проблем економіки і політики географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

- **Мерза Надія Зіновіївна** – аспірант кафедри країнознавства і міжнародних відносин Волинського державного університету імені Лесі Українки
- **Мохначук Степан Степанович** – кандидат географічних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка
- **Нємець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри гідрогеології, декан геолого-географічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Нємець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Олійник Ярослав Богданович** – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент АПН України, завідувач кафедри економічної та соціальної географії, декан географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Поливач Катерина Анатоліївна** – провідний інженер Інституту географії НАН України
- **Ріпка Оксана Мирославівна** – аспірант, Львівський національний університет імені Івана Франка
- **Степаненко Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, професор, завідувач відділу Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України
- **Сологуб Юрій Іванович** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Ткачук Леоніла Миколаївна -** кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства Київського міжнародного університету
- **Топчієв Олександр Григорович** – доктор географічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри економічної і соціальної географії геолого-географічного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова
- **Царик Любомир Петрович** – кандидат географічних наук, професор, професор кафедри геоекології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Царик Петро Любомирович** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України, краєзнавства і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Шевчук Ярослав Васильович** – молодший науковий співробітник Інституту регіональних досліджень НАН України (Львів)
- **Щеглюк Світлана Дмитрівна** – молодший науковий співробітник Інституту регіональних досліджень НАН України (Львів)

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО “ЧАСОПИСУ”

“Часопис соціально-економічної географії” приймає до друку матеріали обсягом до 20 друкованих сторінок до рубрики “Горизонти науки”, до 10 сторінок до рубрики “Наукові повідомлення”, до 5 сторінок до рубрики “Постаті”, до 3 сторінок до рубрики “Рецензії”, до 1 сторінки до рубрик “Хроніка” та “Ювілеї”. Статті подаються в одному примірнику, який підписується автором та завіряється за місцем роботи чи навчання, у друкованому та електронному вигляді. Нумерація сторінок робиться олівцем на звороті, аркуші надсилаються у твердій обкладинці.

Всі поля по 20 мм, формат 210х297 мм, шрифт Times New Roman 12 через 1,5 інтервал.

Для статей необхідно дати УДК (зліва, 12 шрифт), а справа – ім'я та прізвище автора (12 шрифт). Після цього з нового рядка посередині великими літерами заголовок статті (14 шрифт). Під заголовком з абзацу подається анотація статті українською мовою (4-8 рядків, 10 шрифт). Після неї з абзацу вказуються ім'я та прізвище автора, заголовок статті та анотація англійською мовою (4-8 рядків, 10 шрифт). Нижче подається текст статті.

Ілюстрації та малюнки мають бути в тексті статті, а також подаватися окремо у файлах у форматі jpg. Електронна версія має бути підготовлена в редакторі MS Word.

Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку. Посилання на джерела слід давати в прямокутних дужках [ ] із зазначенням порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.

Автори подають про себе особисті дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, наукове звання, місце роботи, посаду, державні звання та нагороди, а також фото. Автор отримує один примірник “Часопису”.

Адреса редакційної колегії: Ключко Людмила Василівна, технічний секретар редколегії "Часопису", кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, геолого-географічний факультет, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,
пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, Україна;
тел.: +38 (057) 707-52-74;
e-mail: ggfekonom@yandex.ru,
Konstantin.A.Nemets@evans.univer.kharkov.ua

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. “Часопис” засновано в 2005 році, виходить 2 рази на рік.

Наукове видання

ЧАСОПИС
соціально-економічної географії

Збірник наукових праць

Випуск 2

Комп'ютерна верстка – *Юрій Кандиба*

Підписано до друку 22.01.2007 р. Формат 60х84/8. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Умов. друк. арк. 23,0. Обл.-вид. арк. 26,8.
Наклад 100 прим. Зам. № 015. Ціна договірна.

61077, Харків, пл. Свободи, 4
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Видавничий центр

Надруковано науково-видавнича фірма "ЕКОГРАФ"
61018, м. Харків, вул. Дерев'янка, 7, к. 86,
тел. (057) 719-51-18